

БЕЛИОТ КАМЕН

Петре Наковски

Лектор: м-р Татјана Пеливанова

БЕЛИОТ КАМЕН

Published by:

Risto Stefov

Publications
Toronto, Canada

Copyright © 2026 by Petre Nakovski

rstefov@hotmail.com

e-book edition

August 2, 2026

На мојата сопруга Дитта (Афродита)

И

ќерките Миленка и Татјана

Вовед од Ристо Стефов

Романот “Белиот камен”, елоквентно напишан од Петре Наковски, е посветен на Македонците од грчко-окупирана Македонија и нивното трауматско искуство во Граѓанската војна во Грција (1946-1949). Напишан во поетски стил, опфаќа настани што се случиле околу и за време на оваа војна. Романот ја опишува судбината на македонскиот народ и нивните тажни и трагични искуства обидувајќи се да преживеат во турбулентни времиња.

Оваа книга е жив запис за она што Грците и нивните добротвори му го направиле на македонскиот народ во обидот да го истребат од својата татковина. Предупредување до читателот; ако вие или некој член на вашето семејство ја доживеал оваа војна, овој роман ќе ве остави во солзи.

Романот е базиран на најсуштинските историски и општествени настани со посебно внимание на трагичниот македонски егзодус кога македонскиот народ бил протеран од своите домови и татковина и никогаш не му било дозволено да се врати.

Главните карактеристики на овој роман се неговото вистинско претставување на историски автентичните настани. Тука, Петре не само што ги доловил фактите на терен, туку ги доловил и суровите емоции и трауми што ги доживеал македонскиот народ во Грција. Со своето литературно дело, Петре Наковски ја открил трагичната индивидуална и колективна вистина за искуството на македонскиот народ и сето тоа го ставил на хартија за потомството, за ништо да не биде заборавено. Оваа, како и другите книги на Петре, се историски документи дизајнирани да го пренесат и зачуваат, за идните генерации, долго игнорираното трагично македонско искуство.

Петре Наковски, сега на 90 години, не е само набљудувач и хроничар, туку и учесник во оваа драма и делумно ни даде увид во сопственото животно искуство, опишувајќи какво било да се живее низ предавства, лаги и злоупотреби за време на оваа трагична војна, да се биде мачен, пукан и бомбардиран и да се живее под палецот на грчките окупатори. Петре, исто така, нагласил дека низ целото свое страдање, македонскиот народ покажал храброст, отпорност, сила и виталност.

Откако бил евакуиран и протеран од татковината во 1948 година, поголемиот дел од неговиот возрасен живот, околу повеќе од педесет години подоцна, на Петре и неговата сопруга конечно им било дозволено да се вратат и да ги видат своите предци. Кога Петре бил одведен од неговиот дом и испратен во источноевропските земји, како дел од програмата „Спаси ги децата“, нему и на сите други им било кажано дека ќе бидат вратени во своите домови кога ќе заврши конфликтот и кога ДАГ ќе победи. Тоа, сепак, никогаш не се случило. Тоа не се случило за протераните деца. Тоа не се случило за целото прогонето македонско население кое било протерано во последните денови од војната, а не се случило ни за никого што избегал преку границата за да си го спаси животот. ДАГ бил поразен на бојното поле. Ветувањето дека ДАГ ќе победи и дека сите ќе бидат вратени во своите домови било лага. Македонскиот народ бил излажан за сè; за целите на војната, за нивните човекови права, за нивните културни права... за сè. Вистинската цел на Грчката граѓанска војна била да се искоренат Македонците од Грција. Архитектите на оваа војна ги искористиле комунистите за да го сторат тоа. (За да дознаете повеќе за ова, прочитајте ја книгата (само по Англиски): - „Македонците и НЕ баш граѓанската војна во Грција“, од Ристо Стефов, која може да се најде на:

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Macedonians-and-the-NOT-so-Civil-War-in-Greece.pdf>

Многу малку или ништо не е напишано на меѓународниот форум за Македонците во Грција и нивното учество во Грчката граѓанска војна, како никогаш да не постоеле. Македонците кои живееле и сè уште живеат во и надвор од Грција, до ден-денес, се плашат да зборуваат за ужасните искушенија низ кои поминале за време на оваа војна од страв од последици од грчките власти, од страв да не бидат понижени или само затоа што е премногу болно за нив да се сетат. До ден-денес е табу во Грција да се зборува за страшната таканаречена Грчка граѓанска војна. Петре, сепак, е исклучок. Тој го посветил својот живот не само на истражување и хронологија на овој трагичен настан, туку и на помагање на другите Македонци во неговата ситуација да се опорават од шокот од оваа војна.

Петре Наковски е роден на 17 јули 1937 година во селото Крчишта, Костурско, Егејска Македонија. Бил протеран од својата татковина во 1948 година во рамките на програмата „Спаси ги децата“, кога имал единаесет години и не му било дозволено да се врати. На крајот се најде во Полска, каде што тој и многу други македонски деца живееле децки домови. Петре студирал на Педагошкиот литературен институт во Полска и на Филолошкиот факултет во Скопје. Докторирал на Институтот за политички науки на Универзитетот во Вроцлавск во Полска. Работел како новинар во весниците „Вечер“ и „Нова Македонија“, како и во Министерството за Надворешни Работи и бил прв амбасадор на Република Македонија во Република Полска. Тој бил член е на MWA од 1989 година.

Д-р Наковски е автор на бројни статии објавени во македонски периодични изданија, како и на голем број книги, вклучувајќи ги и книгите наведени на крајот од оваа книга, и превел и објавил над 40 литературни дела и многу песни и приказни од полски на македонски јазик напишани од македонски автори на полски јазик. Добитник е на наградите „Златно перо“ и „Кирил Пејчиновиќ“ (превод на опус) (награди за полски автори).

Исто така, бил награден со Златен медал за заслуги за полска култура и Златен медал за команда.

Сепак, најголемиот придонес на Петре во македонската литература е неговата способност прецизно да го долови и хронолошки да го долови македонското искуство, приказната за тоа што навистина му се случило на македонскиот народ, на индивидуална, како и на групна основа, за време на грчката граѓанска војна, особено за време на големиот егзодус кога македонскиот народ бил принуден да ги напушти своите домови и да бега за да ги спаси своите животи. Тој не само што ги доловил трагичните настани, туку и емоциите на луѓето додека го минувале патот низ превирањата.

Околу педесет години откако биле евакуирани и протерани од татковината, Петре и неговата сопруга пристигнале во Костур преку Бигла и оттаму прво отишле во селото на неговата сопруга за да ги посетат нејзините родители.

Следното утро отишле во селото на Петре, Крчишта. Петре излегол од колата пред влезот на селото и, многу возбудено, зачекорил напред по тревнатиот пат, кој некогаш бил селска вечерна променада. Сè пред него било уништено освен црквата, која почнувала да се распаѓа; единствената зграда што останала како единствен знак дека некогаш имало село и дека таму постоел живот.

Сè било срушено. Булдожерите ги изорале темелите на зградите за да ги соберат карпите за употреба во други градежни проекти. Додека копале со булдожерот, оние што ги копале карпите не успеале да откријат камен што лежел длабоко во пепелта земја. Само дел од каменот бил видлив. Бел и мазен, измиен од дождот, а сончевите зраци сјаеле врз неговата белина. Од местото каде што стоеше Петре, можеше да го види откриениот камен и го гледаше некое време со препознавање. Неговите спомени како дете полека почнаа да оживуваат. Почувствува како

пот му се лее по лицето и со треперлив, несигурен чекор се приближи, застапа, го погледна и тивко си рече – тоа е каменот што беше пред прагот на мојата кука во која сум роден.

Седна на белиот камен, ја потпре главата на прекрстените раце и ги почувствува спомените како се навиваат во него. Тие го разбудија неговото детство и ја врзаа прекинатата нишка од топката, во која беше намотана преѓата на неговиот живот и сега, одмотувајќи се, таа почна болно да му зборува, раскажувајќи ја неговата судбина и судбината на неговите соселани.

1

Заедно со Сопругата родните места ги посетивме по педесет и пет години од нашето заминување во март 1948 година, кога во нашите места беснееше Граѓанската војна во Грција. Тогаш бевме мали и заедно со многу други мали деца се одлачивме од мајките. Кутрите наши мајки го прифатија повикот „Спасувајте ги нашите деца“ што одекна на младинскиот балкански конгрес во Белград и со болка во душите и срцата дадоа да заминеме во непознати поднебја. Секогаш ни беше голема сонуваната желба да си го видиме родното село. Кога веќе возрасни посакавме да ни се оствари сонот, тогаш за нас, веќе во години и семејни, граничната рампа долго време беше спуштена.

Преку Бигла стигнавме во Костур и од таму во селото на Сопругата на посета на нејзините родители. Средбата радосна и тажна, но не таква болно тажна, како тогаш, кога на возраст од не цели единаесет години ја испраќаа во туѓо со многу други деца од селото.

Родителите се во одминати години. Родени во турско, пред да почнат Балканските војни. На нивните лица се гледа печатот на страдалничкото време поминато во четири и во последната, петта, најгрозната и пеколно уништувачка – Граѓанската војна во Грција. И ако сега во нивните срца и души има нешто радосно, е средбата со веќе возрасната ќерка.

Мајка и ја седна на своето колено, ја погали и рече:

- О, бре чендо, те испративме како малечко чупче, а сега те пречекавме како мајка на две чупки...

Наредниот ден, утрото, заминавме за моето Крчишта. Пред влезот во селото слегов од колата и пеш, многу возбуден,

зачекорив по затревениот пат, кој некогаш беше и селско вечерно шеталиште. Пред мене се`е запустено освен црквата, која по Граѓанската остана единствениот белег дека тука некогаш имаше село и живот и е во тек на распаѓање. Во обесчовеченото време во неа наместо верници, низ скршените прозорци дење влетуваат ластовички и во кошевите лепат гнезда, а ноќе ја полнат лилјаци.

Со желба и божја милост, костурскиот владика даде благослов црквата да се обнови. Донесоа сидари, кои ги урнаа напуштените куќи што ги маа изградено маџирите, а бидејќи недостасуваше камен, па донесоа булдожер со кој ги преораа темелите. Ринејќи со булдожерот не успеаја да откорнат еден камен. Непомрднат лежи во пеплосаната земја. Наоколу сповиен е со потсушена трева во која сјае неговата мазна белина неизгребана од железните заби на булдожерот.

Стојам на местото каде некогаш беше големата дебела надворешна порта под која дел од прагот беше овој бел камен. Со несокротена љубопитност и несмирена возбуда го гледам неоткорнатиот бел камен и во мене полека почнува да живнува времето на моето детство.

Чувствувам дека пот ме облева и со растреперен несигурен чекор се доближувам, за миг застанувам, онесмелено гледам и тивко си велам - тој е, сигурно е тој - каменот кој лежеше на прагот на куќата во која пред осумдесет и нешто години сум роден.

Правам уште еден чекор, пристапувам, онесмелено се доближувам и одеднаш, како откината искра од распалено огниште, живнува споменот и скоро снеможен, но по миг веќе охрабрен, седнувам на белиот камен. Главата ја потпирам на растреперените раце и чувствувам како почнаа да ријат во мене спомените, кои го будат моето детство и ја врзуваат скинатата

врвца од клопчето, во кое е намотено преденото на животот и сега одмотувајќи се, почнува болно да ја раскажува судбината на моите селани и мојата.

Како да се воздржам од радоста за тоа што незапирливо гледам нешто од тоа што како живо суштество ме придружува? Како да ги воздржам солзите? Како да го смирам срцето и душата?

Станувам со намера за да се загледам и да се уверам дали е призрак или е вистинскиот дел од прагот на родната кука?

Долго го гледам белиот камен, кој во овој миг ми се чини дека со тивок и топол глас, како полугласно шепотена молитва, ми вели:

- Синко, дома си... седни...

Пред мене обновената црква во која ги вградија и откорнатите камења од вековните темели, ама со нов лик. Не личи на таа во која сум крстен.

Паметам дека камбанаријата која беше на јужната страна ја преместија на западната и е многу висока. Гледајќи ја, голема желба ми е да пријдам и да го повлечам јажето кое е врзано за срцето на камбаната. Станувам. Полека се доближувам и со двете раце го факам јажето, трепетливо го повлекувам и под небото полетуваат одгласи на камбаната во чии свонења се меша и мојот глас со зборовите: „Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango”¹ Потоа одново, болно и нежно повлекувам трипати за тие кои почиваат тука, и уште еднаш трипати за тие кои почиваат во туѓо и пак трипати за тие кои загинаа на боиштата. Како громови се

¹ Живите ги повикувам, мртвите ги оплакувам, громовите ги здобувам - натпис на големата камбана во катедралата во градот Шафуза (северна Швајцарија), кој како мото е земен од Фридрих Шилер во Песна за камбаната (1800).

огласуваат звуците на камбаната и се разливаат во целата околина. Се пренесуваат од рид на рид, од шума во шума, се одбиваат од карпа на карпа и ги полнат трапиштата и суводолиците.

Наслушувам. Гласот на камбаната снонливо се разлива и неговиот одзив ветерот го пренесува во далнината. Пак повлекувам, сега за нас посилено, за да се знае дека со срцата, паметењето и тагата сме исти и дека и со мислите и душите тука сме.

Прекинувам. Далеку замираат одгласите на камбаната. Тишина. Замолкна камбаната, која и во времињата мирни и времињата злобни повикуваше на богослужба и молитва, најавуваше радост, почеток и крај на животот, болка и жал. Секогаш беше гласот на моите селани.

Звуците на камбаната во мене полека го враќаат и го живнуваат времето во кое бев дете. Ријат спомените. Го будат детството и ја врзуваат скинатата врвца на детските соништа и мечтаења.

Несакана ми се залепи желбата засекогаш да останам скаменет на овој бел камен, на кој лежат радосните и маченичките денови, мечтите и надежите на витосаните.

Седнувам за миг. Длабокиот воздив ми ги распарува градите и не ми носи олеснување. Се одлепувам од каменот и со растреперен чекор одам нагоре кон врвот на ридот. Тука се уште има остатоци од ровови и затревени дупки од бомби и топовски гранати. Земјата е потопена со крв од двете завојувани страни. Сега едни лежат во заедничкиот гроб зад олтарот над кој поставен е голем крст на кој е закована `рѓосана лимена табла со натпис:

Благодарната татковина во чест на своите херои.

Голема и валкана е бетонската плоча на гробницата и веќе негрижата и времето ја прекршија над непознатиот број на тие, кои лежат под неа.

Не знам дали и тие од спротивната страна на боиштето лежат во заедничка гробница или се расфрлени во затревената ледина која е нивна заедничка гробница. Таму не гледам бетонска плоча, ниту дрвен крст, ниту напишан збор на благодарност.

И тие се бореа за татковината, ама поразлична од татковината на тие над кои на рѓосаната лимена табла им е изразена благодарност.

Смрт за една татковина, ама со пизма од свои и туѓи обезличена и во која и за едните и за другите кои паднаа на боиштата, каде жешкиот куршум на смртта не ги поштеди, солзите на мајките не се различни, ја имаат истата тежина, истата болка, истите желби.

Чекаат мајките пред отворените врати или седнати на прагот. Чекаат, а тие, чеканите, ниту денот, ниту ноќта не ги враќа во мајчините преградки и скутови.

Чекаат мајките, чекаат и чекајќи само се надеваат, воздивнуваат, небаре воздишката ќе им ја олесни и болката и тежината и чемерот во душата.

Чекањето им е болка...

Чекањето им е и надеж.

Чекаат...

Чекаат, кутрите... се надеваат...

Чекаат...

2

Станувам од белиот камен и одам кон ридот од каде сакам да го видам селото, кое некогаш беше.

Сега се` е обраснато со шипови и трња. Капините, висат како гроздови. На стотина метри од мене, во падините на нискиот рид, Синадев рид се вика, а името не знаеја да му го сменат, се` уште, иако подгорени, живи се бадемите на тета Фима, последната, најмалата ќерка на дедо ми.

Се присетувам како ние децата се качувавме и ги тресевме гранките, ги чукавме со стапови и насобраните бадеми ги кршевме со камења за да ги извадиме семките. Сега едното стебло до половина е црно, јагленосано. Дали некој му ставил оган за да го избрише и последниот зелен нишан кој од незапаметени години расте и раѓа и е белег на живот? Дали некој ја истури омразата со оган да изгори бадемот како што изгоре селото од фосфорните канадски минофрлачки гранати што војската ги истрелуваше од Стените? Канадски беа гранатите кои го пеплосаа селото. Канадски беа и затоа не ја сакам Канада.

Пред мене се шири гол простор. Таму каде имаше куќи, сега има многу капини. Најмногу има на рамнинката јужно од црквата.

Таму имаше големи куќи, некои со две душемиња и полни со деца. Сега нема куќи. Само капини. Зреат под топлото есенско сонце. Некои се црвени, некои црни, набабрени и сочни. Капина по капина собирам и со наполнета шепа и приоѓам на Сопругата и ѝ велеам:

- На, касни за да видиш колку слатки и сочни се карчицките капини.

3

Се враќам кај белиот камен и седнувам. Раката ми трепери и пенкалото трепери над белата хартија.

Сега, кога ги пишувам овие белешки и во одминати години, не ме остави желбата во магливата вообразба да ги видам ливадите, ридовите, шумите и лозјата, изворите и чешмите што ги гледав како дете. И како неисцелена рана ме гори и ме распалува сознанието затоа што во помлади години, таму во туѓо, не успеав на хартија да го оживеам и да го сочувам селото, неговите жители додека беа живи и целата околина.

Пуста желба!

Лошите ветришта не одвеаја по светот од каде дома никој не се врати. Токму тоа ми ја измачува душата и мислата. Ми трепери раката во која го држам пенкалото со кое сакам сите да ги оживеам или имињата да им ги изрежам на белиот камен за да знае и случајниот намерник дека тука имало живот.

Седнат на белиот камен, соживеан и обземен со него, си го спомнувам моето детство и сите мои предци кои го пречекорувале со надеж за подобри времиња...

4

Гледам во далнината во која од создавањето на светот дреме ниската издолжена и гола планина која ние ја викаме Стените, а на воените карти е запишана со името Фалцата.

Камењар на кој расте само ниска смрека, како огромен нож е вбиена меѓу реонот Северен Пинд, викан Грамос и планината Мали Мади зад која е Вичо и околните ридови и планини. Оттука и нејзиното важно значење, бидејќи претставува западен одбранбен бедем во одбраната на Костур. Јужната страна е гола како ќелава глава, а од источната страна се гледа распосланиот зелен прекрасен вид на Костурското Поле со китните села, синилото на Костурското Езеро и западниот дел на Костур.

Јужната страна на Стените ја пресечува тесна козја каменеста патека по која на пазар во Костур и Рупишта одеа моите селани. На одење и враќање застануваа на краток починак, одрамуваа дисаги и торби, седнуваа покрај водата што извира од под дамарите на големата карпа и со полни шепи ја гаснеа жедта и ја миеја потта од челата и лицата. Местото се вика Ношвите на Крали Марко и од колено на колено со векови се пренесува народното предание за тоа дека токму тука, до изворот, отпочиваше Крали Марко. Близу изворот на рамна и мазна плоча Крали Марко изделка ношви во кои месеше леб и го печеше под жешкото сонце и малку потаму на голем камен врежани се гледаат копитата на неговиот коњ.

Високо, над големата карпа – стрчи голем дупнат камен. Името не му е сменето, а селаните велеа дека е дупнат, како што е дупната нивната судбина.

Како дете-овчарче сум ги врвел тие места и секогаш мерак ми беше низ дупката на Дупен Камен да го гледам Костур, зеленото и рамно Костурско Поле, езерото и отаде високата и гола планина, која поради тоа што секогаш е покриена со синило, се вика Сињачка. Десно, како на бројници нанижани се планините Орле, чиј врв има глава на орел, натаму по неа се издолжува, малку прекршена, Одрето, и во тој синцир се нижат Круша, Горуша,

Долна и Горна Арена, Аљавица и натаму во подножјата на планините покриени со густе борови шуми и уште погоре само голи, напукнати карпи се редат други ридови и планини сеј до шилестиот врв на планината викана Грамос. Лево е каменестата планина Мали Мади зад која се гледа шилестиот врв на планината Вичо и планинските врвови околу него. На запад е Морава, во Албанија, под чие подножие се шири Деволската Рамнина во чија средина лежи гратчето Билишта и околните села каде селаните се разбираат на два јазика – албанскиот и македонскиот.

На средпат, меѓу Пинд, популарно викан Грамос и Мали Мади е (беше) моето село, за кое во старите и со прав покриени турски свитоци од пергамент е запишано дека во 1535 година селото станало збир на пет села, заедно со нивите, ливадите, пасиштата, шумите, ридовите, изворите и селаните, подарок од султанот на рисјански јаничар за покажаната верност и храброст во крвавите и победоносни војни во слава на Алах и султанот.

Селото сместено е на ниско и безводно песукливо ритче опколено со плодни житни рамници, бујни и зелени ливади, лозја, пасишта и густе шуми полни со дивеч. Од опустошените села, чии имиња во вековите на мракот се заборавени, како вечен белег останаа само црквите Свети Танас, Света Петка, Свети Теолог и Свети Ѓорѓи, засенчени со дебели разгранети дабови и малку понастрана од нив затревените рисјански гробишта од кои надгробните камења се изнесени. На патните раздруми има два мали параклиси, кои покрај тоа што се сведоци и чувари на времето на вековното постоење, во минатото и сега ги пречекуваат и ги испраќаат минувачите и намерниците.

И така тоа збирно село би чифлик со висока џамија и спроти неа конак на две душемиња и без црква.

За да има повеќе место за ниви, ливади и пасишта, по барање на бегот, каурите, како што Турците ги викаа христијаните, ги искрчија дрвјата и на места мерени со стапалото изградија кука до кука, со мали дворови, високи авлии и дебели порти, ноќе залостувани со двојни лостови.

Оттука името на селото со векови е викано Крчишта и познато е и по тоа што доцна наесен, а најмногу зиме, по цели денови и ноќи го вее остар, буен, студен, налудничав и урагански северен ветер, кој со силните наведи растура покриви, вие и завива во оцаците, јачи зад прозорците, крши гранки, корни дрва, навева високи снежни намети со кои затвора патишта, а на пролет се смирува и со своите благи наведи мирно ги развева расцутените овошки, ги шири мирисите на крајпатните и ливадските цвеќиња, а лете, кога денот го горат големи горештини, ја суши потта на орачите, жетварите и сите кои се под строгото око на беговскиот полјак. Таков благ ветер завее до кога почнува да пожолтува листот и со лесни наведи дрвјата ги соголува и по некогаш неочекувано носи црни облаци и растура бура.

По заминувањето на Турчинот, новите владетели, по овој силен северен ветер, му го сменија името на селото и го крстија Полианемос (многу ветер) и така го запишаа и во државните и во црковните тефтери, ама Крчиштени и селаните од околните села секогаш селото го викаа Крчишта.

Така и јас тоа катче во кое сум роден и денес го викам Крчишта.

5

Нешто од магливо паметење, а повеќе од раскажување, знам дека на ова песукливо ритче беа изградени куќи разделени со

тесни сокачиња. И така, тука зад мене, лево и десно некогаш имаше куќи некои градени со делкан камен, некои со плитари, а сите имаа високи авлии и дебели порти ноќе залостувани за одбрана најмногу од качаците.

Така редум ќе се обидам да оживеам малку од тоа што видов, што слушнав, што научив и како го доживеав моето детство.

Ќе се потрудам да приберам подзаборавени случувања и со збор-два да забележам делови од тоа што сум доживеал, што сум видел и слушнал и запаметив за моите соселани, за времето во кое векувале и себе си да се најдам во нивните пазуви и прегратки.

Ќе раскажам за познато и за нешто што повеќе знам, а други не го знаат, ќе забележам случаи што се врежани во моето паметење, кои животот ми го исполнија со горчливи доживувања и мисли оптоварени со малку радост, а повеќе со болка и тага, со недосежасни мечти и надежи. Ќе го запишам само тоа што го знам, а во знаењето ќе се обидам да внесам и нешто што дознав од други, кои се растурија, се расеја по светот, се изронија така, како што се изронува песокот меѓу прстите.

Поради одминатото време и подзабореноста што ја носи векот, макотрпно се прашувам дали сум кадарен да ги наберам во еден подолг запис сите лоши и добри времиња во кои се распослани и среќите и нереќите, радостите и жалос-тите, горчините и болештините, ветувањата и измамите на моите селани и моите. Ќе ми појде ли од рака барем дел да наберам во едно клопка со желба да им го оставам на потом-ците од кое, одмотувајќи го, барем ќе дознаат дел за судбината на своите предци.

Живиот збор е само дополнување на запишаното во стари пергаменти, во пожолтени архивски книги, во љубоморно чувани белешки во семејни библиотеки, во споменарници и фотоалбуми во кои лежи сведоштвото за минатото кое најчесто моќниците, силниците и злобниците, го кријат од вистината.

Дојдов на ова спопелено парче земја, каде камен на камен не остана, за да ги најдам моите селани, кои не само одамна туку и во тековните времиња туѓинци ги раскарале и поделиле, небаре оставајќи им аманет такви да бидат и во идните времиња. И така моите селани, пред паѓањето на турското царство се поделиле на патријаршисти и егзархисти. Исти по род и јазик, исти по вера и адети, само различни по попови дојдени од една соседна држава и од едно соседно кнежество, кои со малку свои, а со повеќе владини пари и платени домашни шпиуни, беа убедени за истиот Бог да се молат во поделени цркви.

Во долната маала беа егзархистите кои се молеа во малата стара црква Свети Танас. Горномаалци, кои беа патријаршисти немаа црква, па решија со дел свои и со дел пари од патријаршијата, а со дозвола од Стамбол, во 1875 година², сред село изградија голема црква под заштита на Света Богородица.

Соседните држави иако со селаните од Крчишта имаа иста вера, со ветувања, пари и платени шпиони посакаа преку верата да завладеат со нивната земја иако со неа се` уште владееше големата турска царштина, која дозволи да има и патријаршисти и егзархисти. Во средната маала беа Турците, кои имаа џамија, а сопственикот на чифликот покрај големата кука имаше и конак во кој ги примаше своите гости и карваните.

² Годианата на изградбата е изрежана на камен всидан над надворешната страна на олтарот

Ама независно од црковната делба, селаните си живееја сложно, го зборуваа истиот јазик, ги празнуваа истите празници и духовно си ги чуваа и одбележуваа своите заеднички адети. Беа блиски како прстите собрани во една тупаница.

6

Моите селани сега ги нема и нема кој да ми го раскаже времето, кое беше нивна судбина, зашто само за минатото се раскажуваат приказни, а од приказните, раскажувани од старите, писмените пишуваат книги, а неписмените со здрав ум го паметат изминатото време на своите предци, кои живи ги чуваат со споменот. Некој од тие спомени е блед, маглив и горчлив, не избришлив, близок или далечен, болничав, чемерен, тажен или мрачен и сите се собрани во едно клопче во кое со векови тлееше животот на моите селани.

На оваа затревена ледина полна со шипови и трња имаше куќи и луѓе кои во мракот на петвековното робување живееја на свое катче и во потта на својот труд знаеја да го заработуваат својот делничен леб со рало, мотика, срп, одгледување стока и живина и на свој јазик, вера и адети како ткаени на разбој да ги живеат своите радости, веселби, празници, венчавки, именденови, горчини и болелштини. Растеа во нивите, ливадите, лозјата, бавчите и градините и траеја создавајќи нови колена, кои својот опстанок го надоврзуваа до синцирот искован од предците. Сега, на ова место има само остатоци од празни темели и над нив висока трева исушена од сончевата гореа.

Во мене созреана е желбата никого да не оставам надвор од незаборавот. Сите ми се мили, драги, сакани и незабо-равени. Гласот на срцето жалосливо и приглушено, час молчаливо, час

грмежливо, трепетливо и неводржливо се разлива, за миг се кине и замолкнува и одново душевно одекнува и вика:

- Луѓе, каде и да сте, живи или мртви, сите бескрајно ве сакам...

Сега за многу мои селани скоро и ништо не знам. Моите селани сега ги нема и нема кој да ми го раскаже времето, кое беше нивна судбина.

Враќањето кон спомените, е враќање кон животот на предците и за миг или подолго време те тера да се оддалечиш од сегашнината за да се споиш со дамнешнината во која ќе најдеш мили, не заборавени лица, ќе се вгнездиш во времето, па дури и ќе потонеш во длабочините во кои се вкоренети жилите на прадедовците и во виорот на времињата ќе се врзеш за нив. И така споменот го оживува времето кое се буди, се враќа, возбудува, тера што подлабоко да зариеш во него иако ќе те гори и пали, а ти ќе се вдлабочуваш и ќе согоруваш во него и ќе наведнеш глава кога ќе слушнеш дека загинатите на македонските ридови и планини, мајките не ги жалеа дома, туку во туѓите земји. И нив веќе одамна ги нема, како што го нема селото, а државата која подмолно влегла во нивните дворови, нив ни живи ни мртви не ги сака.

Тука, на ова место, на кое сега стојам, беше куќата во која сум роден, а пред мене е црквата Света Богородица, во која сум крстен. Само таа има сидови во чии кошеви пролетта ластовичките лепат гнезда.

7

Со погледот вкован во далнината, отаде трапот, ја гледам зелената рамнинка, каде е недоизгорената црква Света Петка и

малку понастрана, високиот даб. Д'мбот го викавме. Честопати одев на тоа место и вчудовиден долго го гледав тој дебел, гол и висок даб. Дали староста или лошите ветришта го разголија?

Кората му е распукана, а горе, високо, гледам три гранки, а на највисоката ветерот вее само еден лист и дури и со најсилните повеси не успева да го скине.

Кога се оддалечив, се свртив и долго го гледав стариот даб и се чудев како едно дебело старо стебло крепи три гранки. Занесливо и замаено не откинувам поглед. Стојам, гледам и гледам и гледам и во еден миг ме пресече прашањето:

- На што личи тоа големо и старо стебло кое крепи три исто така дебели гранки?

Текстот за Д'мбот, во кој е поврзано дамнешното со сегашното време неколкупати го преработував се` со намера да потсетува на својата судбина и судбината на родната земја.

Бележам:

„А на ридот, гол и испран од дождовите, со само три подигнати и испокасапени гранки и со стеблото изрешетано од шрапнели, стои, тој – Д'МБОТ - нем сведок на времињата... На највисоката гранка, на самоти врв - само еден лист. Се чини злато трепери таму високо, а позлата изнатурија врз него ведрите мутри, топлиите пладниња и вечерните сињаци. Есен е. Во лесните повеси на ветерот, трепери тој како шамивче во срамежлива невестинска рака. Наеднаш ваму-таму се наведнува и се исправува небаре е шамија развиорена во раката на старец кога го игра “Бајрачето”.

Во големата шуплина завива ветерот и се чини дека таму се одгласува осамата и болката, тајните скриени во вековите, нешто мачно и откинато дише и во тие навеси се слушаат тивки мрmoreња - и се присторува дека завиваат спомените

и одминливоста на времето... Завива ветерот во шуплината и во неа се мешаат некакви одгласи, а најмногу се чини дека оттаму надоаѓа плач, липтеж, дури цвилеж, часкум се смирува и додека завива, таму нешто липа та липа... Трепери големата пајажина и од внатре забрзано члапа врз неа црн пајак, подзастанува, исчекува, дебне жртва...

Некогаш големата, китнеста и густа круна - сега ја нема. И заедно со неа ја снеса и широка, дебела сенка под која се нижеа и почивка наоѓаа вековите. Сув е сега Д'мбот; оголен од лисјата и гранките; осакатен од куршумии шрапнели, замолчан стои на ридот. Само за миг кацнува гавран и дури прибере крилја, одлетува отаде рид, таму, меѓу карпите и во шумата, каде белеат веќе изгледани коски...

Ѓорѓи долго стои пред оголеното и осакатено стебло. Немо гледа во неговите гранки и во земјата над која се извишува и опстојува. До пред неколку месеци – Д'мбот - китнест и строен, а сега... Едно стебло и три гранки... Со закован поглед гледа ту во стеблото, ту во трите гранки и чувствува остра болка зададена со нож што пробудува мачен спомен кој го потсетува на нешто стрвнички распарчено. Едно стебло и три гранки свиткани во болка и бескраен грч. Нем стои Ѓорѓи пред Д'мбот. Стојат тие двајцата - осаменици и така онемени и секој со своите натежнати години и со бремето на времето врз нив и со чемерот на небитието во нив. Ја брише Ѓорѓи солзата истисната од чемер и поместува нозе... И гребе, копа, длаби споменот... Не откинува поглед од оголеното стебло и се му се присторјува дека со споменот ќе му ја врати убавината во која до пред неколку месеци беше собран гласот на дамнешните човечки грижи, радоста и тагите, очаите и чемерите. А сега го придружува само осамата, болката и безнадежта. А до неодамна во него беше радоста на илјади птичји грла, под него смеата и воздишките на младите вљубеници. Од лозје ли се враќале, од бавчи ли, од нивје, од косење, од жнеење, од пазар, од свадби и - тука, под сенката на Д'мбот навраќаа. Под него мирисаше и на покосена ливада и на мента и на младо сирење и топла погача и на топла моминска воздишка... А пред зајдисонце птици долетуваа и починка имаа во неговите гранки кои во зорите низ столетијата беа едно пеење, небаре беше вечно славење на

љубовта и радоста. А сега остана во пустошот оголен од својата величина и убавина и само ветерот кој удира и фучи врз неговото стебло, и сал тој му е придружник. Трите дебели и потсвиткани гранки одолеваат на силните ветришта и бури. Дождови го мијат и го плакнат од прашината што ја навева ту северецот, ту јужњакот. Ама ништо не може да ја исплакне од него само немата болка, крикот на ранетата грлица, блесокот на сонцето, здивот на заодот, жалосното крцкање на потскршената гранка и дамнешните и сегашните чемери. Врз него како лишај е залепен молкот и болката на времињата. И знае Ѓорѓи и памти Ѓорѓи уште од своите детски и младешки дни за многуте доживувања случени под сенката на Д`мбот, за воздишките и радостите кои под неговата круна се испреплетуваа со шумолењето на ветерот и разиграноста на листот. Со првото топење на снегот, неговите набабрени пупки вестеа топла пролет и тогаш кога разлистуваше со темнозелена боја и јадар се развиваше листот, кукавица-непрокопсаница кукнеше крај село и првите ластовици пресечуваа небо, Д`мбот за орачите, косачите, градинарите, лозарите - постелуваше сенка.

Никој не му ја знае староста. И никој од најстарите не слушнал од своите најстари колку лета брои. Чиниш како птици прелетуваа годините и растеа во столетија. Дебел колку дванаесет раце во круг; кората наместа напукната како корка на пешник тукушто изваден од селската фурни. Секој што врви покрај него, заковува поглед во него, мрда со глава вчудовиден од неговото величие и убавина. А роден е на ридот каде од сите страни го вее ветер и од каде се гледа целото Костурско Поле и синилото на езерото. А ветерот, пак, ветерот кога и најлудо ќе дувнеше, се губеше во неговиот збитолист. И тогаш тој, Д`мбот, го враќаше како тивко шумолење слично на трепет на пчелино крилце и, се чинеше, дека од неговите гранки се истураше олеснувачка воздишка и вечно пеење за небото и за земјата што го роди, го порасна и крепи. А околу него и до него, се до таму, каде се постелуваше неговата сенка и подалеку од неа, земјата не еднаш беше поганета од туѓи стапала. До него и тука до црквичето, не останаа во мир и најстарите гробишта. Лошото ги изора; умрените ја споделија судбината на живите... И тие се испадени од своите вечни почивалишта... А за нив, за гробиштата, секогаш се зборува тивко, како во молитва што се изустува само потајно, дека тука

Самоилови војни вечно почиваат и само еднаш во годината за нив долго и непрекинато беше селската камбана се до доаѓањето на новите господари и се до урнувањето на камбанаријата од нив, зашто се што не беше изградено под нивниот опул, беше паганско и грдо. И тогаш кога со закани и потслушување под прозорец и пред порта, со собирање во толпа сред село за да се внесе молк и во секој миг да има чувство на загрозеност; секој да го чувствува ужасот на денот, несигурноста на зората, ноќната мора да се претвори во денско јаве од страв и се заедно во молк, кога молкот мораше да зацари кај секого одделно и кај сите заедно, а дневна и ноќна молитва на старите да биде - молчете, да стане катадневна навика за младите; молчете да се слуша само низ шепот како предупредување и тоа да биде единствениот збор или мисла. Молк. Стравот да ја помрачи свеста, а молкот да ја создаде и зацврсти покорноста; тогаш кога за еден збор изговорен не на јазикот на новите господари, се одземаше честа, скришум од туѓото око и уво, потајно, во доцнина или пред бели мугри, на задушница, сенки поминуваа и на старите надгробни камења без нишан, оставаа варена пченица, пита, млечник, погача, вино и бокалче ракија...

Ѓорѓи занемено гледа и му се чини дека под Д'мбот останаа и викаат болката и клетвите на испадените, мајчиниотboleжлив и непрестаен плач и тивкиот детски липтеж и сал му се присторува ли дека допира отаде ридиштата и отаде незнајните земји!? Со погледот го гушна целото негово стебло и полека, одејќи назадечки, почна да се оддалечува. Тргна надолу. А тука, на ридот, остана Д'мбот, улуглав старец - и кој знае уште колку време тој и неговите три подигнати чолак - гранки ќе ги облеваат првичните зраци на сонцето, во пресните зори ќе поприма боја на злато, а вечерум - боја на бронза? И колку ли пати над земјата ќе се преврти полна месечина која во сите ведри ноќи ќе го варакусува голото стебло на Д'МБОТ?

И сега, гледајќи го Д'мбот, се уште мислам и се прашувам:

- На што личи или потсетува тој стар даб чие дебело и тврдо стебло крепи три дебели гранки?

Камену, во дружењето со тебе, од мигот кога седнувам врз тебе и се загледувам во просторот што е исполнет само со твоето присуство во оваа молчалива пустелија, ми омекнува болката, но раната на душата и натаму е неисцелена. Клекнувам пред тебе со желба силно да те прегрнам небаре во моите прегратки ќе се собере се што беше тука на оваа песокиливо ритче на кое прооде дел од моето детство.

Колку сила ми е потребна за да те одболам, болештино моја затоа што сега во моето село и темели нема? Дали преку нивното искоренување некои посакаа засекогаш да ги снебиди остатоците од вековите и сега секаде, каде и да фрлам поглед гледам напукнати карпи покриени со црн мов, здробени камења од темели, огромни дебели високи и раздранети дабови стебла со распукната кора под чии сенки натаму опстојуваат како сведоци на нашето време старите цркви, Свети Танас, Света Петка, Свети Ѓорѓи и двата параклиси, чувари на распаката, со напукнати сидови, разголени покриви, на чии изгребани сидови има само делови од светците и ангелите покриени со црнината на времето и ослепени со камите, ножевите и куршумите на погани умови.

Кога како дете влегував во тие напуштени цркви ми се чинеше дека од изгребените очи и образи на светците капат кржави солзи. Гледајќи ја нивната осакатеност си мислев дека тие натаму страдаат и затоа плачат.

Дома се враќав тажен и оптоварен со болката за неисцелените рани на светците и ангелите кои страдаат и плачат во напуштените цркви.

На ова место, каде што сега стојам некогаш беше куќата на Постоловци, со голем двор во кој вишнееше, стара, висока и разгранета круша. Единстено растение кое корени одамна имаше пуштено во длабочините на ова песокуво и безводно ритче.

Мајката - домаќинка, чие име не го паметам, знам дека одгледа две ќерки и два синови. Таткото, по грчко-турската војна во 1922 го снеса некаде во Америка од каде не стигнуваа ниту писма, ниту пари. Најстарата ќерка – во Солун, мажена за некој трговец. Најстариот син, Михаил, рано се оддели од ралото, мотиката и српот, се затрени во Атина, каде учеше столар и заедно со столарството, другарите го учеа нешто, што тогаш и подоцна беше надвор од владините закони, па затоа две години прележа во затвор каде другарите затвореници му ја полнеа главата со тоа што други веќе ним им ги имаа наполнето.

Во затворот повеќе се дружеше со тие на кои им беше забранет јазикот. Од нив сфати кој е и каде му се корените. По излегувањето од затворот се врати во селото и наместо да се нафати за ралото, мотиката и српот, почна младината да ја подучува со уката што му ја научија во затворот. Кога некои од постарите слушнаа што им вели на младите, го тргнаа настрана и му шепнаа дека за местото во кое е роден и пошироко е потребна друга ука, а не таа што ја шират тие кои се викаат комунисти.

Еден од постарите, кој младоста ја потроши во туѓите земји, ми кажуваше како стариот Киро, кој беше на печалба во Франција, каде по работата читаше француски книги, кои му го ширеа мирогледот и му ги богатеа мислите со нови знаења, на таквите како Михаил им велеше, речи си, ги советувааше:

- Берете ум. Не слушајте други што ви велат за што ќе ве излажат. Одете, им велеше, по својот, а не по туѓиот ум. Под оваа власт ние и натаму само ќе страдаме, а врзувањето со комунистите ние Македонците никогаш нема да бидеме тие кои сме и какви што сакаме да бидеме, а ќе бидеме такви, какви што тие ќе сакаат да сме, како сега – понижени и однародени. Комунистите, луѓе мои, не сакаат вера и семејство не сакаат, а ние без семејство и вера не сме тоа што сме. Нивната подадена рака, послушајте, ќе биде рака на измама, како што измамничка е раката на трговецот. Нам никој досега не ни подаде рака за поткрепа, а и самите меѓу себе не се крепиме. Сами бевме под турско и опстанавме со семејството, верата и нашиот ум. Сега бараме некој да не крепи. Ќе не крепи и ќе ни ветува додека ќе му требаме. Секој кој ќе посака некој друг да не заштити, тоа ќе го прави до кога ќе му бидеме потребни. Потоа матно ќе тече водата. Ветуваат? Ако е така, тогаш лажат. И памтете дека за излажаниот нема надеж. Има само горчина и заедно со неа обесчовечување.

Не ме напушта впечатокот дека пророчки беа советите на стариот Киро.

Не го послушаа тие кои во текот на Граѓанската во македонските селски собири викаа сите на оружје, се за победата и ги убедуваа моите селани дека на чело со милиот водач, победата туку што не стигна.

Сега, по многу години, сум свесен дека во право беше стариот Киро и се прашувам дали тие кои не го послушаа по ужасниот пораз го почувствуваа товарот на измамата? Дали совеста ги гризе?

На Михаил поуките од постарите му легнаа на ум и се најде во првичните редови на тие, кои го почнаа отпорот и ја почнаа

борбата за земјата во која се родени. И од тогаш тој постепено зрееше во духот на илинденските времиња. Беше учестник во оружениот отпор против Италијанците и Германците и по судирот со ЕЛАС³ командуваше со чета во Егејската бригада, ја чистеше Федерална Република Македонија од балистите, по расформирањето на Бригадата заедно со други како него во 1946 во реонот на Вичо ги формираше првите македонски партизански одреди за да ги бранат моите селани од белиот грчки терор. Своето зреење го заврши како мајор на Демокраската армија на Грција. Наклеветен како непоправлив македонски националист со прочуен прекар Гранитис, што ќе рече тврд како гранит, кој своите мисли им ги пренесуваше на своите поднаредени, кои беа спротивни на духот на високото комунистичко водство, загина на Грамос од нагазна мина, која некој ја заборава на патот по кој требаше да се врати во командната земјанка.

Прочуен беше Михаил - Гранити кај моите селани и селаните од овој дел на Македонија.

Вториот син, Апостол, бомба го распарчи на Горуша. Лефка, најмалата сестра, стара мома и до последниот здив облечена во црно, почина во Скопје, а мајката својот животен од го доврши далеку од Крчишта, во едно карпатско село во Романија. До неа почиваат и други мои селани, кои таму ги однесе злото. Над нив нема крстови, туку само куп земја обрасната со сува трева која пролетта ја обновува, а летото ја спржува. Така е и за други мои селани кои по маченичкото бегство почиваат во затревени гробови во тие источни земји, каде лошото ги дотера до таму и таму ги остави засекогаш.

³ Грчка народна ослободителна армија.

Сега таму им е татковината. Во вистинската татковина, новодојденците од Турција надгробните плочи и камени крстови на туѓо јазичните ги вградија во своите обновени куќи.

Земјата ги прима сите. Не прави разлика. Не прави делби независно од тоа, кој и како ја сакаше својата земја или ја предаваше. И тие со големи и бучни имиња и тие без големи и звучни званија, кога ќе им дојде денот, без оглед на заслугите, на ист начин земјата ги гризе до гола коска.

10

Гледам на околу и си спомнувам дека десно од мене беше куќата на Трајковци, до нив на Шкокловци, од другата страна на тесното сокаче, тукуречи залепени сид со сид, беа Пеновци и до нашата куќа беа Лабровци, Гулевци, потаму големата куќа на кумата Мељовица, ниска, дебела, горда и богата жена, без пород и дома без маж кој секој месец од Америка праќаше пари што ги јадеа аргатите, орачите, овчарите, говедарите...

Зошто и беа тие овци, тие говеда, тие кози, тие ниви и тој овоштарник што го остави Мељо? Кумата Мељовица беше сама во големата куќа. Дури на овенати години, пролетта 1946 година, ја прибра Мељо во Америка. Куќата остана празна и сама, како што беше сама кумата Мељовица, која сега ја нема. На големата надворешна порта, при заминување за Америка, не стави ниту клуч, ниту катанец. Кој сакаше и кога сакаше влегуваше и со празни раце не излегуваше. Одаите бело варосани, богато средени, ноќе се празнеа и секој ден куќата се пустошеше. Остана пуста и празна. Лилјаци ноќе ја полнеа, на пролет во сите кошеви ластовичките лепеа гнезда.

Две години подоцна во селото се слушна глас дека таму, во Детроит, Мељо и Мељовица починаа без да остават пород и некои велеа и завидуваа дека зад нив остана една голема сметка во некоја банка, каде се уште се чува.

Така се зборуваше.

Понатаму беа Кировци, имаа четири деца, две ќерки и два синови. Најстара беше Лефка. Учесник во Граѓанската војна. Второ дете им беше Илија. Изгоре во бункерот на Грамос во кој ги остави своите неполни осумнаесет години. Со двете останати деца, Ставре и Ленка, стигнав во Романија, каде Ставре, високо момче, на петнаесет години го собраа и го вратија во Преспа за да помогне победата побрзо да дојде. Со Ленка, мој врсник, стасавме во Полска. За нивната натамошна судбина ништо не знам и затоа нив, живи или мртви во моите спомени ги чувам.

До Кировци беа Пандовите. Големо семејство, секое со по три и четири деца. Мажите на печалба. Пред Граѓанската ги закатанчија куќите и пампурот ги откорна и ги однесе во Америка. Потаму сид до сид беа Гељачките, па Фиљовци, Дамовци. Потаму беа Гуловци, Пеновци, Пинсовци и нај големото семејство – Поповци, а во него, за селските деца, најстрашниот – Доно Попов. Не беше висок, туку среден дебелко, со големи бели мустаќи и дебели веѓи, црна паларија на главата, на рамената фрлено црно сако, целиот беше облечен во црно. Панталони, клашни, елек, палто, се ткаено и валено. Шиено од селскиот терзија. Во цепчето од елекот, на сребрено синцирче имаше врзан часовник голем како кромид. Кај него бело беа само мустаќите, и патерицата. Одеше исправен, горделиво чекореше, загледан пред себе. Не знам зошто на децата им беше страв кога ќе го видеа, а мене секогаш ме фаќаше уплав. Кога од далеку ќе го видеа, тогаш зад мене остануваше само прашина. Не беше лош и многу зборлив како

другите негови врсници со кои многу муабет не држеше, бидејќи не го поднесуваше смрдливиот чад од дебело режениот тутун.

По години дознав дека починал на бегалскиот пат недалеку од Поградец. Го погребаша во плитко ископан гроб, зашто бегалците немаа време дури и свеќа да му запалат, што ја најдоа во торбата на Дина, која од замор или мака остави душа во мигот кога ја пречекоруваше границата. Едното стапало од оваа, другото стапало од другата страна на границата. Остана таму со дел од неа на оваа, и дел на онаа страна, на место што се вика граница, а таа граница стана граница кога Дина имаше осумнаесет години и веќе беше млада невеста. Ја омажија за момче од богата куќа, кое три месеци по свадбата го подбраа да служи војска. Високо, стројно и со цврсти мускули се исправи пред лекарите кои го изнагледаа од сите страни и одлучија да служи во пешадија.

Генералот, кој седеше настрана, тогаш стана и рече:

- Не во пешадија, господо, туку во кралската гарда. Чољас⁴, ќе служи. Такви стројни, како него, пред кралската палата служат.

Го однесоа во Атина. Таму го подучуваа, а тој на повеќе прашања велеше - не знам - и офицерите го нарекоа незнамитис.

Заедно со други високи и стројни момци како него ги вежбаа по цели денови, а кога научи да чекори високо дигајќи лева, па десна нога и мавтајќи со десната рака и, како на другите, така и нему му облекоа бели тесни гаќи, па бел фустан со многу фалти, кошула со широки ракави и шарен елек и на главата црвена кулавка. На крај му обуја опинци со голема кадифена пувка, И така моето селанче – незнамитис - кое никогаш живо не сум го видел

⁴ Припадник на еден од родовите на грчката војска кој во основа е и кралска гарда.

освен на кадро, би чољас, кој двапати дневно чекореше пред кралската палата, чувајќи го кралот со германска крв во жилите.

Кога јас наполнив четири години, нашиот чољас – незнамитис, го пратија на граница со Албанија. Мусолини, од сите балкони на Италија бараше да ја обнови Римската империја, Метаксас ја бараше Византија, Софија расплакана молеше да легне на простор заплискуван од три мориња, а нивниот пријател од Берлин ја сонуваше цела Европа, па дури и целиот свет. Мусолини беше нетрпелив и рано, во утринските часови 1940 година ја нападна Грција и нашиот незнамитис со сите чољаси се најде на границата со Албанија и во рововите на некоја од албанските планини остана засекогаш. И така Дина, на млади години остана вдовица, најубавата мома во селото, која кога оро развиваше сред село, земјата не ја допираше, а нејзиниот глас, кога запеваше, тогаш птиците замолкнуваа. Стројна, со плетенка дебела како вожица, кога од чешма се враќаше со стомната ставена на глава, тогаш од неа момчешко око не се одлепуваше и по цели ноќи само неа ја сонуваше. За неа велеа: лепа чупа, алал да му е на тој, кој ќе ја има. Ја сакаа многу, ама само на еден му се насмеа среќата.

Дина падна на бегалскиот пат, кога со мака носејќи ја во душата својата несреќа, а на грбот бовчата во која ги имаше собрано нај потребните работи, и таа, како многу други, остана на бегалскиот пат - половина во едната, половина во другата држава, која некогаш беше дел од големата турска царштина.

Чија земја ќе чува?

11

Новите владетели на моите селани и на сите други селани од завладениот дел на Македонија, со закон им ги сменија личните

имиња и презимиња, а потоа ги сменија и имињата на селата, чешмите, изворите, ридовите, планините, реките. Се што беше движно и недвижно беше прекрстено според имињата што им ги имаше дадено природата и од колено на колено преминуваа во колективното и семејното наследство. Во петвековното владеење Турците не направија такви погани чуда и сега немаат причина да ги гори срамот за подлоста со која соседите го распарчија балканскиот бисер.

По Балканските војни и пред нив, па дури и сега, сеништето на великодржавноста, потпомогнато од надвор, лебди над Балканот.

Сите мои селани се до додека беа Турците, во турските тефтери беа запишани со старите родовски презимиња. Па оттука некои велеа:

- Море во турско подобро ни беше. Јазик, вера, адеи не ни бранеа. А што да речам за овие новите? Што аир видовме од нив?

Одмотувајќи го крајот од клопчето дознавам дека нашето вековно презиме Наковци, ни го прекрстија во Иоану. Можеби затоа што во турски тефтери најдоа дека некои мои предци, како Димитар Наковски – кој бил селски епитроп и деец на ВМОРО, Наум Димитар Наковски - шивач и активен деец на ВМОРО, Трпо Наковски, офицер, фотограф и учител во Костур и Атина, кој загина во некоја војна (не пишува на чија страна се бореше).

Сите Наковци беа прекрстени во Иоану – така се презиваа и половината селани од горната маала. Не знам зошто и за каква ли казна, новите владетели им ги сотреа старите презимиња, а другите, од Дамовци станаа Дамопулу, Фиљовци – Филипу, Ставровци –Ставропулос, Зисовци- Зисопулос. И така со додавката -у, ос, ис – станаа Грци и така се запишани во црковните,

општинските, околските, судските тефтери, ама во селото, дома, на чешма, на гости, на роден денови, на погребни, во црква, на нива, на лозје, на воденица, на панаѓури и на пазар се прозиваа со старите, со своите домашни имиња и презимиња и се разбираа со мајчиниот збор.

12

Запишано и со државен печат потврдено е дека по размената на населението меѓу Грција и Турција и по договор меѓу Атина и Софија, егзархистите се преселија во Бугарија. Натоварија на грб бовчи и дисаги и фатија пат кој ги однесе во Пловдив, каде властите и црквата им ветија дека ќе добијат куќи, земја и при тоа им врачија ливче хартија со печат на кое мораа писмените да напишат, а неписмените своерачно да стават прст или крст дека се Бугари по баби и дедовци и наместо да го добијат ветеното, под себе имаа влажна и мувлосана непозната гола земја и над себе магловито небо.

Зажалија.

Во Крчишта си имаа куќи, ниви, бавчи, ливади, овци, кози, волови, кокошки, а таму во Пловдив – сиромаштија и ливчето хартија со печат дека се Бугари. Молеа за работа, бришеа улици, измекаруваа по куќи, децата им питачеа на улица, пред кафеани или чекаа пред фурниите некој да им даде парче леб.

Во горната маала дома си останаа Македон патријаршистите, како што тогаш ги викаа новите власти, на кои им забранија на Бога да му се молат на својот јазик.

Меѓу горната и долната маала беа Турците. И нив едно две години порано ги преселија во Турција. Од нив остана конакот и

цамијата, која новите владетели ја урнаа. А во долната маала Македон патријаршистите се проширија во куќите на преселените егзархисти и тоа Љаповци, Порјазовци, Доновци, неколку од Поповци и Пурдовци.

Пурдовци беа три семејства со по три-четири деца, чии мажи и татковци тргнаа на печалба во Перт, каде и сами не знаеја каде се наоѓа. Кај беше тоа Перт и дома никој не знаеше, ама од таму еднаш месечно поштарот носеше пари, па децата ги пуштија во Костур да учат. Кога на празници доаѓаа во селото, секогаш беа градски облечени и никогаш не носеа опинци и не пасеа говеда и во селото само тие цвакаа шеќерчињаа и хартиите ги фрлаа на земја, а ние, селанчињата ги собиравме, во нив завиткувавме камчиња и се фалевме дека и нам џебовите ни се полни со шеќерчиња.

Селото имаше повеќе жени, и помалку мажи, кога пред да заминат на печалба во непознатите земји, жените си ги оставаа во блажена состојба. И затоа во селото имаше многу детско смеење, плачење и врескање. Осамените домаќинки на орање, косење, жнеење и вршење и за други работи, главеа аргатки и аргати.

13

Најпозната аргатка беше Ристанка. Ситна, слабичка женичка. Аргатка од зори до стемнување. На едното рамо – мотика, на другото торбиче. Во него малку леб, троа сирење или урда. На нозе ниту чорап ниту опинок. Боса ја газеше земјата, нивите, бавчите, градните, гумната. Хранеше три усти. Мажот мајстор за играње карти и лежење под дебели сенки, а двете синчиња кои беа главени да пасат телиња и свињи најчесто на спиење одеа со празни мешиња. Од грозотијата на Граѓанската војна, која го изгоре селото и ги запусту нивите, ливадите, бавчите

и градините, во големото бегство, боса ја премина и границата и дури таму во една далечна и непозната земја, каде неа и многу други како неа ја однесоа со пампур, добри луѓе ја облекоа, ја обуја и веќе не одеше боса и не носеше на рамо торбиче и мотика, не јадеше само сув леб честопати наросен со сол мешан со мелен пипер. Беше сита, спиеше во топла одаја со многу жени, повеќето вдовици или жени на печалбари од кои не само што не добиваа пари, туку и писмата ако им стигнуваа некој ги отвораше, ги читаше и го бришеше зборот што не беше напишан по партиска линија. Ако на некоја и се случуваше да и се насмевне среќата во добиено писмо да се најде чек или готови долари, беше повикувана во партискиот комитет, каде и се отпеваше долго кажување за империјализмот и титоизмот. И за да си го имаат денот ведар и сонот мирен, правеа така, како што сакаше партијата. А тоа што го сакаше партијата, задолжително мораа да го сакаат и тие.

Ристанка не добиваше писма. Мажот и загина при градење бункери, а децата и беа згрижени во некоја непозната земја. Задоволна беше што од партијата, и таа и сите други жени, наместо пари за сторената работа во земјоделската задруга, добиваше храна од заедничкиот казан и малечко пакетче со неколку бонбони, конци, игли и други дребулии. Се беше награда од партијата. И од тоа беше задоволна. Сиромаштијата никогаш и аргатлукот веќе не и беа под нозе. Беше облечена и сита. Како што ѝ велеа, благодарение на партијата и социјализмот.

14

На крајот од долната маала беа Нановци. Едни од најбогатите. И нивните мажи беа на печалба. Дома оставија пет синови и една ќерка. Синовите изгинаа во Граѓанската, а ќерката и таа борец на ДАГ, стигна во Будапешт каде двете нозе и ги

скратија над колената. Таму најде сродна душа без една нога и заедно на свет денесоа три синови и една ќерка и ги крстија со имињата на нивните вујковци за да не се прекине семејната лоза. По години се доселија во Скопје каде заврши нивниот долг пат кон мечтаените желби.

Куќата на Нановци беше најубавата куќа во селото, а беше изградена со владини пари, како благодарност на татковината за еден од мажите кој во Германија имаше завршено воена академија и со чин мајор се борел во грчко-турската војна за Мегали Елада (Голема Грција) и засекогаш останал во Мала Азија, каде Грција доживеа ужасен пораз, а тој бил фатен од Турците и заклан. За неговото херојство благодарната нова татковина на неговото семејство му изгради таква велелепна куќа, каква што немаше во цело Костурско. Куќата беше голема и во најголемата одаја на празнични денови младите се собираа и дружно пееја стари македонски песни и играа макенски ора. Весело беше се` до мигот кога се појавуваа полицајци. Тогаш гласот замолкнуваше, ама пееше душата.

Мажи од островите, со дебели вратови и големи тупаници, тврди како камен, не гледаа каде удираа. А ударот не беше удар за да предизвика болка, туку за да внесе страв, за да ја замолкне песната, да се скине орото, во душите да се внесе уплав, како предупреда дека забрането е да се пеат такви песни и да се играат ора кои не личеа на песните и ората на новите владетели. Тогаш замолкнуваа песните и се кинеше синцирот на орото. Замолкнуваше и селото. Деновите, кога во селото доаѓаа хорофилакес (чувари на државата) тогаш се замолкнуваше освен кучињата. Сите селски кучиња и големите и малите лаеја и пред нив и зад нив и од страните. А кога си заминуваа и ги снемуваше

зад ридот, тогаш кучињата престануваа да лајат и некој од постарите, велеше:

- Не само ние, туку и кучињата не ги сакаат.

Така, тие двајцата или тројца хорофилакес (чунари на државата) ја претставуваа државата и ја бранеа од луѓето, кои беа опасни само за тоа што зборуваа пееја, играа и зборуваа на забранетиот јазик. Тие хорофикес не ја чуваа државата според законите, туку со тупаницата. Тупаницата беше закон.

Властите сфатија дека тупаницата не беше доволно средство за менување на родното чувство, дојдоа до заклучок дека преку описменување, моите Крчиштени ќе бидат такви, какви што ги сакаше државата. Сред село изградија училиште со една училница и под него ја сместија и селската кафеана. Донесоа двајца даскали и три коњи товарени со книги, кои ги сместија во училишните долапи, а на сидовите обесија мустаклести портрети на нивни херои. Даскалите постела најдоа во една од поубавите селски куќи, а по договорен ред направен со кметот, се хранеа во куќите на моите селани, бидејќи државата немаше пари да им плати хранарина.

Кога запролети во селото дојдоа и две даскалици. Ги запишаа малите деца и ги поделија едни во градинка, други во забавиште и по цели денови ги учеа да пејат и да слушаат приказни на јазикот што воопшто не го разбираа. Ама затоа мајките беа ослободени од грижата за децата и можеа цел ден да бидат зафатени со домашните, а најмногу со земјоделските и градинарските работи. Тоа беше начин од мали нозе децата збор по збор да го учат туѓиот и цел ден да не зборуваат на мајчиниот јазик.

Едниот даскал настава водеше од прво до четврто одделение, а вториот во така нареченото вечерно училиште, во селската кафеана, ги учеше возрасните, со кои тешко се разбираше. Додека тој им кажуваше за тоа како на неговиот јазик се вика вратата, водата, лебот, куќата, бабите и дедовците, старците меѓу себе си муабетеа на својот јазик. Тогаш даскалот се лутеше, ги караше и најчесто им велеше дека се хондрокефали, што на наш јазик значи дебелоглавци.

Во првата и наредните неколку учебни години моите дебелоглавци си продолжија да си го зборуваат својот јазик, па новите власти донесоа одлука да им го забранат јазикот, а за тие кои продолжуваа да си зборуваат на мајчиниот јазик, одредија и соодветни казни. И така моите дебелоглавци мораа да плаќаат соодветна парична глоба во зависност од бројот на изречените не грчки зборови што ја одредуваше судијата. Ја плаќаа глобата и по излегувањето од судницата, си продолжуваа да се поздравуваат на својот јазик. А ако казната не беше доволна за тие кои беа фаќани на улица, на нива, во бавча и градина, на орање и сееење, на жетва и вршидба да зборуваат на забранетиот јазик, властите заповедаа во секоја полициска станица секогаш да има шише со ричинус, ренка, кофа со мраз, плетен кожен камшик за тепање по стапалата и плеките, лута пиперка, клешти за откорнување нокти, железен обрач за стегане на главата, ножици за стрижење на крст, жива мачка, жешки јајца за ставање под мишките, хартија и молив за потпишување изјава за каење и ако и тоа не беше доволно, тогаш добиваа упат за в суд, за в затвор или за в логор во некој сув остров. Голема им беше грижата за тие кои дури и скришум го зборуваа забранетиот јазик, а тоа го правеа со неопишива суровост, тепаа така за да не убијат, туку да осакатат и на тој начин да посеат страв кој во умот, срцето и душата внесуваше тревога, ужас, немир, кошмар, обесси-лување, понижување и обесчестување.

Вакви и слични награди им делеше државата на тие кои зборуваа на забранетиот јазик.

Ама и покрај таквите забрани, моите хондрокефали покрај огништето, околу софрата, на улица, на нива, ливада, на жетва, на маубет, на свадби, на крштемки, на празници, именденови и роденденови, на тажачки и погребни, на панаѓури, на пазар - час тивко, час гласно зборуваа, пееја, се караа, се пцуеја и мирееа, се молеа на својот јазик научен со првата голтка од мајчиното млеко и слушајќи ја умилната песна над лулката, го учеа, го зборуваа и го пренесуваа на своите потомци. Така со јазикот, песните и адетите во ропските времиња, а потоа и со пишаниот збор ја чуваа во срцата распарчената татковина.

Властите иако го забранија зборот, не им успеа да ја забранат приказната, старите домашни адеи и песната во која траеше зборот, кој ја крепеше душата, ги ширеше радостите, ги смируваше болештините, ја чуваше радоста, младешките соништа и надежи и беше голема моќ која како челичен синџир ги поврзуваше срцата и душите. Се што беше подвижно и недвижно во селото и околу него и над него - небото, сонцето, ѕвездите и месечината, туѓината и раздел-бите беа во песната. Тој збор и глас не само што се слушаше на вечерните седенки, семејните слави, во нивите, ливадите, пасиштата, ридовите, чешмите, изворите и над лулките на рожбите, не само што беше слика и огледало на животот на моите селани, туку цврста, нераскинлива нишка на која како бисери беа нанижани радостите, желбите, тагите и мечтите и со секој напев ја врзуваше дамнешнината со сегашнината и отпорот против насилно наметнуваниот мрак на новото робување.

Песната беше душата на моите селани.

Метлата за бришење на македонштината, ја усовршија и со пишани наредби. Министерот за внатрешни работи, секоја година со напишана и со печат и потпис заверена наредба, наредуваше офицерите, војниците, полицајците, судиите, адвокатите, државните служебеници, трговците, агентите, шпиуните, да се женат со девојки од локалното македонско население.

Ретки беа ноќите кога неподвижната сенка клекната под прозорецот со начулено уво прислушкуваше што и вели мажот на жена му во замрачената одаја. На овој начин грчкиот јазик и адети се внесуваа во македонските куќи со што отровот на грцизмот без отпор подмолно го разнеби-туваше македонското семејство.

Во чемерната омраза за погрчување дури и појот на птиците сакаа да го замолкнат. Се зборувало дека Крсто, од долната маала, го претепаале затоа што кога кукувицата кукаше: куку, тој гласно додаваше: Е.

Некој го поткажа и во полицијата му докажаа дека тој јавно ја признава ККЕ (КПГ), која скратено ја викаа и Ку-Ку-Е. А тоа Ку-Ку-Е со умешна итрина и надежни ветувања ги привлекуваше таквите како Крсто, кој веруваше дека тоа Ку-Ку- Е ќе се заложити и цврсто ќе се бори за нивна правда. Наивно поверуваа и застапаа на неговата страна. Во наредните години Македонците својата неопростива вера и наивност ја платија со животите на своите синови и ќерки, со загубата на имотите и егзодусот.

Крсто и не само тој, ги преболе ударите со водената ортома и кога се ослободи од рицинусот и ренката, гласно ги пцуеше тие кои го тепаа и тие кои му ветуваа, а со нај погрдни пцовки ја пцуеше кукувицата.

Остарен, ама веќе прочистен од големите ветувања и подмолните измами, сега почива во едно напуштено и запустено полско село.

Задоени со духот на слободата и немајќи поткрепа за одбрана, голем број туѓојазични поданици поверуваа дека за нивна одбрана ќе се заложи комунистичката партија која повеќе беше загрижена да ги привлече Македонците за своите идеолошки и политички цели, отколку за нивната желба да има кој да ги брани. Режимскиот терор ги турна во прегра-тите на комунистите, што по години својата доверба и политичка наивност скапо ја платија измачувани во затворите и логорите и со животите на своите чеда загинати во Граѓанската војна, пепелосаните куќи, изгубените имоти и долгогодишното бегство во туѓи земји. Сведоците за наивноста и предавството на македонските „политичари,, веќе не се живи, но живи се спомените и многубројните документи кои исто така се живо сведоштво кое недопрено лежи во архивите покриено со покривачот на правот.

15

Потаму од куќата на Нановци беа гумната. Тука од пожнеаните ниви носеа снопја, кои ги редеа во круг еден до друг, а коњите или воловите врзани за стожерот околу кој вртеа, го делеа зрното од класот. Кога завршуваше вршид-бата, со дрвени лопати сламата заедно со чекласот и зрното ја фрлаа нагоре и ветерот ја одвеваше и на гумното во куп ја собираа пченицата. Се мереше со шиници и не се носеше во амбарите додека не доаѓаше чиновник кој со стап го мереше купот и одредуваше колку шиници треба да се одделат за државата. Таа мерка, со која се одредуваше данокот, остана како наследство од владеењето на Турција. Така беше во

тие стари времиња и во поновите дел од потта на моите селани завршуваше во устата на арамолепците на новата држава.

Сега гумната се затревена ледина.

16

Во дворот во кој ги направив првите чекори од моето детство, чепкајќи со ногата во пеплосаната земја, откопав мало клопотарче (ние го викаме клукашче). Подгниено е и полно со црна земја. Со полата од палтото го избришав и со пенкалото гребејќи во неговата внатрешнина, црната земја ја изгребав. Кога го размрдав, тогаш, прво зарипнато, а откако добро го исчистив, тогаш ми засвони со тоа исто свонење што го слушав како дете. Одново го размрдав и одново ми одсвони истото свонење што ми свонеше во детските години. Со морници и треперење на рацете го прибрав во двете дланки, го стоплив и како што мајките ги гушкаат и со топлината на својата душа ги топлат своите новороденчиња, го пригушнав во пазувите и од безгранична, неизмерна, неискажливо замелушлива и живнувачна возбуда ме трогна и врз него капеа моите солзи. Неговото свонење болно ми ја рани душата и многу од изгубената радост ме врати во моето детство. Нежно топлејќи го со моето дишење и со топлината на мојата пазува, тргнав на кај ридот за да ја видам селската ширина, некогаш зелена и плодна, а сега сува и запустена.

Во подножјето на ридот, малку погоре од бадемите на тета Фима – за малку што не го згазив одвај рацутеното кокиче. Клекнав, полека и нежно го скинав. Беше ладно. Го прибрав во дланките за да го стоплам. И клопотарчето и расцутеното кокиче ги понесов со мене. Сега ги чувам во мојата работна соба. Повремено го допирам клопотарчето, а тоа тивко и нежно ми одсвонува и во тој миг ме потсетува на моето детство. Прекинувам

со пишувањето, глава потпирам на дланките и само за миг ми се чини дека се враќам во старата куќа, ама по краткиот молк се освестувам и прекинувам да мислам дека си одам дома која е блиску, отаде границата, ама многу далеку од тука.

Клопотарчето и кокичето заедно се обесени на рамот од прозорецот што гледа на јужната страна од работната соба. Нежно го допирам, а тоа тивко ми одсвонува и тогаш одново почнува одмотувањето на клопчето на чиј црн конец се нанижани сите спомени. И клопотарчето и веќе исушеното кокиче љубоморно ги чувам и ги обеспрашувам, не давам прав да падне врз нив, како што пред многу години врз него падна мракот на омразата и го наполни со пеплосана земја.

Грижливо го чувам зашто тоа и неговото свонење ми е дел од гласот на детството и единственото наследство од моите предци и од мојата татковина.

17

Случај кој ми остана во паметењето, како малолетно дете, беше големиот број грчка војска која есента 1939 дојде во селото. Командата се смести во училиштето, а даскалите и даскалиците си отидоа.

Војниците ги распоредија во селските куќи и голем дел во шатори. Со нив селаните и ние децата зборувавме на наш јазик. Повеќето од нив беа костурски и лерински момчиња, а ретки беа тие кои не не разбираа. Зошто дојде толку многу војска јас не разбирав. Во сите разговори на војниците и селаните кои зборуваа на наш јазик, најчесто се слушаше зборот полемос (војна). Мажите, особено тие кои веќе имаа отслужено во грчката војска, знаеја што

значи тоа, а кога на пат сретнуваа војници со разни ознаки на рамената, зборот го свртуваа на скршен грчки јазик.

Војниците по цели денови од камионите што пристигнуваа растоваруваа железни колци и бодликава жица. Колците, во неколку редови ги набиваа во нивите и ливадите и ги врзуваа со бодликава жица, а на ридовите копаа ровови и градеа бункери кои гледаа на кај Албанија. Велеа дека тоа се пречки за да не можат да поминат Италијанците.

Во исто време сите селани ги натераа надвор од селото, во шумите, на места, велеа, што тешко можат да се видат од небото, да ископат земјанки и таму да се преселат и дење да не излегуваат надвор. И уште паметам како дедо ми и татко ми, како и сите други селани, надвор од селото, таму каде што имаше најгуста шума, ископаа земјанки, пренесоа черги, покривачи, веленца, а врз покривот нафрлија гранки. Таму се преселивме и дење ни беше забрането да излегуваме надвор. Доаѓаа војници, проверуваа и наредуваа да се постапува според прописите што ги одредија.

Дедо ноќе не доаѓаше на спиење во земјанката. На влезот од лозјето подигна падарница и од таму го чуваше лозјето во кое грозјето веќе беше созреано, а војската не даваше дење да го береме. Велеа дека дење е опасно.

Грозјето го собравме ноќе под светлината на полната месечена и во кошеви товарени на воловската двоколка го донесовме дома. Во дворот го истресовме во големите котли и копанките и цела ноќ го тапчевме. Кога добро го истолчивме го туривме во бовчите. Дедо остана дома да чува да не преврие. Тој од дедо му знаеше како се прави добро вино и само тој прв со години ја пиеше првата и последната чаша.

По три денови ноќе дедо дојде во земјанката, носејќи со себе полн ѓум со шира. Зеде малку од јадењето и се врати дома.

Секој ден, приквечер, јас од земјанката му носев вечера, најчесто грав во кој секогаш имаше две варени црвени лути чушки, кои пред да почне да јади, прво ги толчеше и ги триеше со дрвената лажица и откако добро веќе беа измешани со гравот, почнуваше гласно да срка. Од лутото се потеше и затоа на коленото држеше пешкир со кој ја бришеше потта од вратот, лицето и челото.

На спиење не се враќав во земјанката. Останував во падарницата со дедо. Секогаш ми беше мерак да ги слушам истите приказни и да заспивам на неговото колено и воопшто не ми пречеше смрдливиот мирис од дебело дробениот тутун и неговото гласно ‘рчење и прдење. Се додека не ме факаше сонот, дедо нежно ми ја мрсеше косата и тивко ми раскажуваше стари приказни. Кога веќе заспивав ме легну-ваше покрај него и така еден до друг го дочекувавме денот.

Дедо стануваше рано и го распалуваше огнот пред влезот на падарницата и кога подгаснуваше жарта, тогаш на жешката спуза го ставаше цезвето во кое вареше кафе од пржен ‘рж и пеќен наут.

18

Беше крај на листопад (по ново октомври) и утрото не не разбудија првите зраци на сонцето, туку силни бучави и уште посилни грмежи. Излеговме од падарницата и видовме големи црни птици кои долетуваа од кај Албанија, (така јас си мислев, дека се птици) кои многу бучеа, летаа над ридовите, нивите и ливадите и секаде таму каде што имаше набодени жлезести колци врзани со бодликава жица, фрлаа црни вреќи (така мене ми се

чинеше дека се вреќи) кои при паѓање на земја силно грмеа и нагоре фрлаа купишта земја. Од кај Албанија од утро до вечер долетуваа тие црни птици и фрлаа вреќи (ме подучија дека се викаат бомби) секаде таму каде претходните денови војниците имаа подигнато високи сидови од железни колци врзани со бодликава жица. Брзо излеговме од дома и вјасаница отидовме во земјанката. Таму сите беа излезени надвор, и гледаа како купишта земја и црн чад го засенуваа изгревот на сонцето. Под нашите нозе потскок-нуваше земјата.

Мажите рекоа дека Италија ја нападна Грција. Војниците кои беа во моето село се построија, стариот свештеник ги благослови и во текот на денот ја преминаа границата со Албанија, пеш го прегaziја Деволското Поле и вечерта на починак легнаа близу планината Морава. Утредента од таму допираа тапи истрели од пушки и митралези и долги грмежи на топови. Од ридот над селото гледавме како над Морава летаа италијански, а во пресрет од Костур долетуваа грчки авиони.

Со брат ми отидовме во селото и видовме дека на сите сидови со големи црни букви беа ишарани сите авлии и врати. Секаде беше напишан знакот „ОХИ,,. Брат ми, покажувајќи на буквите рече дека тие значат НЕ. А тоа ОХИ велеше дека Грција нема да го прифати тоа што го бара Мусолини.

Наближуваше крајот на листопад. Деновите беа сончеви и топли, од дрвјата се ронеа пожолтени лисја. Ластовичките ги напуштија гнездата. Исплашени од грмежите ги снеса и гавраните. Клучеви бели големи птици летаа на југ. Во првите денови од снежник (по ново ноември) наврна многу снег. Во селото дојдоа војници со свезди на рамената, ги собраа мажите од селото, им дадоа лопати и ги натераа да отворат пат во снегот и по тој пат на

носилки, покриени со ќебиња пренесуваа ранети и ги однесуваа во Костур.

Еден ден во селото допре глас дека костурските и леринските момчиња ги пробија италијанските ровови и бункери на Иван Планина, чиј врв се гледа од моето село. Италијанците, се зборувааше, избегаа на кај Корча и гонети, од таму фатија пат за Елбасан и кога стигнаа до Поградец, им рекоа дека преку Југославија на Италијанците на помош им дојдоа Германците.

Во тревен (април по ново) 1940 година Грција ја изгуби војната со Италија благодарение на Германија и Бугарија.

19

Го паметам гласното очајно и жалосно плачење на Поповци. Тој ден на Поповци им јавија со писмо дека нивниот син загина на планината Морава, во Албанија. По неколку денови камбаната одново трипати удри и сите разбраа дека некој друг дома никогаш нема да се врати. Брзо се пренесе збор дека на Иван Планина, загина Лаки на Фиљовци. Плачеа неговите, плачеа роднините, плачеше целото село, во кое болката на едно семејство, беше болка на сите семејства.

Ги паметам и деновите, кога грчките војници бегаа од Албанија и во големи групи поминуваа покрај моето село. Фрлаа пушки, шинели, ќебиња, барајќи да се најдат што подалеку од Италијанците кои чекореа зад нив. Во рововите и бункерите оставија многу оружје, војничка облека и итаа што побрзо да ги прегазат патиштата што водеа на југ. Во нашите ридови и ниви каде имаше ровови и бункери останаа многу пушки, автомати, ќебиња и шинели, а во магазините под Стените многу гајби со конзерви, вреќи со брашно, ориз, грав, макарони, бисквити, каци

со сирење, кашкавал, маслиново масло и се друго што и треба на војската. Пред да стигнат Италијанците, иtromаните од моето село успеале многу од тоа што остана да го приберат и потоа го продаваа на пазарите во Костур и Рупишта. А двајца браќа од долната маала се впуштија да собираат бодликава жица и железни колци, кои ги носеа во чифликот во Трстеник и таму им ги продаваа на албанските трговци. Така во некои куќи влезе колното богатство.

Момчињата од моето село кои служеа во грчката војска војничките уноформи ги соблекоа и дома си дојдоа облечени во градски алишта.

Во селото, од кај Албанија, попладнето дојдоа итали-јански војници. Некои знаеја по некој грчки збор, ама со постарите не можеа да се разберат. Брзо сфатија дека селаните зборуваат на некој за нив непознат јазик за што подоцна им беше речено дека зборуваат македонски и дека тој јазик беше забранет од државата. Во селото Италијанците пуштија глас дека кој сака може да си го зборува својот јазик. Уплатот и стравот што бдееше над селото го снеса. Секаде се слушаше македонскиот збор и македонската песна. Некои тоа го сфатија како ослободување.

Италијанските војници мирно се однесуваа кон селаните и повеќе се разбираа со мафтање на рацете. Честопати бараа јајца, а за едно јајце даваа една кутија цигари, гласно велејќи: грација, грација Мачедоне. Првиот збор селаните го сфаќаа како пцуење, ама добро го рабираа вториот – Мачедоне - и со широка насмевка, удирајќи се по градите – велеа - така е, така е, ние сме Мачедоне, а вие Италијано, нели?

Ама затоа што во војната со нив од моето село загинаа тримина, од повеќето селани Италијанците не беа добро-дојдени.

По кратко време од престојот на Италијанците се воспостави некаква врска на трговија. Нашите им нудеа јајца, а тие кутии со цигари. А кога некои дознаа дека Италијанците сакаат да јадат жаби и желки, тогаш почна вистинска трговија. Посебно ние децата им носевме полни торби со жаби, за што добивавме бонбони и чоколади. Таквата трговија ја снеса кога една ноќ беа нападнати од партизаните. Никој од Италијанците не настрада. Дента го напуштија селото и се прибраа во Костур и Рупишта. Трговијата со цигари, бонбони, чоколади, желки и жаби ја снеса. Од кај ридовите и планините се почесто допираа истрели од пушки и митралези, кои кај селаните го вратија стравот.

А ние децата, кои бевме најголеми ловци на жаби и собирање желки, навечер се собиравме сред село или на гумната и наместо да си играме „долга магарица,, си игравме војна, биејќи се со стапови или со изделкани дрвени пушки и дома се враќавме со џумки на главите и со крвави носови.

20

Во текот на италијанската окупација и подоцна, преку полицајците, даскалите и државни службеници кои останаа во Костурско, живна старата омраза кон Македонците. Заради одбрана од насилството на организирани групи грчки националисти и гркомани, група мажи од Мањак, предградије на Костур, формираа група, која ја нарекоа комитет, со намера од италијанската команда да побара помош за одбрана од грцизмот. Потомокот на тоа илинденско семејство, подоцнежниот ученик во битолската гимназија, од која на 17 години беше мобилизиран во Демократската армија на Грција, а по поразот стаса во далечниот Ташканет, каде заврши високо образование, проф.д-р Христо Ивановски, настанот и неговите последици ги опиша во книгата

„Сеќавања и размислувања,, На тој извор го упатувам читателот, бидејќи јас тогаш како малолетно дете само си спомнувам нешто, ама тоа не е доволно за да се добие целосна слика.

Италијанската команда, со согласност од Рим, го прифати барањето. Македонците од голем број села барањето на комитетот од Мањак го сфатија како обновување на духот на илиденските комити и без колебање примија пушки. Грчките партизани и дел од Македонците, нејзини идеолошки приврзаници, на комитите остро им се спротивставија и им објавија отворена војна поради самоволието и големи зулуми што ги правеа врз своите сонародници. Во организацијата и активностите на комитите не заостана Софија, која во западниот дел на Егејска Македонија испрати советници, со потекло од Костурско. Најпознат беше Андон Калчев, роден во костурското село Жужелци, кој заедно со родителите по Балканските војни се пресели во Бугарија. Неговата судбина заврши во Солун. Кон крајот на војната, при повлекувањето заедно со Германците, беше заробен од вардарските партизани, а во 1948 година, Белград и го предаде на Атина. Солунскиот суд го осуди на доживотен затвор, а неколку месеци подоцна, судењето беше обновено и судската пресуда гласеше – смрт со стрелање. Сведоци тврдеа дека пред да биде изрешетан со куршуми, последниот збор му беше занеслив извик за земјата во која бил роден.

- Да живее Македонија!

Иако воспитан и образован во Бугарија и во воената академија во Германија, се чини дека кај Андон Калчев крвта не му беше вода.

Од моето село никој не прими пушка. Доно Попов на собирот на постарите мажи им се закани дека ако некој од

Крчишта прими пушка од окупаторот, тогаш тој лично ќе му ја запали куќата. Удирајќи со патерицата на каменот што беше пред него, викаше:

- Од окупатор не се бара помош и не се зема пушка. Овие комити не се од ковот на илинденските комити! Имињата на нивните самонаречени војводи напишани се на лошата страна на споменот.

А јас никогаш нема да заборавам кога од соседното село во кое сите мажи беа комити, ноќта дојде човек и на мајка ми и на жена му на Коста, парабратот на татко ми, им рече:

- Утре во Крчишта ќе дојдат Германци и комити и ќе ве апсат затоа што вашите мажи се партизани. Земете си ги децата и бегајте.

Собравме што можевме да носиме во бовчи, а стоката им ја доверивме на наши роднини и истата ноќ избегавме и се сокривме во шумата, далеку од селото. Утредента во селото дојдоа комитите заедно со Германците. Тоа што бараа, не најдоа, ама затоа ни ги изгореа куќите.

Тогаш не можев да разберам што им скрививме на тие комити од тоа блиско село во кое дававме и земавме невести, со многу бевме збратимени, што се вели, бевме блиски роднини.

Подоцна сфатив дека таквите кои беа против нив, Германците ги носеа во една далечна земја и таму ги гореа во печки. Благодарение на добриот човек од соседното село останавме живи.

И комитите за кои некои пишувачи испишаа и пофални книги останаа живи. Беа само жртви на превртливи измамници, некои пљачкаши, посебно на влашките куќи во Рупишта, други

насилници и силувачи и сите потоа станаа жртви на долго каење. Кога ја сфатија измамата, тогаш ги предадоа подарените пушки и се вклучија во резервниот ЕЛАС и во Граѓанската војна стотици од нив на врат ја носеа измамата што следеше. Во тоа село остана само еден, а сите други изумреа во далечните земји. По граѓанската таму владата насели Власи кои донесоа илјадници овци и кози за кои тревата на Мали Мади беше недоволна и честопати ги наоѓаа пцосисани во планинскиот камењар. Од лошо во Епир, ги донесоа на полошо во костурските села под падините на Мали Мади.

Државата не настрада од нивните пцости и клетви. Се ослободи од туѓо јазичните.

21

По капитулацијата на Италија, во Костурско поактивно живнаа македонските политички организации и партизански одреди одделно од грчките, но црвецот на неединството, завидливоста и љубомората предизвика раскол, расправи, делби и предавства. Во таа матнина не изостана и влијанието на грчките комунисти.

Пламенот на борбата против окупаторите во Костурско први го распалија Македонците, кои убедувани од грчките комунисти дека по војната ќе им бидат обезбедени сите права, прифатија оружениот отпор да се води заеднички. Играта ја сфатија тогаш, кога ветувањето премина во надвладување и измама. Во грчкото комунистичко раковод-ство шовинизмот не само што тлееше, туку се распали и се распали и гореше. Македонците беа нарекувани Славо-македонци, кон што се приклонија и некои водачи од нашите и најчесто своите сонародници, како и комунистите, ги викаа комитаџии и се

однесуваа со неограничена недоверба. Недовербата и понижувањето доведоа до раскол и група Македонци се одделија од ЕЛАС и во реонот на Вичо формираа свои одреди по примерот на партизаните од Вардарска Македонија.

Татко ми заедно со неколку мажи од селото се зареди во ЕЛАС, а Коста, неговиот пријател од детството, се вклучи во македонските партизански одреди, кои преминаа во вардарскиот дел на Македонија. Неговата судбина, по сите доживувања во Федеративна Република Македонија заврши на Прекопанската Рамнина, недалеку од Костур, каде во ноември (студен по старо) 1947 година како борец на ДАГ загина во борба со владината војска.

Во тоа матно време во речникот ми се вгнездија и зборовите комунисти, Паоисти, ЕАМ-исти, ЕЛАС-исти, ЕПОН-исти, СНОФ-исти, НОФ-исти, АФЖ-истки. Сите со свои водачи, ама меѓусебно исподелени, испокарани, љубоморни, накодошени, замразени. Буричканица внесоа во умовите на моите селани. А во меѓувреме се појавија и други кои многу ветуваа и со ветувања привлекоа наивници и водата ја свртија на својата воденица во која умовите им ги мелеа на свој начин и по своја потреба.

Кога сум во оваа училиште, добро го паметам денот кога во селото дојдоа војници со црвени свезди на капите и развеано црвено знаме со жолта свезда. Зборуваа исто како и ние и покрај нашите песни пееја и песни кои повикуваа на бој за слободна Македонија.

На починак се распоредија по селските одаи и многу ги фалеа питите со кои ги гоштеваа крчицките домаќинки. Кога наредниот ден се разбудив партизаните со црвените свезди на

капите и со црвеното знаме со жолта ѕвезда, ги немаше. Мајка рече дека по полноќ си отидоа и заедно со нив и мојот постар брат.

Заминаа и со себе не ги зедоа младинците од моето и другите костурски села, кои сакаа и тие да се борат под црвеното знаме со жолтата ѕвезда.

По два дена дома се врати брат ми и уште десетина негови врсници кои потрчаа зад војниците со црвените ѕвезди на капите. Срамежливо кажуваа дека некој од нивните големци им наредил да се вратат. Партизаните од Вардарска Македонија со себе не ги зедоа младинците од Костурско кои сакаа да бидат облечени како нив и на капите да носат црвена ѕвезда. Ама дома долго не останаа. Кога слушнаа дека отаде планината Мали Мади, костурски капидани го заиграа истото оро, пеејќи ги истите песни, како тие кои ноќе си отидоа од моето село, ги нарамија скриените пушки и им се придружија. Тогаш нашите своите желби и надежи ги пренесоа отаде границата и им се придружија на тие кои на капите носеа црвени ѕвезди. Во селото стигна вест дека се собраа толку многу што создадоа своја војска која по последните борби ја пратија да ги чисти балистите и откако и тоа го сторија, големците на тие кои на капите носеа црвена ѕвезда им ги зедоа пушките и митралезите и ги растурија по најразлични служби. Не помина многу време и некои други големци ги вратија во Леринско, Воденско и Костурско и ги пратија во шумите и карпите на Грамос каде им ги откорнаја црвените ѕвезди и на капите им ја сошија буквата делта од грчката алфавита. Таму се сретнаа со свои роднини кои ноќе принудно беа извлечени од топлите постели. Сите станаа борци на Демократската армија на Грција и сите надежи им тргнаа прудолу.

Кога пораснав и се описменив на хартија ја пренесов нивната храброст и посветеност, но и разочараноста од

пониженоста, измамата, изгубената верба и великолепноста на нивните големи стремежи.

Многу години подоцна, во Струга, кога се одвиваа Струшките вечери на поезијата, седнати на клупата покрај кејот, имав подолг разговор со Владо Малески. Во текот на разговорот го потсетив дека песните кои ги пееја тие со црвените ѕвезди на капите и нас, дечиштата, селските овчарчиња и говедарчиња не воодушевуваа и гласно ги пеевме. Тогаш, кога разговаравме седејќи на клупата покрај Дримот, од него дознав дека партиите, КПЈ и КПГ, се договорија секој да се бори против окупаторот на своја територија која пред многу години кралевите си ја поделија во Букурешт иако партизаните од двете страни на границата не сакаа да има таква граница. Тоа, рече Малески, кој на тие кои на капите имаа црвени ѕвезди и вееја црвено знаме со жолта ѕвезда им беше политички комесар, не беше грешка, туку големо национално предавство. Така би и злото си остана зло и во наредните години се ширеше, стануваше се погрозно и премина во војна.

Војна. Тежок збор од кој сите се плашеа.

Што носеше?

За нас, од тој дел на Македонија нова и најгрозна...

Малески запали нова цигара (тој многу пушеше) низ нос испушти густ сив чад, длабоко воздивна, поглед фрли на кај Галичица и со тажен глас рече:

- Да... тогаш не ги зедевме костурските момчиња...

-Значи и ти си бил со тие, кои на главите имаа капи со црвени ѕвезди и вееја црвено знаме со жолта ѕвезда?

- Бев... – рече со тежок одсив на зборот.

По подолго молчење, загледан некаде во врвовите на Галичица, Малески рече:

-Костурските момчиња, кои ние не ги прибравме, со ветувања ги прибраа грчките комунисти во редовите на ЕЛАС и гинеа за Грција... Црниот облак пак ја засени Македонија – длабоко воздивна Малески и запали нова цигара.

Разговорот се пресече.

Разбрав.

Судбината Македонија не мери по должина и ширина, туку со болки, понижувања, делби, љубомора, предавства и буричкање од надвор, што се заедно се нејзини најголеми болештини.

Замолкнати седевме на клупата и загледани во бистрите води на Дрим, чувствував дека и кај него и кај мене нешто длаби во нашите мисли.

Недопалената цигара ја изгази и запали нова. По краток молк, рече:

- Вината не беше наша....

Во тој миг ми се пристори дека над Дримот прозвучија зборовите на Никола Јонков Вапцаров...

Замолкнати седевме на клупата и гледавме како водите на Дримот мирно течеа и течат.

22

Големата војна заврши, ама во Костурско почна една друга војна која го врати кај моите селани поранешниот поредок. Додека

во Атина за нова власт се биеја ЕЛАС со приврзаниците на новата влада на која на помош ѝ дојдоа Англичните, во нашите места почна таканаречениот бел терор. Вооружени банди од поранешни полицајци, учители, офицери и гркомани со помош на Мадирите, како што ги викавме Грците кои според договорот меѓу Грција и Турција, по катастрофалниот пораз на Грција во војната со Турција, врз основа на етничка и верска припадност беше извршена размена на населението, грчката влада во новите завладеани територии во куќите на иселените Турци насели околу шестотини илјади Грци од Турција со што се промени етничкиот состав на населението во Егејска Македонија. Многу костурски села станаа двонационални и двојазични. Во основа доселениците беа една голема аморфна неписмена маса и повеќе со турско, отколку со грчко самочувство. Не зборуваа грчки, туку еден дијалект што не го разбираа и самите Грци, а во повеќето случаи како семеен јазик им беше турскиот, а со текот на времето поради блиските контакти со месното македонско население, почнаа постепено да го учат и македонскиот јазик. Но во тоа бурно и матно време по окупацијата голем број од нив надоеани со грчкиот национализам и омразата кон енопојите, како што ги викаа Македонците, ја искористија приликата да се приклучат кон полицијата и војската кои го имаа почнато ловот на борците против фашизмот и противниците на новиот поредок. Таквата состојба ја искористија да се нафрлат на пљачкосување на македонските села.

Моите Крчиштени, навреме се подготвија за одбрана. Формираа дежурни двојки кои со биење на камбаната и свирење на труба ги повикуваа селаните од нивите, бавчите и други работи да се приберат дома, да ги залостат портите или надвор од селото да ја чуваат стоката.

Една ноќ Маџири го опколија селото и за да ги исплашат селаните од време на време стрелаа во воздух. Моите селани веќе беа подготвени за одбрана. Некои кои имаа скриено пушки, ги подмачкаа и на нишан ги држеа Маџирите.

Утрото дедо ми Ѓорѓи со себе не го зеде старото чивте што беше обесено над оцакот и потпирајќи се на старата патерица, тргна да разговара со еден од маџирите, со кого одамна бил запознат на пазарот во Костур.

- Седни тука и слушај – му рече. - Лошо сте ја почнале работата, Стаматидис. Седни, не стој како поп над главата на мртовец. Повели, запали, па кажи ми дали сте ја заборавиле нашата добрина. Зарем си заборавил кога тебе, истераниот од Турција, тебе со семејството властите те населија во селото Света Недела? Власта туѓа земја и туѓа кука ти даде, ама леб не ти даде. Така беше, нели? На сите ние леб ви дававме. Со цели семејства доаѓавте во Крчишта, што сега го викате Полијанемос и од нас ендопјите, како што не викате, молевте парче леб! Така беше, нели? Не парче, туку цели пешници и полни вреќи со брашно ви дававме. Не државата, туку ние ве нахранивме вас, кои со испружена рака питачевте пред црквата и пред нашите врати. И вас, кутрите, протерани од родните куќи во Турција и Атињаните во гладните години од војната, од гладна смрт ве спаси Македонија од која сакате да не истерате. Сега нашата добрина ни ја враќате со пљачкање и омраза. Сечејќи ги нашите шуми се дерете, викајќи „ена дио трија, на фигун и Полјанемитес стин Вулгарија“⁵. Зарем ја заборавивте нашата добрина? Зарем не ви е срам?

⁵ Еден, два, три, Полјанемитите да бегаат во Бугарија.

Со наведната глава кирјос Стаматидис стана, се поклони и отиде кај своите, нешто им подвижна и сите го фатија обратниот пат.

23

Паметам, пред да дојдат мацирите на плъскосување, во селото дојдоа жени со мали деца. Тропаа на вратите и со испружена рака и молба во очите молеа за парче леб за кое нудеа златни прстени, обетки, синцирциња со ликот на Богородица и Христос.

Доно Попов на мажите кои вечерта се собираа во селската кафеана им рекол да не примаат никакви подароци од кутрите луѓе, туку да им даваат, за што тие дојдоа гладни и децата им се гладни и парче леб сакаат да им однесат и на своите кои гладуваат. Зарем не слушнавте дека во Атина има голем глад и луѓето на улица умираат од глад? Тие со срам и наведната глава, понизно подаваат рака за парче леб, а за такво понижување ги натера гладот. Не прајте грев, дајте им по нешто од вашето.

Така рече Доно Попов и без збор отиде дома од каде излезе, држејќи во пазувите два пешници леб и сирење во чинија.

А јас се уште не можам да заборавам кога едно дете ми пријде и пред мене испружи рака. Беше слабо и расплакано и со другата рака покажуваше на отворената уста. Разбрав дека сака да јаде. Се растрчав дома и без да ме види некој, зедев еден голем пченкарен пешник, го сокрив под пазувата и отидов кај детето кое чекаше пред вратата. Му го дадов лебот, а тоа ме гушна и постојано велеше – ефхаристо, ефхаристо, а јас не разбирав што значеа тие зборови. Подоцна научив дека ефхаристо на наши значи

– благодарам. Жените и децата со полни торби другиот ден ги снеса. Си отидоа наситени и со торбите полни леб се вратија дома.

Тоа лошо време Атина гладуваше, а Македонија Атињаните ги спаси од гладната смрт.

24

Недела дена откако ги нахранивме гладните кои беа дојдени од Атина, во селото дојдоа десетина полицајци. Во црквата ги собраа тие мажи и младинци кои ги имаа на список. Од нив бараа да ги предадат пушките. Мажите рекоа дека пушките согласно со законот и ги предадоа на полицијата во Костур. Не им поверуваа. Цел ден ги тепаа. Ја тепаа и братучетка ми Тинка, затоа што учествуваше на младинскиот конгрес во Скопје во 1945 година. Ноќта ги заклучија во црквата, а утредента врзани ги построија и објавија дека ќе ги носат на стрелање. Пред црквата се собраа селаните. Од толпата излезе Доно Попов, со шамијата ја ибриша крвта од лицето на неговиот син, намрштено редум ги гледаше полицајците и потоа праша:

- Кој тука ви е големиот?

Пред Доно Попов се исправи низок мустаклија и со вперен пиштол во неговите гради, извика:

- Јас, говедо!

Доно направи чекор напред, се исправи пред мустак-лијата и рече:

- Кириос ако не сакате тука да се пролее крв, тогаш пуштете ги луѓето и одете си. Дојдете утре со налог за апсење. Денес тука башибузукот нема да помине. И уште нешто. Тргнете ги и тие кои

дојдоа да не пљачкосуваат. Вас како државни слуги ве почитуваме, но пљачкашите лошо ќе поминат. Ако не си одат, ние знаеме како да ги испратиме.

Мустаклијата се повлече и рече:

- Ние, кириос, во името на законот, нели, само сакавме да ги предадат пушките... Но, знајте дека законот тоа го бара...

- Законот или тупаницата? – гневно праша Доно. – Ајде пуштете ги луѓето и одете таму од каде сте дошле. Ние ги знаеме вашите закони.

Тоа беше првото противење на моите селани против насилството.

Во меѓувреме во Костурските шуми се појавија вооружени групи, кои ги бранеа костурските селани од самоволието на властите и пљачкосувањата што ги вршеа Маџирите.

25

Големата војна заврши ама во Грција почна нова. Како и зошто почна таа нова војна во Атина, на селаните им објаснуваше Лазо.

- ЕЛАС - рече - во Атина се бореше против грчките националисти и наоружените бандити кои соработуваа со Германците, а кога власта ја презедоа поранешните владетели, ЕЛАС се противеше и на помош на новата влада им дојдоа Англичаните. Борби се водеа во цела Атина. Англичаните донесоа многу војска, тенкови, топови и авиони, се биеја со ЕЛАС за да не дојдат комунистите на власт. И на крај се спогодија ЕЛАС да го предаде оружјето, а во владата да влезат пет комунистички

министри, кои по крако време се откажаа во новата влада да бидат министри. И тука почна големата кавга и омраза меѓу Грците кои толку крвно се замразија што си отворија братоубиствена војна.

Во тој миг некој од присутните, крстејќи се, рече:

-Тфу-тфу, да не дај Бог да стигне до тука...

- Не се знае. Ѓаволот ноќе не спие – дофрли некој од присутните.

Лазо не им кажа дека во неговата кука тие денови одмораа и спиеја команданти на ЕЛАС и познати грчки и македонски активисти, кои гонети од властите спас бараа бегајќи од Грција во Албанија и од таму се прибираа во Југославија, каде засолниште наоѓаа во Булкес, големо и убаво село во кое живееле Германци кои по војната биле протерани од југословенските власти.

Така се зборуваше.

Беззабиот дедо Иљо, кој секогаш цвакаше тутун, плукна настрана и праша:

- Вистина ли е, бре Лазо, дека ноќе кај тебе доаѓаат и ноќе си одат некои за кои се зборува дека ...

- Шо опитваш, ре Иљо, па тоа се капиданите кои бегаат за да се скријат...

- Не бегаат, туку се кријат да не бидат фатени. Се зборува дека властите почнаа да ги местат затворите и логорите по островите и таму ќе ги носат тие кои не ја сакаат новата влада и кралот. Затоа тие, големците да речам, бегаат...

- Арно де, тие ќе избегаат и ќе се скријат, а што ќе прајме ние, кои ќе си останеме дома? Не е да речам, ама се плашам дека ние, наместо нив ќе го јадеме стапот и ќе ги полниме затворите и логорите затоа што им помагавме со се што имавме. Така ести или не ести така? – рече дедо Иљо.

- Стрико Иљо – се огласи Лазо – не се плаши. Тие таму каде што ќе одат, добро ќе се подготват и потоа ќе дојдат за да не ослободат.

- Велиш ќе дојдат и тогаш пак ние ќе ги храниме, нели, постела ќе им постелуваме, се ќе им даваме. Така ли?

- Не, стрико Иљо. Нема да се сами. Во новата ослободителна борба ќе помогнат демократските држави. Сум чул дека Сталин им рекол на тие големците од демократските земји да помогнат со се што имаат за да победи револуцијата.

- А јас ти велам – не попушташе дедо Иљо, дека стапот ние ќе го јадеме. А тие, кои таму веќе се кријат, дај Боже, да не се караат и пизмат, како што правеа тука. Слушам дека од нашите големци и жените и децата таму си ги прибираат. Е, море Лазо, море Лазо, ти цело време не тераше да даваме за борбата и сигурен сум дека пак тебе тие што сега се кријат, ако дојдат, пак тебе ќе те кладат да не тераш да даваме. Па ќе даваме, велам, ако карот ќе биде наш, нели? Ќе се вратат, велиш? А до тогаш по чиј грб ќе игра стапот, а?

- Тоа де, тоа, тие ќе се скријат, а ние ќе го јадеме стапот. Така ести или не ести така? – довикна некој од кошот.

До доцна во ноќта траеше расправата за тоа кој и зошто бега и се крие и кој ќе го јаде стапот.

Течеше 1946 година и во радост и во уплав.

Во паметењето засекогаш ќе ми остане глетката кога сред село ги видов момите облечени во старите носии на своите баби. Такаени и валани фустани и ѓурдии, везени со црвено и црно предено, појас со големи посребрени пафти, на врат ѓердан везен на срмен конец на кој беа нанижани безброј мониста со нјразновидни бои, на глава разнобојни шамии, на половината блескави свилени прегачи, на нозе шарени плетени волнени чорапи. Две по две или три по три фатени под мишка се збираа на вигната пред црквата и пеејќи стари песни, во круг го развиваа и го вртеа шарениот синџир на ороото кое се вртеше во свирењето на кавалот, писокот на зурлата и грмежот на тапанот, чиј одсив како грмеж се пренесуваше отаде ридовите, ги полнеше трапиштата и долиштата и се одбиваше од карпа на карпа.

Весело беше. Песната и ороото беше наш ден и наше време од кое извираа сите мечти, соништа и очекувањата. Кога ќе засвиреше кавалот, кога ќе писнеше зурлата, кога ќе тропнеше тапанот, тогаш во моето село животот татнеше.

Само тој ден и никогаш повеќе не сум ги видел тие прекрасни носии и таа убавина на момите која зрачеше со сите бои, кои беа белег оставен од постарите времиња.

Наредниот ден новите владетели со пизма и злоба посакаа тој белег за секогаш да го избришат, небаре им беше трн во очите. Се што беше различно од нивното, мораше да го покрие мракот.

А во наредната година, кога беснееше злото на Граѓанската, на зајдисонце низ моето село поминуваа истите моми и тогаш јас

на нивните глави не гледав шарени шамии, тuku војнички капи со сошиена буквата „Д,, наместо бабините руби, гледав стари војнички блузи и крпени војнички шинели и панталони. Не гледав нанижани пониста на срмен конец, појаси со пафти, туку реденици со куршуми, не гледав оро на вигната, туку долга колона која на селската калдрма тропаа војнички цокули, на нивните рамена не гледав стомни, туку крпени ранци и торби наполнети со фишеци и гранати.

Тогаш се прашував каде е убавината која го красеше целото мое село? Нешто ми поткажуваше дека многу од момите, кои со измама ги собраа кон крајот на август 1947 година, пусија држеа во ровот, во бункерот, зад карпата, се валкаа во долгите ноќни маршеви под дождови, во високите снежни намети, некои остана во плитка, тесна могила покриена со малку нафрлена земја, а повеќе со крш од гранки.

Стоев загледан во нивниот од и во мајките кои со скрстени раце на градите стоеја пред вратите, надевајќи се дека ќе видат своја рожба.

Одеа момите и зад себе ги оставаа своите страсти и соништа. Одеа момите на бој. Која ќе остане на боиштето? Која пак ќе помине низ селото не како мома, туку како војник кој оди во бој? Дали песна или лелек ќе го покрие селото?

Така се прашував и многу, многу сакав одново да ги видам момите облечени во старите македонски носии, во кои блескаше нивната убавина. Голема ми беше желбата такви да ги видам уште еднаш и уште многу пати.

Така сакав да ги видам и невидени дома се вратив многу тажен.

Кога за тоа си спомнувам чувствувам дека во мене нешто врие затоа што по планињето и ридовите, зад карпите, од земја биени и од небо горени, во долгите ноќни маршеви и во студените земјанки, нашите моми ја оставаа својата младост...

27

Покрај густо израснатите џбунови од капини, каде некогаш имаше куќи, сега се влече тесен пат покриен со потсушена трева. Некогаш беше најдолгата калдармисана улица во селото, која ја викавме - долгиот сокак.

Вечерта, откако говедата, свињите, овците и козите се прибираа од пасиштата, долгиот сокак стануваше шета-лиште. Младите од селото, по извршените работи, чисто измиени и облечени во тоа што им беше најново и најубаво, секоја приквечерина излегуваа на шетање. Горната и долната маала ја врзуваше жив шаренолик, разборит и тивко распеан синџир. Момите фатени под рака по две или три зад себе или покрај себе ги влечеа селските момци исчешлани на патец и густо намачкани со брилантин, скришум им намигнуваа, вртејќи околу показалецот разнобојни бројници или шарени синџирчиња.

Највидливи беа Мичо и Лефка. Облечени во најнова градска облека, предизвикуваа завист и љубомора. Секогаш се држеа за рака, а најчесто и прегрнати, на што постарите селани гледаа со прекор.

Мичо и Лефка на селскиот мегдан и шеталиштето ја извадија и ја открија младешката страст наспроти оговарањата, љубомората и бесрамноста и од таму ја пренесоа во ливадите, шетаа меѓу редовите на свежо покосената трева и го вдишуваа опојниот мирис на младото сено, отпочиваа под сенките на врбите,

од чешмите или изворите шепите ги полнеа со вода и заемно се ладеа. Шетаа фатени за раце и дење и на квечерина, намирисани со опојни мириси купени во Солун или Костур.

Шеталиштето, наместо на лепешка, мирисаше на брилантин со кој момците дебело ја мачкаа косата, мислејќи дека колку повеќе од таа маст ќе е намачканата коса, толку повеќе ќе го привлечат внимание на девојките. И така младоста шајакот го замени со градски костими и фустани и опинците со чевли. Младите на селското шеталиште ја шетаа својата младост под небескиот небосвод кој огнено пламтеше во светлината на безбројните ѕвезди и полната месечина која ги врзуваше нивните сенки. Таква срамота, пред венчавање досега никој во селото не видел. Жените се прекрстуваа и со дланките покриваа очи. А и старите, раседнати во тремот на црквата, гледајќи како некои шетаа пригушнати еден до друг, со гневен поглед не одобруваа такво држење. Некои гледаа со подбив, други со љубомора и уште подруги со жалење и воздишки за изминатите години исполнети со ралото, мотиката, српот, лопатата, секирата и чување стока.

Во селото дојде нешто ново, кое од мракот излегу-ваше на виделина. Времето ја менуваше младоста, ги мену-ваше и луѓето и селото.

Мичо и Лефка, и покрај оговарањата, не прекинаа да ја шират топлината, светлината и оганот на својата страст. Ја ширеа на селското шеталиште додека не заоѓаше месечината и небото не се полнеше со ѕвезди. Нивна беше ведрината на зората и првите пеења на ранобудните птици. Нивен беше првиот зрак на изгревот на сонцето.

Тие, Мичо и Лефка, први на шеталиштето ја извадија и ја открија младешката страст од селскиот мрак, оговарањата,

бесрамноста и љубомората и ја пренесоа не само на селскиот мегдан, туку и во ливадите, во зелените лединки, во бујната трева со расцутените бели маргаритки од кои плетеа шарени цветни венци, шетаа по патеките на чии брегови око мамеше синчеот, легнуваа под сенките на дрвјата; под сребрената светлина на полната месечина и под небото како со мониста навезено со ѕвезди, шетаа фатени под рака, прегрнати ги мирисаа мирисите на цвеќињата во ливадите, бавчите и градините, го вдишуваа сладникавиот мирис на цунцулето, на опојната мајчина душичка и пчелинокот, на расцутените јаболници и цреши, на косената трева и заедно со летниот приквечерен воздух ги развееа на селското шеталиште. Жени доилки и свекрви, а најмногу такви чија младост веќе беше овената, гледаа со подбив, други со љубомора и завист и кога ги гледаа секогаш насмеани и гушнати, тешки воздишки се откинуваа од нивните гради. Во селото појна да надвладува некаков друг воздух кој носеше досега непозната свежина.

Мичо и Лефка ја шетаа својата младост кога небескиот небосвод огнено пламтеше од светлината на полната месечина. Тие, Мичо и Лефка, на селското шеталиште ја пренесоа и ја открија младешката страст на приврзаност и покрај гласовите кои беа одсив на селскиот срам и гнев.

Мичо и Лефка отворено во селото и надвор од селото ја шетаа својата младост. Во доцните приквечерини светлината на полната месечина ги врзуваше нивните сенки.

Жените се прекрстуваа кога ги гледаа гушнати. Во селото дојде нешто ново, непозната глетка, која низ колнежи и оговарања, на виделина мачно, ама упорно излегуваше од мракот кој го растураше новата светлина.

Времето ги менуваше луѓето. Од Костур вееја некои нови ветришта носени од Солун каде животот течеше по други водотеци за разлика од тие кои со векови беа вгнездени во старите адети кои ги одредуваа врските и одноите меѓу луѓето. Таквата глетка ја носеше ветерот на новото време кое во селото од едни беше сакано и пожелувано, од други колнато.

Солун полека вчекоруваше во Крчишта.

Носител беше Мичо, кој по уката во Солун се врати во селото. Облечен во градски костим, исчешлан на патец, како што се чешлаа момците во Солун и во селото кај едни будеше љубомора и завист, кај други одобрување. Во селото Мичо се носеше така, како што татко му сакаше и, за неговиот изглед, не го жалеше ситнежот што го добиваше од Солунчани кои се возеа во неговата арабадиска кола. Постарите селани, посебно жените го колнеа и анатемисуваа затоа што со неговото градско облекување лошо влијаеше на младината. Не можеа сите да бидат облечени како што беше облечен Мичо.

И момите ги соблекоа дебелиите шајачни фустани. Во старите, износените и мувлосани фустани на Американките кои ги делеше УНРА изгледаа како градски моми, иако многу од фустаните немаа копчиња. Пред делбатаги ноа во куќата наметот каде трите негови ќерки ноќе ги гинеа копчињата, а стариот Шокло ги продаваше на пазарите во Рупишта и Костур.

Долгите прошетки во околината на селото беа на Мичо и Лефка. Опојниот мирис на ливадските и шумските цвеќиња од кои плетеа венци, ранобудното утринско и вечерно пеење на птиците, бисерната утринска роса, ладните сенки на расцутените јорговани, румените заоди на сонцето, вечерната позлата на полната месечена, далечните намигнувања на ѕвездите, долгиот, страстен,

срдечно искрен бакнеж на челото, очите, образите, топлите прегратки беа нивни. Се беше нивно. Како на разбој се ткаеја нивните желби и мечти.

А што беше тоа?

28

Паметам дека целата 1946 година моите селани беа влечени по полициски станици и судови затоа што го зборува забранетиот јазик, а за нас, децата, властите во напуштената кука на кумата Мељовица отворија училиште. Школските клупи ги наредија во големата одаја. Училиштето, кое беше изградено таму каде порано беше џамијата, го презеде војската и таму смести војници.

Во исто време неколку мажи отидоа во Костур да ги купат учебниците со пари што ги собраа од родителите.

Високите намети од снег го спречија навременото донесување на учебниците, а даскалот ги собра старците да ги учи грчки. Ги учеше, ама не успеа ништо никого да научи и затоа секогаш им велеше дека се хондрокефали - дебело-главци.

Децата според годините ги распоредија во одделенија. Мене, тогаш скоро десетгодишно момче, ме ставија во прво одделение ннаиста клупа заедно со мојот пријател Киро. Наставата почнуваше со молитвата **Патер имон – Оче наш**, која збор по збор ја учевме цела недела. Потоа следеше учењето на алфавитата.

На еден од часовите даскалот ме повика да одам до него и свртен кон сите ученици, ми рече да ја кажам алфавитата. Почетокот ми одеше добро, ама некаде во средината ми се изгуби една буква. Тоа ме чинеше една шлаканица. Потоа го викна Киро, кој со исплашен глас дробеше, потејќи се, ама некаде при крајот

му избега омега. На неговиот лев образ поцрвенаа прстите на даскалот. Никој не успеа до крај да ја каже целата алфавита. Тогаш даскалот ни рече утредента секој од нас да донесе по една прачка. Киро и Јане донесоа кривки врбени прачки, а јас малку подебела прачка од дрен. Даскалот не нареди пред учениците и прв го повика Киро да ја каже алфавитата, ама пак нему некаде му избега една буква. Десниот образ го гореше. Јане, веќе исплашен стигна до буквата делта и му секна гласот. Почнуваше од почеток ама пак некаде му се губеше друга буква. Даскалот на двајцата пак им удри по една шлаканица и ги натера да стојат на една нога во магарешкиот кош. На ред пак дојдов јас и пак губев букви.

Даскалот ја зеде мојата дренова прачка и почна да наредува:

- Лева рака – фрас, десна – фрас.

Моите шепи се полнеа со жар.

Удираше, а дреновата прачка ниту се витка, а камо да се скрши.

- Лева – викна погласно и јас подадов дланка и фрас и оган на дланката.

- Десна – подавав дланки и фрас и жар ми ми ги гореше.

И така – лева, десна, лева, десна и дланките одвај ја издржаа болката.

Не офнав, туку стегав заби и чувствував како ми горат и ме печат дланките, ми се полнат со жар и болката почна да ми се шири до рамената.

Моето стегане на забите и молчење го збесна даскалот. Изгледа сакаше да слушне молење, плачење, офкање. Јас пружев

лева, потоа десна рака, а тој удираше и удираше и престана кога од расечените дланки почна да тече крв.

Дома си отидов со обесени раце и многу окрвавени дланки. Мајка истолчи кромид, го нанесе на крпа и со неа ми ги преврза рацете. Татко ми, кога се врати од кафеаната, ме праша зошто ми се преврзани рацете. Му реков дека даскалот ме истепа затоа што ја згрешив алфавитата. Не успеав да го кажам целиот збор, бидејќи устата ми ја затвори со силна шлаканица. Дури и сега не можам да кажам дали повеќе ме болеа дланките или шлаканицата.

Од тогаш се уште го мразам даскалот, алфавитата и татко ми.

29

Во мојот приватен архив чувам фотографија на која се снимени скоро половина младинци од моето село. Дата: 8 мај 1946 година. Фотографијата е снимена во ливадите близу црквата Свети Теолог. Празникот, се викаше Телок и месноста е викана Телок. Не знам од каде и како е добиено и што значи тоа име. На сликата сите се облечени во тогаш модните градски костими и фустани, некои купени во Костур, а повеќето добиени од УНРА. Насмеани и од лицата се гледа дека се добро нахранети и задоволни.

Меѓу нив нема ниту едно тажно лице и како што тогаш беше во мода, кога се сликаат да се насмеани, многу од машките в рака или в уста да држат цигара.

Во очите ми паѓа секогаш насмеаниот Коста. До Коста ги гледам младите, момчиња и девојки и знам, ама не по име, кој загина во Граѓанската војна. Знаам дека некои останаа живи и сакати. Се надевам дека можеби живи се и двете мали гологлави

момчиња и девојчето со кое сум крстен во иста вода. На сликата го препознавам Нове, политички затвореник од јуни 1946 до јули 1974. Комунист, верен на своите идеали. Ја препознавам мојата прва братучетка, Тинка, која најмногу беше тепана од полицајците затоа што учествуваше на Првиот конгрес на македонската младина во Скопје. До неа е сестра ми Циљка, артилерец во ДАГ, одликувана за храброст. Ја препознав и роднината Донка, активна афежитка, прва, од селото отиде во партизани во почетокот на 1947 година. Нејзиниот глас беше глас на повик за слобода. Патот ја носеше по сите костурски села и на крај ја однесе во далекиот Ташкент, па ја врати во Скопје, каде почива во мир. Ете го и Гељо, со цигарата во десната рака. Десет години од својот живот ги поминал в затвор. Комунист. Почива во Костур. Се зборуваше дека скоро сите беа членови на ЕПОН. Во средината ги гледам моите први братучеди Нико и Лаки. Разбушавениот Нико, мојот прв братучед никогаш ни мотика ниту срп в рака не зел. Доволни му беа парите што од Детроит ги праќаа татко му и брат му. Пот лееја аргатите, а тој легнат под старите бадеми, го местеше единствениот грамофон во селото и целиот труд му беше во менувањето на плочите. Најомилена плоча му беше таа на која две девојки од грамофонската плоча гласно се смееја. Смењето беше толку гласно што сите селани заразно ги тераше да се смеат. Кон крајот на 1946 година моите први братучеди Лаки, Горги и Нико заминаа во Костур за да ги примат „книгите,, што татковците им ги пратија од Америка за да им се придружат во печалбата. Така тие во јуни 1947 година се спасија од насилната мобилизација, ама не се спаси мајката на Лаки и Горги, стрина ми Ката, која ја викавме мама стара. Накодошена од селските мечтатели за многу леб без работа, тие од народната власт ја уапсија и ја пратија во преспанскиот логор. Таму бараа од неа да им напише на синовите да одат во планина. Не сакаше да напише такво писмо. Наместо писмо копаше ровови, на рамо заедно со други како неа, носеше

трупци за градење бункери и копаше тунели за криење на оружјето. Ја препати граѓанската со ропска работа во логорот, а потоа пот бришеше во некој колхоз во Романија и за голема несреќа пред да слези од авионот во Торонто, стрико Ване, нејзиниот маж, на пат за аеродромот, доживеа сообраќајка и не стана. Мама Стара во стари години дојде во Скопје, ни ја раскажа својата и туѓата, ама заедничка болка. А потоа замина во Кингстон во Канада и таму почива покрај стрико Ване.

На сликата, до братучедот Лаки, високата девојка, стројна и со долга коса, името не и го знам, како што не им ги знам имињата на повеќето кои се на сликата, знам дека е од Нановци. Беа три сестри, кои во мај 1946 година заминаа во Америка, кај татко им. Добро го паметам тој месец и таа година и сите наредни години. Пролетта 1946 година голем број мои селани заминаа за Австралија, Канада и Америка, а најголемиот број од младите момчиња и девојки во јуни и август 1947 година принудно беа мобилизирани во ДАГ. Повеќето од нив не се вратија од боиштата. Со цигарата во подигнатата рака е Насо Шкокло. Единствениот шпион во селото. Избега со целото семејство во Костур ноќта кога се вршеше принудната мобилизација. Во Граѓанската војна служеше во паравоените единици и активно учествуваше во борбите против ДАГ. За укажаната храброст против своите, државата го награди со многу одликувања и долги години по војната беше директор на спортскиот фудбалски клуб и на стадионот во Костур. Во 1987 имав прилика да го сретнам во Костур. Зборувавме на наш јазик и тогаш со солзи во очите ми рече дека многу се кае што застана на другата страна.

Горе, во средината, е Лефка Кирова, за која знам дека тешко ранета не го доживеа грозоморот на Граѓанската. И не само таа. Знаам дека повеќето од тие, кои сна сликата загинаа на Грамос,

Вичо, Мали Мади, Воден, Лерин, а тие кои останаа живи, најчесто ранети ги лекуваа во Корча, Елбасан, Катланово, Јасеново, а потоа стигнаа во Ташкент, во далекиот Узбекистан. Таму не пуштија корен. Се доселија во тогашна Југославија и почиваат во Скопје, Куманово, Тетово, Битола, во Австралија, Канада, Америка. На скопските гробишта со болка и гордост ги испраќаа соборците од 18, 102, 103, 105, 107 бригада. Одеа молчешкум, со стегната душа и многу шепотени зборови за спомен. Одеа наредени како во строј пред тргнување во бој, а чекорот им беше тивок, но сигурен, чекореа со чекор на воен марш. Оставија синови и ќерки и внуци. Се што преживеаја отиде со нив.

Чувствувам голема празнина затоа што не успеав да ги запишам нивните спомени, па дури и нивните имиња. Ако нешто остана од нив, тоа се сликите кои честопати ги гледам. Во нив тие секогаш ми изгледаат живи...

Жив ми изгледа и Нове.

На сликата лежи тој во првиот ред, со главата навалена врз рамото на братучетка ми Тинка. Паметам како крвно беше претепаана затоа што учествувавше на Првиот конгрес на македонскатаа младина што се одржа во Скопје 1945 година. Не остана таму, како некои други. Се врати и во пазувите ја донесе песнарката од Рацин, од која научивме многу македонски борбени и надежни песни.

Нове ми изгледа како да е загледан во некаква далнина која му ги полни очите. Паметам дека утрото по насилната мобилизација во јуни 1947 година, тој заедно со Гељо (на сликата оној исправениот облечен во тогаш моден костим и со цигарата во десната рака навалена на десниот колк) тргнаа да одат до Лобаница

за да ја вратат живата стока што на Шкоклови им ја зедеа тие кои извршија мобилизација.

Зазоруваше кога стигнаа до Полето над кое се извишува ридот Стените (во воените карти наречен Фалцата). Од таму слегаа владини војници кои ги водеше Насо, синот на стариот Шкокло. Ги врзаа и ги однесоа во Костур. Воениот суд Гељо го осуди на десет години затвор, а Нове на дванаесет. Гељо пресудата без докази ја одлежа во костурскиот затвор, а Нове прво во истиот затвор, каде во самица го држеа три години, а потоа го пратија на превоспитување во озлогласениот остров –Макронисос. И се до дека траеше Граѓанската војна, тој таму вееше песок, кршеше камења, бос по остар чакал на рамо, на врат ги пренесуваше тешките камења до едниот брег на островот и веднаш потоа ги враќаше на истото место, носеше вода во сито и секој ден беше тепан. А во тие исти денови на неговото превоспитување, на Грамос загинаа неговите два браќа, а во воената болница во Букурешт вештите хирурзи на сестра му и таа борец на ДАГ, двете нозе ѝ ги скратија над колената. По две години во интернатот за инвалиди сретна сродна душа со која доби четири деца и сите ги крсти со имињата на загинатите браќа и на мајката, која во селото секој ден седната на прагот од полу изгорената куќа надежно ги чекаше своите рожби.

Не ги дочека.

Со промената на власта во 1954 година, од островскиот пекол ги ослободија не истомислениците, ама не и Нове. Него го префрлија во затворот во Лариса. По законот требаше да го отслужи остатокот од казната што му ја имаше пресудено воениот суд кој го прогласи за опасен и непоправен комунист.

Негова Библија беше КАПИТАЛОТ на Маркс. Длабоко веруваше во комунистичката идеја и таа вера секогаш се обидуваше со големи напори да им ја пренесе и на тие со кои ги делеше влажните ќелии во разни затвори во Грција. Во долгите ноќни разговори, полни со расправи кои понекогаш водеа и до караници и пцости мака си мачеше дури и на писмените и полуписмените затвореници комунисти да им ги објасни поимите диктатура и демократија.

Тие кои останаа живи пренесоа нешто од тоа што им кажуваше Нове во затворската ќелија и во средбите и разговорите со нив нешто запаметив и јас.

Така им велеше Нове:

- Диктатура, мои другари, според мене е власт на единка или на група или општествена класа, чија власт со ништо не е ограничена и не се потпира на законите, туку на послушноста и физичката сила. Нејзините доблести денес ги искусуваме ние...

- Диктатурата на пролетаријатот, за која седиме тука, како ќе ја објасниш? – прашуваше некој од невидливиот помрачен агол.

- Исто – велеше Нове.

- Исто, а?! – се бунеше истиот глас. – И да знаеш дека поради таквото твое мислење, нашата партиска организација во овој затвор те исфрли од партијата. Како не учи партијата? Што вели вождот? Си заборавил? Зборот или одлуката на партијата е посилна од законот. Во затворот имаш друштво, а со одлуката на партијата си исфрлен од средината, сам си со својата убеденост или будалаштина. Одлуката на партијата е судење без адвокат.

Молк во ќелијата. Смрзната тишина. Сува, туберкулозна кашлица, тивко прошепоти:

- Нове, сега тешко е да ти се обраќаме со другар. Сите ние демократски гласавме...

Во тој миг Нове полека стана, клекна пред кофата со нечистотиите и долго повраќаше.

Кога заврши со повраќањето се врати на својата черга и велеше:

- Зборот демократија го измислија владетелите. Тие поединци или групи, кои по секоја цена сакаат да дојдат до власт. Тој збор е нивна религија. Демократијата не е идеја, туку е форма во која наводно владеењето е во рацете на народот, дека владеат во името на народот, кој најчесто е измамен со многу ветувања. За владетелите, демократијата, велам, е како ралото во рацете на орачот или српот во рацете на жетварот, кој, ако лабаво го држи, го собира плодот на душевното измачување, тој небаре во рацете држи стап со кој си ја удира главата. Демократија тоа е стап со кој орачот ги тера воловите да држат права бразда. Демократија, мои другари и господа е форма на владеење во кое на најразлични начини владетелите на демосот, мислам на сиромашниот граѓанин, му ја признаваат слободата на зборот и мислењето, политичките права и обезбедување учество во владеењето, ама само на истомислениците. Нај успешното оружје во нивните раце е ветувањето што во практиката е голема лага. А дури потоа за тие кои не се нејзини истомисленици, се применува нивната сила. Ете ние, тука сме последица на нивната сила. Така било и на атинските агори каде моќните ги мамеа своите робови, па им дозволуваа да кажат и нешто што ги мачи. А потоа се знае. Робот си останува роб. Така и во минатото, како и сега владетелите ветуваат и

истовремено градат затвори и логори за не истомислениците. Демократијата не е идеја, туку голема измама. Во историјата и сега од страна на владетелите или на тие кои сакаат да дојдат на власт најупотребуваниот збор е демократија. Тоа го велеа и фашистите на Мусолини и нацистите на Хитлер и болшевиците на Сталин и тие кои подоцна учеа од нив и тие кои дојдоа или ќе дојдат после нив. Власт, власт, господа –другари, а патот до доаѓањето на власт е лагата. Најважно е да се дојде до власт. Па дури и со туѓа помош, со без вкусниот мирис на зелената банкнота, па дури и со предаството. Демократија ли е тоа во држава во која имаше две граѓански војни, три воени диктатури и стотици затвори и логори расеани по егејските острови и на дел од своите граѓани им брани да си го зборуваат мајчиниот јазик, да се чувствуваат такви какви што се, да бидат наследници на тие кои биле и сакаат да бидат тоа што се. Заради тоа тие се виновни, а на виновникот му следи казна. Ви текнува? А ние кои тука, седејќи или лежејќи покрај оваа кофа полна со лајна... мечтаеме и со полни усти го употребуваме зборот демократија. Лагата на надежта...

И тие кои останаа живи и болни или сакати и во текот на Гранската или по неа го фатија патот кој ги однесе во туѓи земји, честопати го слушаат зборот демократија. Никој не се врати во своето пеплосано село, а тие во келиите честопати го спомнуваа Нове, кој толку многу го сакаше зборот демократија, колку повеќе беше полна кофата поставена во едно коше на затворската ќелија.

Нове од затворот излезе 1959 година. Патувајќи со автобус за Костур од сопатникот го позајми весникот „Елефтеротиџа“ од 7 јули 1959 година и прелистувајќи го во очи му падна следниот напис: „Жителите на убавото костурско село Крија Нера⁶ кои досега покрај грчкиот зборуваат еден туѓ дијалект, трогнати од

⁶ Старото име Лудово

одличната иницијатива на патриотски расположеното население на Каридја –Птолемаида⁷, спонтано решија во присуство на локалните власти да се заколнат дека целосно ќе го забораваат тој јазик и во иднина така тие, како и нивните синови исклучително ќе зборуваат на грчки јазик. Селаните, повторувајќи ја збор по збор заклетвата што ја читаше блажениот митрополит, во крајно трогателна атмосфера, се заколнаа, секој дигајќи ја својата десна рака’’.

Кога го заврши читањето гласно рече:

Ντροπή! (Срамота)

Сопатникот се сврти кон Нове и праша:

- Γιατί? (Зошто?)

Нове покажа на написот.

Сопатникот ја отвори чантата, го извади весникот „Вима’’, ја сврти првата страница и рече:

- Прочитајте го ова.

Нове полека и полугласно читаше:

„Ветувам пред Господ, пред луѓето и пред официјалните власти на нашата држава, дека од денес ќе престанам да зборувам на словенскиот идиом кој е само лажен повод за непријателите на нашата држава, Бугарите, и дека секогаш и секаде ќе го зборувам само грчкиот јазик на кој е напишано Светото Евангелије на нашиот Христос’’

Враќајќи го весникот, рече:

⁷ Старото име Крпешина

- Ова е огледало на грчката демократија...

Нове од Костур отиде да го види родното Крчишта. Виде само урнатини и замолкната глува пустелија.

Се врати во Атина, каде во собичето земено под кирија по цели денови на старата машина за шиене го заработуваше делничниот леб поправајќи ги старите износени панталони на сиромашните Атињани и им раскажуваше за тоа што пред години прочита во грчките весници, убедувајќи ги дека е голем срам да се забрани мајчин јазик.

Утрото во април 1967 година на врата му тропнаа двајца цивили, го врзаа и го однесоа во полиција. Таму дозна дека во Грција на власт дојдоа полковниците. И додека тие го убедуваа дека тоа е новата демократија во Грција, Нове слушаше бучава на тенкови, гласни викања и пцуења. По еден час го одведеа во затворот објаснувајќи му дека е опасен за новиот демократски поредок. Во јули 1974 година, падна диктатурата на полковниците и Нове се најде на слобода. Подоцна новите демократи од ПАСОК му рекоа дека ако сака да му биде вратен пасошот, мора да потпише дека е Грк по род.

За разлика од другите лица, во книгава на Нове му посветив поширок простор затоа што просторот во затворите и логорите му беше многу тесен.

Сликата ја враќам во албумот со желба додека трае светлината, на небото светат свездите и месечината, сите нека останат такви, какви што беа – радосни, весели, насмеани, годи и надежни. А тие, кои на сликата ги нема, нека останат во мир таму каде ги однела судбината и во споменот засекогаш сакам барем на сликата да ги гледам живи.

Но, да се вратиме кај Коста.

Коста, по сударот со ЕЛАС, заедно со македонските партизански одреди, пребегна во Југославија и по расформирањето на Егејската бригада, поради доброто знаење на грчкиот и албанскиот јазик, го врбуваа во специјалните служби во Белград. По кратка обука доби задача заедно со албански поручник да ги лови остатоците од балистите. Кога почна Граѓанската војна по задача и се приклучи на Демократската армија на Грција. Информациите што ги собираве на свој начин ги праќаше во Белград со таен код лично за началникот на тајната служба.

По поразот на ДАГ, нејзините остатоци преминаа во Албанија, каде припадници на албанската војска и на тајните служби ги разоружаа и при тоа албанскиот соработник на Коста, сега со чин мајор, го препозна Коста и по тврдење на личност од раководството на КПГ дека е титов агент, поранешниот албански соработник го уапси. Албанскиот воен суд Коста го осуди на дванаесет години затвор со обвинение дека е југословенски шпион. Лежеше Коста во затвори, кршеше камења, работеше во рудници, гладуваше, боледуваа и често беше казнуван со гладување и тепање.

За судбината на секогаш насмевнатиот и бодар Коста дознав од мои блиски на кои тој им се довери. Честопати го молев да ми го раскаже тоа што го доживеа во албанските затвори, логори и рудници и затоа како се врати во Југославија и зошто кога од Белград дојде во Скопје, беше уапсен и затворен Идризово.

А ете што дознав.

- Дванаесетте години затвор во Албанија ги прележав чесно, вели Коста, смеејќи се. Ме пуштија од затворот и некако пристојно ме облекоа и обуја. Побарав да ми дозволат да одам во Југославија.

Ми рекоа дека таму не може, а може во некоја друга социјалистичка земја. Бидејќи во затворот и логорите се дружев со еден Романец од кој го научив романскиот јазик, побарав да ми дозволат да одам во Романија. Ме качија во авион и ме спуштија на аеродромот во Букурешт. Таму ме пречека некој непознат, ме качи во кола и право во една двокатна зграда. Ми рекоа дека тука е седиштето на ЦК на КПП. Ме повикаа, ме испрашија и потоа истиот човек ме однесе надвор од градот каде ме смести во една барака во која имаше неколку слаби и исцедени мажи. Секој ден ни носеа за јадење некои помии. Еден ден јас скришум отидов во градот и се распрашував каде се наоѓа југословенската амбасада. Луѓето ме гледаа вчудовидени и брзаа што побрзо да се најдат подалеку од мене, а од другата страна на улицата видов двајца кои ме гледаа. Разбрав дека ме следат. Се вратив во бараката.

Наредните денови пак се испокрадов и тргнав да ја најдам југословенската амбасада. Успеав. Ја најдов ама чуварот не ми даваше да влезам. Застанав настрана и чекав. А оние двајцата натаму ме држат под око. Во еден миг забележав дека железната влезна врата на амбасадата се отвора и полека се доближуваше лимузина и во тој миг јас се втурнав, поминав покрај неа и колку што можев да трчам, трчав на кај вратата на амбасадата. Истрчаа чувари за да ме фатат, ама не успеаја. Од лимузината излезе средновечен маж, даде знак да не ме бркаат и ме праша што барам. Му реков дека го барам амбасадорот. Мажот рече:- Јас сум, дојди со мене. Се качивме на првиот кат. Голема канцеларија, дебели килими, широки меки фотелји и на сидот голем портрет на Тито. Амбасадорот ми покажа фотелја за да седнам и потоа јас почнав да му ракажувам кој сум. Зборував можеби два часа. Амбасадорот ми пријде, ми подаде чаша со вода и ме праша на српски:

- А кој ти беше началник?

- Тоа не смеам да го кажам- реков.

Седна до мене, долго ме гледаше и рече:

- Го паметиш ли твоето кодно име и кодното име на твојот началник? -Се здрвев. По долго молчење, станав, војнички се исправив, подигнав лева тупаница-така во тие времиња оддававме поздрав и реков:

- Другар началник –го кажав моето кодно име – се јавува на рапорт.

Амбасадорот беше мојот началник.

Се изгущавме, повика една другарка, и нареди да донесе пијалок. Ноќта ја преспав во амбасадата во која останав цела недела. Еден ден, утрото, влезе во собата мојот началник и рече:

- Подготви се. Денес леташ за Белград и ќе се јавиш на овој телефон. Запамети го бројот. Потоа дојдоа тројца мажи, ме пикнаа во еден сандак. И така јас во сандак стигнав во Белград и се јавив на запаметениот телефон. Стигна кола и право во зградата каде беше мојата канцеларија. Ме пречекаа сосема млади луѓе. Пијалок, кафе и потоа влезе една другарка и пред мене стави голем коверт. Ова рече е вашата плата. Цело време од моето отсуство бев на платниот список. Со куп пари заминав за Скопје и се сместив во Инвалидски дом. По десетина дена дојдоа двајца цивили, ми рекоа да одам со нив. Ме качија во сино комбе и во Идризово. Цел ден ме испитуваа и не ми веруваа, бидејќи немав никаков документ за да докажам кој сум. Гледаш такви се времињата, повеќе се верува на ливче хартија отколку на искрен збор. Ноќта ја поминав во бунило. Утрото ми текна. Побарав да се видам со иследниците. Дојдоа. Им реков носетеме во Крива Паланка. Отидовме. Ја најдов куќата на мојата дамнешна девојка. Засвонив. Излезе жена во мои

години, веќе посивена. Стои и долго ме гледа. Ја гледам и јас и на крај реков:

- Да, јас сум. Таа ме гледаше и ме гледаше. Јас пак реков - Јас сум, Коста. Со солзи во очите ме гушна и ме покани да влезам. Влеговме. Откако го испивме кафето, ја прашав: - Катерино, дали се уште кај тебе е куферчето што ти го оставив кога заминував? Излезе и кога се врати во нејзините раце го видов моето куферче. Полека, како да ми подаваше бебе да прифатам, плачејќи ми го подаде куферчето и тивко рече:

- Цели петнаесет години те чекав и го чував куферчето, а ти, будалче, каде си скитал?

Во куферчето беа сите мои документи и оваа фотографија.

Му реков:

- Иста е како таа на која се снимани младинците од Крчишта. Тука на фотографијата се сите, ама половината останаа на боиштата во македонските планини.

Молчевме. Тишината ја скршија солзите на Катерина кои капеа на посребрениот послужавник...

30

Недамна во костурското село Нестрам грчката комунистичка младина отвори музеј на паднати борци на ДАГ од Костурско. Чепкајќи во компјутерот (лап-топот) видов како на многу табли на кои на горниот дел е напишано грчкото име на селото, а во заграда македонското име и под него се редат имињата на загинатите борци. Меѓу нив го најдов и името на брат ми, кој на 11 јули 1948 загина на планината Копанче со неполни 18 години.

Доброволец. Многу го сакаше пеењето на птиците, шумолењето на лисјата, мирисот на крајпатните цвеќиња, светлината на полната месечина и мижењето на ѕвездите, свонењето на клопотар-ците и блеењето на јагнињата, песните и ората кои беа звук на неговиот кавал.

Подолу се редат уште три десетици мои загинати соселани. Млади беа. Нив, мајките не ги жалеа дома, туку во туѓите земји.

Паметам како честопати надвор од селото и во него се слушаше свирење на кавал за што старите велее дека кавалот заедно со народната песна ја крепат душата и големите желби, а кога се придружувани со зурлата и тапанот, тогаш се втопени во нашата душа.

Немаше друг во Крчишта кој со кавалот знаеше да им ги одземе песните на птиците и да ги застани на пат момите кои со наполнети стомни изворска вода, застануваа, стомни оставаа крај пат и молеа:

- Ајде, Таше, засвири го Пуштеното, Бајрачето. Засвири да ни заигра душата, да ни се засити меракот.

И молбите и ноќните желби, таѓите, надежите и соништата за милите им ги смируваше на момите кои играјќи ги најсаканите ора се ситеа со мислите за најсонуваните.

Кога свиреше кавалот на Таше, орачите престануваа да ораат, жетварите спуштаа срп, лозарите грозд не пресечуваа. Знаеше Таше со кавалот да ги развесели, да им ја олесни тежината од трудот и потта да им ја збрише од челата, да ги врати во младоста и да ги замолкне ветровите во шумите, на ридовите, во ливадите, нивите и пасиштата и да ги разлула крајпатните расцутени цвеќиња, на напатените да им ги олесни болештините.

Никој освен Таше не знаеше да свира и за душа и за срце и за радост и за болка.

Седам на Белиот камен и низ маглината на солзите во вообразбата го гледам Таше кој во мојот спомен е жив, насмеан, бодар и со кавалот зад појасот. И си велама:

- Ајде, Таше засвири, засвири и се што се наоѓа наоколу наполни го со свирежот на твојот кавал.

Сега свирбата од кавалот на Таше ја нема.

И Таше го нема...

Долг митралески рафал го наполни со жешки куршуми и го замолкна неговиот кавал. Таше лежи плитко покриен со земја окрвавена од неговата крв. Имаше само недовршени осумнаест години и голема дарба со кавалот живот да развеселува. Сега во селото не свира кавалот на Таше. Го нема Таше, ги нема момите, орачите, сејачите, жетварите и селото. Останаа само птиците и чекаат да го слушнат свирењето на Ташевиот кавал. Натажено чека и стариот славеј кој натпревар водеше со неговото свирење. Во остатоците од темелите, над пеплосаната земја и меѓу дебелиите стебла на дабјето што растат околу запустените цркви, свира северњакот. Таму свира за смирување на Ташевата душа и за исцелување на моите душевни рани.

Свири, Таше, свира. Го слушам свирењето на твојот кавал, го слушам и свирежот на северњакот и тивкото, жаловито запевање на младите славејчиња.

Свири, Таше, свира, нека слушаат шумите, ридовите, планинските врвови, карпите и окрвавените ровови и бункерите на Грамос. Свири, Таше, свира. Тука заедно со Белиот Камен ќе го

слушаме твоето свирење, ќе си го спомнуваме времето и нескришно ќе бришеме солзи зашто во оваа пустелија само тоа и споменот ни остана. Со мислата те барам и ќе те побарам и ако не те најдам , барем ќе одам во Нестрам, во музејот на борците да го видам твоето име напишано на белата табла. Ќе дојдам, брате, да го видам твоето име и заедно со тебе, гледајќи се со распламени очи, заедно да си го спомнеме времето кога бевме деца.

Таму каде рафал го погоди Таше од осакатените борови ко солза тече смола и од искршените и подгорени гранки ветерот плети венци и ги постелува врз земјата што гори... Последниот свиреж на твојот кавал го крена ветерот и го растури низ клисурата, го разби од карпите и го одвеа по ридовите и трапиштата ко песок меѓу прсти што се рони...Гранки подгорени и црна окрвавена земја фрлија над тебе и ја притегнаа со крш-камења ко вечен запис што во времињата сегашни и идни ќе ги мијат дождови и ветрој ќе ги сушат, ќе ги топлат воздишки и во бели зори ќе болснуваат ко бисер што болснува на гради момини. И над сето тоа наш рој од желби – врвовите од сите ридови ветрот да ги наведнува во поклон и врз вдлабнатите гробови крстовите од црн бор и бела бреза да болскаат во пурпур. Со времето меѓу карпите ќе никне гороцвет и синчец во пресни зори ќе тагува над нив, од бели брези млади фиданки ќе израснат со гранки спуштени ко долги плетенки со одблесок на сребро... лете роса од пресна зора ќе ги лади, есента со златно лисје ќе ги тажи и на пролет јата славеи на сето грленце ќе пеат и без престан благиот шум на борјето над нив ќе шумоли ко пеење и паметење и вечен запис да има на стеблата и карпите за тие кои зад карпите изгореа од напалмот и за кои и дабот, чамот, кленот, карпата, ридот, парчето ’рѓосано железо и штикот скршен ќе раскажуваат во времињата. Наместо знамиња осакатените гранки ќе шумолат и наместо свечени плотуни, ровји секавици да ечат... Гаврани не грачете,

црна смрт не кобете, секавици не секајте и не врзувајте рид со рид, славеи тивко псалајте додека земјата не налегне врз младоста што ја прими... Во очите момчешки и момини свездите се уште не згаснаа и се уште не секна младешкиот здив. Изгинаа сите...го нема веќе водот...сега врвот е понизок за педа или две... На стража останаа Копанче, Свети Илија, Котелце, Гупата и Горуша, Бел Камен и Круша.⁸ Осакатените борови наместо смола, ронат солзи. Од гранките подгорени и лисјето исушени ветерот плети венци и ги постелува врз земјата што гори... И за ова, Таше, додека векот векува твојот кавал, Таше, нека свири...

Свири, Таше, свири. И во лазурот на небото, во шумолењето на лисјето и липтежот на мајките и во мракот твојот кавал нека свири...

Свири, Таше, свири...во твоето свирење сме сите ние со радост и љубов и болка голема, свири за болештините на нашите души, за тие кои заедно со тебе ги нема, свири за нашето трајно и цврсто постоење, гордост и отпорност, свири за да знаат ридовите и планините, карпите и долиштата, полињата и нивите дека се уште сме живи...

Свири, Таше, свири, и за нашето обездомување и искоренување... Свири...

Беше јасна зора и на небото се уште светеше полната месечина, кога еден кавал престана да свири...

По многу години, кога матурирав во Вроцлав, во клубот на Сојузот на политичките бегалци од Грција во Полска, кој беше вистинско огниште на дружење на Македонците и Грците, ме викна претседателот. Во текот на разговорот ме праша што ќе

⁸ Планини во реонот на Грамос.

правам натаму. Му реков дека ќе одам во гратчето Полице, каде има македонско училиште и ќе работам како учител.

По кратко мислење, ми рече:

- Не. Ти ќе одиш во Лоц и таму ќе студираш во светски прочуената академија за филм, театар и телевизија. Те бива за режисер. Ти се восхитував кога ги подготуваше двете претстави. Ќе одиш во Лоц да студираш за режисер.

- Не - реков, ќе одам во Полице. Таму ќе ги учам македонските деца и што исто така е важно, таму ми е девојката.

- Твоја волја.

Тој настојуваше, а јас останав на моето.

- Твоја волја – повтори и ме праша:

- Од кое село си?

- Од Крчишта или Полјанемос, по ваше.

- Од Полјанемос велиш? Во мојата единица имав еден Анастасис, кого сите го викавме Таше. Ох, тоа дете како убаво свиреше на кавал. Беше ненадминат во свирење на кавал. Тој Таше беше од Крциста или Полјанемос. Еден ден кога се вративме од борбена задача и легнавме да одмориме под сенките на густите дрвја, го замолив да свири. Ах, тој Таше, во мојата единица ненадминат беше во свирење на кавал. Наредните денови во една борбена акција го заробивме капелникот на оркестарот, гледаш, владината војска со себе си носеше и оркестар, во куферчето му најдовме кларинет. Сосема нов. Му го дадов на Таше. А тој тогаш ми рече:

- Тоа свирело не е наша свирка. Не е за нашите песни и за нашите места. За нашите песни и места, рече, е кавалот, зурлата и тапанот. Тие се нашиот дух. Во нив сме ние.

Сакаше уште нешто да каже, ама во тој момент не нападна авион и тешко ми ја рани ногата. Таше на грб ме однесе до партизанската пештерска болница, а од таму ме пренесоа во Тирана, каде ми ја ампутираа ногата и потоа со авион ме пратија во Будапешт каде ногата ми ја скратија над коленото. Значи ти си од Крциста или Полјанемос. И Анастасис, Таше, беше од тоа село.

- Знам. Брат ми беше.

Во неговите очи искри на изненадување. Две солзи полека се лизгаа по неговите образи. Силно ме прегрна и долго ме држеше во неговата растреперена прегратка.

Кога ме пушти, тогаш во неговите насолзени очи солзеше и мојата болка.

31

Моите Крчиштени задоеани со ветувањата на комунистите на 30 март (по старо цутар) 1946 не отидоа да гласат на парламентарните избори. Тоа беше знак дека застапаа на страната на комунистите, посебно младината. Новата влада бојкотот го искористи на список да ги стави сите левичари, коминистите, а посебно Македонците. Затоа најголемата заслуга му припаѓа на генералниот секретар на грчките комунисти, Захаријадис, кој прогласи бојкот и преку своите послушници на Македонците им ветуваше национални права, а тие таквите ветувања им ги пренесуваа на моите селани и поради тоа, некои цела година беа влечени по полициските станици.

Илјадници Грци и Македонци се најдоа на списоците на осомничените. Новите власти секојдневно отвораа нови логори и затвори. Не еден од моето село одлежа во костурскиот затвор, а потоа во логор на еден од егејските острови и потоа во најозлогласениот логор на островот Макронисос. Од него бараа бараа да потпише изјава дека се откажува од комунизмот, од своето национално потекло и од мајчиниот јазик. Не им ги исполни барањата и затоа беше подложен на сите методи на измачување. Од Макронисос излезе во 1954 година кога тоа мачилиште беше затворено. Но од полицискиот список на неистомисленици и тој и многу други Костурчани не беа избришани и цело време беа под будното око на полицијата.

Мојот селанец одново го затворија кога во 1955 година гласно се спротивстави тогаш, кога воените, полициските, црковните и државните административци организираа масовни собири на кои бараа Македонците да се заколнат дека никогаш нема да зборуваат на македонски јазик. За овој демократски чин никој не го слушна гласот на Комунистичката партија на Грција и на нејзините македонски послушници.

Во страв и несигурност, моите селани ја истркалаа 1946 година слушајќи ги ноќните истрели во околните планини и ридови, а во доцните ноќни часови тајно се собираа и ги слушаа ветувањата на комунистите.

Така ја дочекав 1947 година.

Таа 1947 година, во јуни (жетвар по старо), кога зрееја црешите, кога дури и ноќе славеите се натпевуваа, во најубавото време на годината, во селото ноќе дојде парти-занска единица. По список, од топлата постела ги извлекоа сите младинци на возраст од 17 до 22 години и како борци на ДАГ ги растурија по

македонските планини. Таа ноќ, под закрилата на мракот седум семејства од горната маала избегаа во Костур и заедно со нив и семејството на кметот. За одмазда комунистите им ги изгореа куќите и им ја собраа стоката и при заминување го запалија и училиштето и книгите. Од кажување разбрав зошто ги собраа младинците и зошто седум семејства скришум избегаа во Костур, ама не разбрав зошто го запалија училиштето и сите книги.

Во август (по старо житар) пак ноќе, дваесет и осмиот ден од месецот, АФЖ-итките ги намамија девојките на собир, им изнарекоа без број убави и надежни зборови за слободата, за најомилениот водач и дека некаде таму на Грамос има многу волна која треба да ја извлачат, да предат и да плетат топли фанели, ракавици, капи, шалови за партизаните, веќе наречени борци на Демократската армија на Грција и на тој начини и тие да помогнат што побрзо да дојде победата.

Не стигнаа чупите од моето село дури добро да се збогуваат со мајките. Со алатите за влечење волна, за предење и плетење тргнаа кон непознатото, што набрзо им стана најпознато. Таму им ги собраа алатите, им ги соблекоа фустаните, им облекоа мувлосани војнички панталони и блузи, им ги собуја опинците и им обуја цокули, ги подучија како да се постројуваат, како да стојат во стројот, потоа им поделија пушки и почнаа да ги учат како може да се убие човек или да се бранат да не бидат убиени. Во шумите, ридовите, доловите, трапиштата, зад карпите, дождовите, снеговите, студените ноќи, долгите маршеви и гладот се растурија моминските соништа и желби.

Во моето село веќе немаше младост.

Ја снеса песната, го снеса гласот на младоста, го снеса вечерното шеталиште, ги снеса страсно вљубените Мичо и Лефка,

ги снеса младешките нокни воздишки и надежи. Во селото останаа старите и децата, а се што беше способно, машко и женско, со лопати, казми и секири во име на победата беа повикани да градат бункери, да пренесуваат ранети и да ги слушаат повиците - сите на оружје, се за победата. Најгласни беа АФЖ-итките, кои повикуваа на бој и на славење на водачот, а никогаш пушка не нарамија. Им внушија на моите селани верба и доверба во водачот дека само со него на чело, ќе го столчат душманот.

Од нашето семејство во планините на Грамос како борци на Демократската армија на Грција беа двајца мои браќа и најстарата сестра, подоцнежен артилерец. Во нејзините раце веќе ги немаше иглите за плетење, сукалото за сучење кори, месење леб, српот за жнеење, меракот за садење цвеќиња, туку стариот чешки топ од првата светска кој по секоја борба го раклопуваше, деловите ги товареше на мазги и ги пренесуваше на нова позиција. Така се до грозниот пораз и потоа со разочараната ветена победа и вербата со илјадници други стигна во далекиот Ташкент. По години поминати на работа во една советска фабрика заедно со семејството се досели во Скопје и тука остана засекогаш.

Браќата не го доживеаја поразот. Пред поразот останаа зад карпите на Грамос и таму почиваат.

Под растрепереното пламенче на кандилцето обе-сено пред старата и поцрнетата икона со Богородица, во глумата тишина, кога седнувавме да вечераме, мајка на софрата покрај другите чинии, секогаш ставаше и три празни. Толку од нашето семејство не вечераа со нас. Така, по вечниот адет се бележеше, дека и отсутните со духот седат покрај семејната софра.

Таа 1947 година со мајка ми го водевме целото домаќинство и стопанство. Ја собравме и ја сместивме летни-ната, а есента ги

изоравме и ги посеавме сите ниви, собравме дрва за зима, подигнавме лисници за стоката, плевните ги наполнивме со сено и слама.

Таа година есента беше многу мрачна, кобна и тажна.

Таа 1947 година јас пораснав.

Се до март 1948 растев со лопатата, мотиката, ралото, со остенот, со секирата, со крлукот. Орач, сејач, говедарче, овчарче. Таа 1947 година детството ми остана во нивите, бавчите, ливадите, ридовите, шумите, ледините, пасењето овци и говеда, дење со парче сирење и 'ржан леб во торбичето. Ако дома имаше нешто повеќе, тоа одеше во партизанскиот казан. Денови и ноќи доаѓаа и бараа дајте се за победата. Даваа моите селани дури и повеќе од бараното зашто знаеја дека тоа оди за нивните синови и ќерки кои се бореа и гинеа во планините на Македонија.

Во тоа мрачно време растев под бучавата на авионите, долгите рафали на митралезите, грмежот на минофрлачките и топовските ѓулиња. Растев бос и недо-облечен и честопати на спиење одев без вечера. Не само јас. Зимата беше многу студена, а топлина имаше само во прегратката на мајка. Блага и топла беше нејзината насмевка, топли беа дланките со кои ми го галеше лицето, нежна и беше раката кога ми ја мрсеше косата, жешка и горка беше нејзината солза. Горка беше и мојата пот и на спиење одев со тешко оболени рамена и плеќи на кои дома го носев тоа што го роди земјата, што го даде бавчата, шумата, ливадата. Затоа ретко се смеев, честопати плачев.

Во тоа време невреме горчливо и чемерно ми протече детството.

Сакам, многу сакам, некој да ме слушне и за тоа дека во една мрачна ноќ 1947 година ме разбуди многу тивко, неколкукратно тропање на надворешната порта. Мислев дека ветерот ја разлула, но кога повторно го слушнав тропањето, тогаш ја разбудив мајка.

- Мамо – прошепотив – некој тропа на вратата.

- Легни и спиј. Ветерот ја размрда– рече мајка и нежно ме прегрна. Легнав, но не можев да заспијам, бидејќи повторно допре тропањето.

- Мајко, зарем не слушаш? Ти велам дека некој тропа на портата.

Тропањето пак тивко неколкупати се повтори. Пак ја разбудив мајка. Таа стана, и кога го слушна тропањето, го запали кандилцето и излезе во дворот. Јас зад неа. Полека, држејќи ја за рака, се доближивме до портата. Немаше ветер. Одново тивко се повтори тропањето. Мајка го подигна кандилцето и со исплашен глас, праша:

- Кој е?

- Мајче, отвори, те молам – тивко рече непознатиот.

Мајка ја запали газиената ламба, ме фати за рака и тргнавме на кај портата. Ми ја подаде ламбата и го подигна дебелиот лост. Го отвори едното крило од портата, ја зеде од мене ламбата и го осветли лицето на непознатиот.

- Не се плаши - се слушна сув растреперен глас.

Пред нас стоеше високо момче во војнички шинел.

- Не се плашете – рече – јас само малку да се стоплам и нешто да ми дадете да каснам, зашто сум многу гладен.

- Влези – рече мајка и тргна пред него. Светлото од ламбата се намалуваше зашто снемуваше газија. Сите тројца како сенки влеговме во големата одаја. Во оцакот прснуваа искри од се уште недогорените чкорчиња. Мајка дофрли нови, клекна и дуваше додека не избувна пламен кој полека растеше и ја осветлуваше одајата. Непознатиот седна на подадениот стол, испружи нозе и раце кон огништето. Забележав дека врвките од цокулите му беа искинати, а кога ја подигна ногата, видов дека стапалото му е голо. Мајка му подаде големо парче вчера испечен пченкарен леб, сирење и чаша млеко. Јадеше лакомо и не гледаше со поглед на неизмерна благодарност. Трошките од лебот што му паѓаа во skutot, ги собираше во шепата. Од џебот извади валкано шамивче, го посла на колената и во него ги собираше трошките. Мајка ми ја погледна со насолзени очи и тивко, тукуречи плачливо, воздивнувајќи ги погали трошките и рече:

- Ќе им ги однесам на другарите...

Лебот и сирењето не ги доизеде. Ги стави до трошките и го врза шамивчето, кое полека со растреперена рака го пикна во џебот. Широко отвори дланки, ги топлижа до огнот и откако добро ги стопли, почна да си ги трие образите и челото.

- Сполајти, мајче, за лепчето и топлината. Се стоплив и се најадов - рече со тивок, растеперен глас. – Сполајти, сполајти, мајче – повтори и стана.

Мајка со насолзени очи му ја даде половината пешник и големо парче сирење и со скршен глас го праща:

- Од каде си?

- Од горе – рече и со раката покажа на ридот.

Јас знаев дека на ридот има партизани, кои ноќе копаа ровови, а дење лежеа и спиеја во нив.

Како што дојде молчалив, молчаливо излезе и се изгуби во мракот, носејќи ја под шинелот половинката од пешникот и валканото шамивче во кое ги имаше собрано трошките.

Мајка седна покрај огништето, скрсти раце на пазувите, наведна глава и тивко залипа.

Ја прашав:

- Зошто плачиш, мајко?

- Жал ми е, синко. Кој знае дали и нашите денес таму во планините не се гладни и смрзнати...

Немав зборови за утеха. Седнав до неа, глава навалив на нејзиното рамо и заедно долго молчевме во полумрачната одаја во која пламенчето од огништето ги согоруваше шкорчињата. Гледајќи ги, ми се чинеше дека заедно со нив согорувавме и ние...

Пладнето се слушна истрел. Над селото прелета јато исплашени птици и долго лаеја селските кучиња. Сфатив од каде дојде остриот истрел. Се стрчав пругоре и брзо стигнав до првите ровови. Стражарот се исправи пред мене.

- Назад! Бегај! – викна – забрането е!

Застанав и зад него го видов момчето кое сношти го нахранивме. Неподвижно лежеше во плитко ископаниот и каллив ров, бледо како бела крпа. На неговиот излитен чешки шинел

засируваше голема дамка крв, а трошките, лебот и сирењето беа истурени во ровот. Од десната слепоочница течеше нешто, како смола измешана со крв. Стражарот наведна глава до моето уво и ми шепна, дека комесарот со пиштолот му истрела куршум во слепоочницата за да биде сигурен дека момчето не е живо.

Стражарот, кој прибра малку од лебот и сирењето истурено во калливиот ров, брзо скрши парче од лебот и, сокривајќи го во џебот, стави прст на устата и ми шепна, покажувајќи на мртвото момче:

- На воен суд го дадоа за тоа што отиде да бара леб. На смрт со стрелање го осудија и по наредба на командантот и политичкиот комесар, го стрелаа како предупреда за другите од народот да не бараат леб...

А тоа момче беше од народот, како моите браќа и сестра ми, ноќе отргнати од мајчините прегратки.

Стоев како здрвен и во мене вриеше прашањето: кој знае, можеби и тие, моите браќа, тропат на нечија врата, молејќи малку да се стоплат и да каснат парче леб?

Очите ми се наполнија со солзи и тукуречи расплакан, се вратив дома. Со липање и кажав на мајка, дека момчето неподвижно лежи во валканиот ров и не дише, не гледа, не мрда, молчи.

Мајка се прекрсти и жаловито тивко рече:

- Госпот да ги казни и клетвите на мајка му... – не се доискажа. Застана пред иконата, се помоли, се прекрсти и запалувајќи свеќа, липајќи, рече:

- Нека свети за душата на момчето кое сношти го стопливме и нахранивме.

Седевме до оџакот и молчејќи, гледавме како пламенот ги подлизнува распалените чкорчиња, ги пригуш-нува, за миг се одделува, се разигрува над нив и одново се враќа небаре заборави да ги догори. И во тој миг многу сакав момчето да е тука, да го гледам како пружи раце за да ги стопли во разжареното огниште и како полека со показалецот и дебелиот прст крши парче леб, како го принесува до устата и полека го цвака, како се наведнува и трошките ги собира во валканото шамивче.

Гаснеше огништето. Сал малечко чкорче се уште согоруваше. Спузата се топеше во се уште топлата пепел. Во главата ми кружи мислата дека зад црните облаци гаснат свездите и нечији очи гаснат во последниот одблесок на полната месечина. Во оладените оџаци и во кошевите на празните оџаи пајациите веќе плетат бели мрежи. Над огништето оставена е старата икона на Богородица за да ја чува куќата. На излез, пред прагот гаснат и последните болни шепотења на чемерната и болна разделба со родната стреа. Дебелиот дабов лост ги затвора дебелиите порти и од однадвор катанец ги врзува. Пред да згасне последната издишка на сонцето од кај ливадите со злокобно грачење долетуваат јатата гаврани и слетуваат на камбанаријата. Некој го повлече јажето од камбаната и над целото село, на ридиштата, нивите, шумите, ливадите, бавчите, овоштарниците, лозјата и во душите на моите селани, одекна и легна последниот звук на камбаната.

Во оџајата се шири топлина која ме тера на немирна дремка. Не дремам, мислам и се потресувам од глетката што ја видов горе на ридот, каде во калливиот ров како свиткано лежеше момчето и како на неговиот извалкан шинел, на левата страна, се пивтосуваше голема крвава дамка од крв.

Во тој миг од соседната кука млакиот ветер носеше мирис на пржено луканче и свинско месо, кое пред некој ден беше собрано од народот.

Во големата одаја на Лазо, кој беше одговорен од народот да собира храна за борците на ДАГ, командирот, политичкиот комесар и секретарката на АФЖ-ето се гоштеваа со пржено луканче и пржено свинско месо и пиеја вино земено од бурето на стрина ми Еваница, која така ја викаа по стрико ми Ване кој печалеше во Канада, а ние ја викавме Мама Стара. Ја немаше дома. Ја уапсија и врзана ја затворија во подрум во една кука во селото Калевишта поради тоа што нејзините синови во Костур се подготвуваа да заминат во Канада, наместо да се пријават и да се борат против англо-американскиот империјализам, како што гласеше пресудата. И зедоа се. Иста судбина ја снајде и тета Зоја, чиј син се предаде, значи дезертира. Од куката во Лобаница и зедоа се и неа заедно со снаата и двегодишното внуче ги затворија во преспанското село Дреново, кое беше главниот затвор и логор за предавниците на борбата како што гласеше одлуката.

Гостите ги служеше млада девојка од соседната кука. Кога ја подаваше на масата чинијата со прженото луканче, АФЖ-итката некако строго ја праша девојката:

- Како се викаш!

- Ленче – рече девојката.

- А колку години имаш?

- Уште еден месец и ќе наполним шеснаесет.

- Ајде – подвикна АФЖ-итката – не чекај, туку побрзо растиј за да се бориш за слободата и демократијата – ја посоветува, празнејќи ја третата чаша.

Најадени и презаситени, по првото пеење на нашиот петел, во мракот ја напуштија куќата на Лазо.

Второто пеење на нашиот петел не го слушнавме. Мајка запали свеќа и отиде во кокошарникот за да види што му е на петелот кој за разлика од другите комшиски петли на главата носеше најголем црвен гробен и имаше најшарени крилја и најсилен глас. Беше цар на целото буниште во кое најмногу чепкаше. Не даваше друг петел од други буништа да се доближи до негото царство и неговиот харем. Горделиво и одбирливо со високо подигната глава, шеткаше меѓу кокошките, честопати ги ширеше шарените крилја, гласно кокодакаше, со што им се закануваше на другите петли кои натрапливо сакаа да влезат во неговото царство. Неговото кукурикање се слушаше дури до долната маала. Како и сите петли, така и тој, ноќе трипати со гласно пеење го најавуваше времето. По неговото гласно пеење се знаеше чиј петел ноќе најгласно кажуваше колку е часот.

Таа есен 1947 година, кога се повеќе се бараше и облека, а најмногу храна за партизаните, во нашиот коко-шарник имаше се помалку кокошки и по некое време петелот сам остана на буништето и во дворот. Најдените црви или трошки веќе немаше на која од своите избранички да ѝ ги потфрли под клунот. Таа ноќ никој не го слушна неговото пеење, а утредента никој не го виде да шета во буништето. Буништето остана празно и дворот и кокошарникот празни и без неговото пеење и ноќта остана gluвa.

Часовникот на селото, предвесникот на трудот, про-рокот на невремето и гласот кој во зорите ја навестуваше надежта, го немаше.

Во нашиот кокошарник го снеса петеловото најаву-вање на ноќното време.

На заминување претставничката на Антифашистичкиот фронт не ни даде белешка дека по победата народната власт ќе ни го врати петелот.

А по неколку недели АФЖ-итката дојде во селото и не ја оставија Ленче да наполни шеснаесет години. Ја собраа и ја испратија во партизанската пештерска болница во близина на преспанското село Граждено. Таму Ленче дење на ранетите борци на ДАГ им ја гаснеше жедта со вода од трапот наполнета во `рфосана кофа, им ги преврзуваше раните, од челата и образите им ја бришеше потта, усните им ги плакнеше со памук, ги тешеше, им ги бришеше солзите од скришум расплаканите очи, а ноќе во малото Преспанско езеро ги переше нивните окрвавени алишта и завоите за преврска. Таму, во партизанската пештерска болница, Ленче стана дел од болката на ранетие момчиња и моми и кога наполни седумнаесет години, тогаш ѝ нарамија пушка и ја пратија во бој.

Не далеку од преспанското село Граждено, среде напуштената нива покриена со некосена трева спржена од летната гореа, мирува споменик подигнат во спомен на партизанките.

Кој знае, тогаш кога преспанското сонце го засенуваше чадот од напалмот, на оваа тогаш житна рамнина, Ленче дали ги дочека своите осумнаесет години?

А во селото се почесто селаните се прашуваа на кој рид, зад која карпа, во која шума и во која земјанка, во која болница, под чие поднебје ја однесоа нашата младина? Каде ќе ја остават својата младост? За чија татковина ќе гинат, штом нашата е распарчена? А таа, нашата младина беше поколение кое се носеше со желби и мечти да се вивне високо над злото и да стане химна на ново време.

Од денешно гледиште, неопростиво е што Македонците од овој дел на Македонија за да бидат свои на своето, со свој јазик, писмо и адети, својата верност и надеж ја ставија во туѓи раце, како париче на црковна тацна. Поверуваа на ветувањата кои ги доведоа до самоуништување. Од тоа нивно самоубиство, посебно македонските водачи и наивно послушните полуписмени селски дејци, во Граѓанската наговорени и убедувани продолжија да бараат уште многу македонска крв. Така им наредуваше партијата. По сите катастрофи, неуспеси и порази, само тие, водачите, останаа живи и неповредени и среќни и секогаш подготвени за свој удобен живот и славата да ја ловат во туѓата несреќа и смрт.

33

Во густот мрак на ноќта партизаните ги нападнаа Стените. Од двете страни се слушаа долги автоматски и митралески рафали. Повремено војската истрелуваше бели ракети и целиот простор со тие мали сонца го покриваа со светлина.

Сите мажи од селото беа собрани и однесени на боиштето од каде ги извлекуваа ранетите и убиените. Ранетите ги пренесуваа на носила и откако им ги преврзуваа раните, ги праќаа во Албанија. Убиените ги закопуваа во најблискиот шумски честар.

Кога престануваше борбата, војската со минофр-лачки гранати го биеше селото. Гореа куките од горната маала. И нашата.

Наредните денови ги напуштивме влажните јами и нови ископавме далеку од селото, во густата шума недалеку од реката која беше и граница со Албанија. Таму во рамната нива, како што ја викавме -турска нива - на која веќе густо растеа млади дабчиња, селаните подигнаа колиби. До тука не стигнуваше стравот од грмежот на топовските и минофр-лачките гулиња и светлината на разнобојните ракети. Ноќе одеа селаните во селото да земат нешто од постелнината, а најмногу од храната што ја имаа сокриено во јами. Тука, на овој простор се измешаа и сите седум стада овци, меѓу кои и моето.

И јас меѓу нив.

Торбичето ми беше празно. Една жена, не ја познав во мракот, ми пријде и ме праша дали имам нешто за јадење. Срам ми беше да признаам дека сум многу гладен. Ме фати под мишката и ме однесе во нејзината колиба. Во бледата светлина на боринката вечераа нејзините деца и дедо им. Жената од 'ржениот пешник скрши големо парче и ми го подаде со малку сирење. Се вратив кај овците и ноќта ја преспав меѓу нив.

Утредента овците и козите по наговор на Кољо Влао, кој од дете до стари години беше овчар, ги протеравме отаде реката, ги теравме по стрмната угорнина, се до ливадите и нивите што се протегаа по должината на границата со Албанија. Ги пасевме не само на нашата страна, туку често-пати влегувавме и во албанската страна. На рамницата трева до колено и ниту едно изворче за вода. Овците ги поевме во трапот на албанската страна каде со закана дека ќе пукаат не бркаа албанските граничари.

Во големото стадо овци се влечкаше едно мое јагне, кое честопати го носев под мишка. Беше слабичко и немојно. Кога ни снеса храна, а бевме веќе доста далеку од селото и од турската нива, најстариот овчар, Кољо Влао, рече дека барем еднаш неделно да колеме по едно шилеже за да не бидеме гладни. Како прво под неговиот нож падна моето немојно јагне. Кољо Влао не само што беше мајстор за колење, туку и мајстор за печење. Јагнето го закла, мене со валканата рака ми ги избриша солзите, го испече, потоа го подели на седум делови, ме натера да се свртам и рече:

- Ова за кој?

- За тебе! -шепнав.

Во тој миг насобраните овчари, кои гладни како стрвници, си ја голтаа плунката, чекајќи го својот дел, гласно се насмеаја. На Кољо Влао му падна предната слаба плешка од моето јагне, што за него беа само дват-три залака. Мене ми падна задниот бут, големо парче месо кое го поделив со Кољо Влао, кој од тогаш многу ме засака и поретко ме тераше да ги собирам овците кои влегуваа на албанската страна. И така еднаш неделно во торбата на Кољо Влао се криеше увото од закланото шилеже како доказ пред сопственикот дека шиле-жетото го изеде волкот. Со денови јадевме несолено печено и со денови нас не јадеа вошките.

Еден ден, од селото населено со Маџири, дојде маж и побара да се види со најстариот овчар. Се тргнаа настрана и долго зборуваа. Се договорија ноќе овците да ги лежине во неговите ниви и бавчата, а за возврат секој ден да ни носи по еден пченкарен пешник леб и едно грне пекмез. И така би, и од тогаш ножот на Кољо Влао повеќе не крвавеше. Пикнат во ножницата висеше врзан на неговиот учкур.

Јас бев најмладиот меѓу шесте овчари, татковци на три-четири рожби и мене најчесто ме праќаа да наполнам вода во старите војнички матарки додека тие на пладнување лежеа под дебелиите сенки каде спиејќи на пладнување гласно прдеа, длабоко дишеа и ‘рчеа. Сите седум матарки ги врзував околу половината, а често ми се случуваше некоја да ми се одврзе, водата да се истури што беше причина лутина да се истури врз моите плеќи. Не ме болеше толку ударот со крлукот, колку што ме болеше смеата и подбивот. За тепањето не им останав должен. На тој, кој најмногу ме удираше и ми се потсмеваше, кога пак одев по вода, скришум му се мочав во матарката.

Во меѓувреме дел од селаните заедно со моите скришно и безбедно место фатија во ливадата крај реката, близу нашата воденица. Еден ден од таму до нас дојде роднина на еден од овчарите, му донесе алишта за да се преслече, полна торба со леб, сирење и урда и на враќање со себе ме зеде и мене.

По два месеци се видов со моите. Мајка кога ме виде гласно се расплака, ме изгушка и избакна, потоа ме избања во реката и ме преслече во чисти алишта, а валканите долго ги вриеше во котелот за да ги исчисти од вошките. И додека сето тоа траеше татко ми ме караше и ми врзуваше по некоја шлаканица за тоа што без негова дозвола го заклавме и го испековме клетото јагне.

Очистен од вошките, облечен во чисти алишта и многу искаран од татко ми, се вратив кај овчарите и овците. Во торбата носев два пешници ‘ржен леб, големо парче сирење и две шепи урда. Сето тоа многу малку беше за гладните овчари, кои со секој издвакан и голтнат залак од се срце ја благословуваа мојата добра мајка.

Наближуваше крајот на листопад . Деновите пократки и ноќите постудени и дождовите почести. Денот пред Митров-ден дојдоа селаните за да си ги земат овците и во текот на делбите дојдоа и другарите од народната власт. Од кожните чанти извлекоа тефтери и моливи и запишуваа кој колку овци и кози има и гласно, за да чујат сите, велеа дека на десет овци за борбата ќе земат една и на ливче запишуваа име, презиме и село на дарителот. А на ливчето пишуваше: тој и тој за борбата доброволно дадоа толку и толку овци, кои по победата ќе им ги врати народната власт. Мајка ми го зеде ливчето и некаде по пат, на враќање во воденицата, го изгуби, а татко ми збесна. Викаше:

- Слепа и непрокопсана, да одиш и да го најдеш ливчето (на грчки се викаше аподикси).

Откако се изнавика, тој ги изброи овците. Му недо-стасуваа десет.

- Слепци! Три овци пред нос ви украдоа. Каде ви беа очите?

Во тој миг на усните ми се залепи прашањето, ама не изуствив за да речам, а каде беше ти?

Од оцакот зеде распалена прачка, го изгаси пламенот и сидот го извалка со бројката десет. Демек, по победата, толку овци треба да му врати народната власт. Во времето кога растеше бројот на борците, се намалуваше бројот на овците и козите и се повеќе растеше меѓу нив и гладот, а кај моите селани се повеќе во куќите навлегуваше немаштијата и болестите, а народната власт од селаните се повеќе земаше, се повеќе ветуваше и ништо не даваше. Активистите и водачите на НОФ и АФЖ на народните собири се погласно и по сигурно ги убедуваа моите соселани дека победата не е далеку, дека партизаните секаде победуваат и дека непријателот набргу ќе биде победен ако даваат се за победата. А

победата се почесто носеше лоши вести. Наивно веруваа и без можност да ги сочуваат куќите што им гореа и децата им гинеа, се повеќе чувствуваа дека се измамани, иако народната власт во лицата на два-тројца од селскиот совет на секој собир се одразуваше сенката на разочараност. Некои веруваа, некои со наведнати глави ги напуштаа народните собири носејќи го со себе сомнежот и прашањата што како коска им стоеја во грлата, во себе се прашуваа – до каде ќе стигне надојденото зло, кое набргу ги натера да го напуштат селото.

34

Во маглива и врнежлива есен се повеќе се зборуваше дека во карпестите планини и ридови на Грамос ќе има големи борби меѓу владината војска и Демократската армија на Грција. Сите мажи од селата кои ги контролираше ДАГ ги собраа да ја подготват одбраната на планините. Со себе понесоа секири, казми, токмаци, пили – секаков алат за копање, кршење и сечење. Сечеа борови стебла и трупците на рамо ги пренесуваа на ридовите и таму во редици од дрва и камен градеа бункери. Ровови не можеа да копаат бидејќи скоро сите ридишта лежеа на камења и карпи. Наместо ровови карпите ги кршеа и парчиња камења собираа и редеа зад кои можеше само главата да се сокрие. Таму политичката и воената команда во една личност нареди да се одржи големата битка во која ДАГ требаше да ја здружи владината војска и англо-американскиот импејализам. Така гласеа сите летоци. Таму Главниот штаб во почетокот на летото на наредната година зад карпите и во бункерите распореди осум илјади борци – најмногу момчиња и моми од нашите краишта и чекаше бојот да почне летото наредната 1948 година.

Есента 1947 година целото село, ливадите и шумите станаа ноќен вриеж. Од реонот на Вичо, а посебно од сончевата, зелена и питома Преспа, која тогаш беше слободна територија, полигон за обучување на борците и седиште на привремената влада и на партиската комунистичка врхушка, единиците на ДАГ ноќен пат за Грамос фаќаа покрај моето село. Цела ноќ бој се биеше за тоа кој ќе го држи долгиот рид, Стените, под чие подножје поминуваше долгата врвца борци на ДАГ. Едните од ридот го толчеа патот со минофрлачи, а другите го бранеа за да помине колоната.

Се додека траеја пукотниците ние занемано се кривме во длабоко ископаните скривници и од таму ги слушавме долгите митралески рафали и поединечните истрели, а кога во близина грмнуваше минофрлачка граната, тогаш со рацете ги покривавме наведнатите глави, убедени дека на тој начин нема да бидеме погодени, мислејќи дека така ќе бидеме спасени. Кога престануваше грмежот на гранатите и се губеше во долиштата, тогаш излегувавме од мракот на скривниците и дишевме засмрден воздух во кој се уште траеше стравот.

Кога прекинуваше стрелбата, тогаш на небото се појавуваа бели мали топки кои го осветлуваа и селото и околните ридови, ливадите, а најмногу шумата, низ неа водеше главниот пат, кој најмногу беше осветлуван со белите ракети, кои трепереа во воздухот, полека гаснеа. Понекогаш на небото се појавуваа жолти, зелени и црвени распалени топки. Некои од селаните кои нешто разбираа од војна, велеа дека тоа се ракети со кои разни единици на владината војска со нивна помош одржуваат врска, си даваат знак кон кои позиции да ги свртат цевките на топовите и минофрлачите. А тие нивни ракети, велеа, им даваат и знак за тоа каде се наоѓа нивниот непријател. Ноќниот грмеж на минофрлачките ѓулиња долго грмеше во долиштата, се

пренесуваше од трап до трап, од рид до рид и голем страв нанесуваа во душите и срцата на селаните. Кога тие мали сонца гаснеа, тогаш небото стануваше уште поцрно. Црнината небесна не траеше долго. Одново се појавуваа бели, црвени, сини и жолти ракети. Шарената светлина најдолго ги осветлуваше плитките ровови што партизаните ги имаа ископано на ритчето над селото. Ако од таму од каде беа истрелувани ракетите се забележуваше сенка, тогаш грмежите на минофрлачите стануваа почести, небаре се натпреваруваа кое ќе побрзо ќе стигне на ридот каде некој остануваше неподвижен. Мажите од селото беа повикани неподвижните и тие, кои јачеа од болка, да ги собираат и да ги тргнуваат на страна, мртвите да ги закопуваат во набрзина ископани плитко гробови, а осакатените да ги изнесуваат на другата страна, и од таму жените на ќебиња или на шинели ги пренесуваа отаде реката од каде ги преземаа други и ги носеа во најблиската пештерска болница. По пат ги следеше бучавата на минофрлачките гранати и воздишките, лелекот, стен-кањето на ранетите, стравот, солзите и истоштеноста на жените кои ги носеа осакатените момчиња и моми.

А ние во тоа време се враќавме во скривниците и чекавме да заврши бучавата која понекогаш стануваше толку силна што и селските кучиња бараа место за да се кријат. Од експлозиите се тресеше земјата. Тоа тресење го чувствувавме легнати на голата земја и тогаш стравот стануваше уште поголем.

В зори престануваше пукањето. Од скривниците излегувавме исплашени и валкани. Некои велеа дека непријателите отидоа на спиење. А ние од скривниците излегувавме со душите во грлото. Длабоки беа јамите, некои личеа на свежо ископани гробови, едни беа тесни, колку за еден човек, а други широки како за целото семејство.

Во јамите и во мрачните дувла во молк и уплав траеше животот. Во тие длабоки јами, покрај стравот и големиот уплав, одвај се смируваа срцата. Стравот беше се присутен и смртта исто така. Таму, во тие длабоки и влажни јами се криевме заедно состравот и и со големата желба да се останеме живи. Во пресната зора, кога престануваше бојот, излегувавме од влажните дувла, вдишувавме воздух кој мирисаше на барут и засирена крв.

Фалцата по лошо ја запаметија селаните од преспанските села Граждено, Орово, Нивици, Дреново, Л'к, Р'би, Герман, Медово, Штрково, Попли, Оровник и од костурските Желево, Ошчима, Трнаа, Руља, Брезница, В'мбел, Смрдеш, Лобаница и моите.

Ако денот, кога пренесуваа оружје на Грамос, ги факаше во маршот, тогаш се криеја во шумскиот честар зашто над нив до зајди сонце кружеше авион кој од небото известуваше што се случува на земјата.

Кога во предвечерјето од небото ги снемуваше авионите, тогаш во мракот ги тераа коњите и мазгите чии копита ги завиткуваа со крпи за да не се слуша тропаето на копитата. Владината војска ја знаеше и патеката и ноќта кога ќе помине колоната. Некој, скриен во скривница ископана под куќата, пракаше отчукаан знак. Кога главнината на колоната стигнуваше до месноста Нинка што лежи на северните падини на Стените, тогаш небото и земјата го осветлуваа мали сонца и почнуваше грмежот на минофрлачите и свирежот на куршумите од митралезите и јуришот на партизаните, кои го бранеа патот за што побрзо да помине колоната. А колоната врвеше, месејќи го блатото што вриеше под копитата на коњите и исоштените нозе на кокоњоводците. Ако паѓаше погоден коњ или мазга, тогаш водичот на рамото го носеше сандакот. Под светлината на белите ракети

паѓаше и по некој од водичите. Осакатен или мртов го тргнуваа настрана за да не се прекине одот на колоната. Брзо, брзо, терај, држи, крепи, носи – се слушаа тивки шепоти и тешки издишки. Колоната следена од светлата на ракетите и грмежот на минофрлачките ѓулиња, не го прекинуваше одот се до удалницата во близина на старата црква Свети Ѓорѓи. Тука краток одмор и колоната ја фаќаше удалницата, а чекорот, воздишките и стравот стануваа полесни, бидејќи до тука не стигнуваа ѓулињата и митра-леските куршуми. Реката која не беше голема пречка во нејзините матни води гаснеа жед, ладеа лица и чела, а потоа ја фаќаа благата угорница во која наоѓаа малку смирена издишка, леснотија во одот пругоре, а уште по голема леснотија и смирување на душата наоѓаа кога го фаќаа патот за селата Калевисти и Зелеград кои лежат под падините на планината Алјавица. Тука беше крајот на одот и крајот на тие, кои засекогаш остануваа во плитко ископаните гробови во крајпатниот нискостеблест густеж. И додека преспанските селани истоштени од долгото патување дремеа под сенките на буките, некои други, ги преземаа коњите и мазгите со целиот товар и пред заодот растоварени им ги враќаа на селаните кои по истиот пат ноќе се враќаа во своите домови за по некој ден одново редум го газеа истиот пат и го трпеа истиот страв.

35

Во тоа бурно и многу несигурно време ние селските деца го трпевме истиот страв, немир и грижи, како и нашите родители. Детските игри некако ги подзаборавивме и повеќе игравме партизани и фашисти. Најчесто се делевме во групи врз другарски и пријателски односи. Јас секогаш бев во групата со Кире кој ми беше најдобар другар. Од мене беше малку повисок и подебел и најдалеку скокаше кога игравме долга магарица. Во училиницата

седевме на иста клупа и никогаш не бевме најдобрите ученици и затоа на нашите образи играа шлаканици и на дланките неброени удари со прачка, која секогаш лежеше на масата на даскалот. За шлаканиците и ударите со прачка, по часовите, надвор од училницата, на даскалот на наш јазик му враќавме со најмрсни пцовки.

Со Кире честопати се боревме, ама јас никогаш не успевав да го кутнам. Растевме заедно до денот кога поголем број деца се собравме зад ридот отаде селото. Отидовме таму за да ги собереме не експлодираните минофрлачки ѓулиња што од Стените беа испукувани од војската. Пред тоа собравме суви гранки, ги фрливме една врз друга во еден куп и во нив ги фрливме ѓулињата. Купот со ѓулињата го запаливме и трчаница бегавме за да се скриеме од жешките железни парчиња што фрчеа на околу. Кире не дотрча. Падна на половина пат. Истрчав за да му помогнам да стане и тогаш видов дека мевот му беше расечен и течеше многу крв. Не плачеше и не стенкаше, само гледаше во синото небо со замаглени очи. Брзо стигнаа многу селани и Кире и уште неколку ранети деца на раце ги однесоа дома. Кире беше најмногу удрен. Го завиткаа во ќебе, го качија на коњот, што не сакаа да го земат партизаните, бидејќи беше многу стар и цела ноќ го врвеа патот до партизанската болница. Вториот ден дома се вратија децата кои беа полесно ранети. Со нив не се врати само Кире.

Попладнето камбаната трипати засвони. Над селото прелеа исплашено јато гаврани.

На ридот каде собиравме ѓулиња и ги фрлавме во огнот повеќе не одевме, зашто таму многу блиску беше смртта.

Во замаглената есен на таа 1947 година, во долгата и маглива ноќ, доцна ноќе на нашата порта се слушна тропане. Со кандилцето држано во двете шепи, ветерот за да не го згасни пламенчето, мајка слезе во дворот, полека се доближа до портата и праша кој е. Одговори млад момински глас и замоли да ѝ отворат. Мајка го стави кандилцето на земја и полека го подигна лостот и го отвори само едното крило од портата. Пред неа стоеше млада девојка, облечена во воена униформа и на рамената префрлени ткаени дисаги. Испружи рака пред себе и праша:

- Можам да влезам?

Мајка сомнително ја гледаше од горе до долу и откако на нејзиното лице забележа израз на молба, рече:

- Влези и оди право по скалите.

Девојката водените дисаги ги одрами и ги спушти на подот. Се наведна и од наводенетите дисаги една по една вадеше книги и ги распоредуваше покрај распаленото огниште. Кога заврши, рече:

- Наши се. Македонски буквари.

Наредниот ден, ноќе, селскиот одбор во напуште- ната кука на кумата Мељовица, ги пренесе букварите и децата ги седна на школските клупи.

Ги паметам првите зборови на девојката облечена во стара чешка воена уноформа.

- Јас сум сега вашата учителка. Јас автомати нема да ви дадам, ама ќе ви дадам друго оружје, многу помоќно од автомат, од топовите и од авионите. Тоа оружје се вика писмо. Македонско писмо. Кирилско писмо. Писмо ќе ве учам, а не пукање. Писмо ќе ви дадам. Како што нашите Свети Кирил и Методиј писмо им

дадоа на други, а нашите поробени предци и некои вчерашни и денешни нашинци останаа неписмени. Со писмото ќе бидете умни и големи. Со писмо ќе ги стигнете другите писмени народи и со писмото засекогаш ќе бидете свои на своето. И да знаете дека само писмените одат напред, високо се издигаат над мракот. Ама прво ќе треба да ги научите нашите, кирилските букви. Кога ќе ги научите буквите, тогаш ќе учиме зборови и потоа зборовите ќе ги врзуваме во реченици кои ќе зборуваат како што зборуваме ние сега.

Тие нејзини зборови никогаш не сум ги заборавил и сега во одминати години, во секој слободен час се држам за буквите, словата и речениците наредени во книги. Тие букви кои ги нарече кирилска азбука, јас подоцна, како што ме научи, ги редев во слова, словата во реченици и речениците ги внесов во книги.

Учевме само ноќе. Трепетливо светеа пламенчињата на боринките и на сите страни ги нишаа нашите глави наведнати над букварите. Учевме во мракот зашто дење над селото летаа авиони и сееја страв и смрт. Дома се враќавме држејќи се за раце за да не се изгубиме во мракот. Уката не траеше долго, бидејќи кога не собраа и не пратија по државите, ја собраа и мојата учителка и ја пратија на боиште.

По години се сретнавме во Скопје. Здравјето осакатено од тешките рани полека ја напушташе. Во утринските часови засвони телефонот. Ја подигнав слушал-ката. Од другата страна тивок, тажен шепот:

- Учителката...

Малку нејзини ученици отидовме на последно видување со нашата учителка. Судбината не растури по светот. Пред да ја спуштат во вечното почивалиште, клекнав и палејќи свеќа и бакнав

чело и со солзи го облеав нејзиното лице. Се наведнав уште пониско до нејзиното уво и тивко и реков:

- Учителке сполајти за првите букви од нашата кирилица.

Почива мојата прва македонска учителка на гробиштата во Бутел. Ја посетувам, ставам букет бели трендафили и над него еден примерок од моите книги во кои ги има првите букви, првите слова и речениците што ми ги научи во ноќните часови кога на околните планини се слушаа долги митралески рафали и татнежи на топовски гранати...

Во такво време почна да зрее моето учење на мајчин јазик...

37

Кога почнаа есенските дождови моето село беше врвез од војски. Одлетаа и птиците исплашени од долгите рафали и грмежите на топовите. Се биеја војските за голата и каменеста ритчеста планина. Во рововите пивтосувааше младешка крв. Не се биеја за тоа кој ќе го заземе градот, туку за тоа, кој ќе ја заземе или преземе карпата, зад која најчесто гинеа.

Од Стените и дење и ноќе војската фрлаше ѓулиња. Смртта висеше над селото, ама и покрај тоа животот течеше. Дење селаните излегуваа од скривниците и цел ден ја тераа работата. Ораа, сееја, собираа дрва за зима, од ливадите го пренесуваа сеното, го собираа и газеа грозјето, го прелеваа во дабовите буриња и целото село мирисаше на шира. Пченицата, 'ржта, пченката, леката, гравот, како и другото заирје го криеја во суви јами, кои беа ископани и средени под куќите во времињата на турско владеење.

Денот кога најдолго се биеја на Стените, со мајка ја изоравме последната нива во која ги посеавме последните зрна од пченицата.

Вечерта војската со минофрлачки гранати го биеше селото.

Наредната ноќ се преселивме во воденицата. Имаше само една одаја и во одакот цел ден и ноќ гореа кратко сечени дабови цепеници. Пламенот и жарта ширеа пријатна топлина. Во воденицата од целото наше големо семејство ги немаше двајцата браќа, најстарата сестра и дедо. Браќата и сестрата беа некаде на боиштата, како борци на ДАГ, а дедо не сакаше да го напушти селото и сам живееше во полу изгорената куќа на тета Фима, неговата најмала ќерка, која пред година се пресели во Америка кај мажот и двајцата синови.

Дедо ми и покрај молењата на мајка ми не го напушти селото. Се прибра во полу растурената кујна на тета Фима, што се наоѓаше близу сенките на старите бадеми и таму ги поминуваше деновите и ноќите. Ноќе, кога завладуваше мракот, заедно со мајка ми, фатени за раце, ја преминувавме надојдената река и по стрмната угорнина одевме во селото да му донесеме на дедо вода и јадење. Во мигот кога на небото светнуваше ракета, тогаш легнувавме на земјата и чекавме да згасне тоа проклето малечко сонце. Држејќи се за раце се пробивавме низ густоот, непроникливиот и кобен мрак во кој се беше потонето. А кога одново ќе светнеше ракета, тогаш брзо се криевме во густежот и чекавме да ја снема белата или сина светлина. Во мракот стигнавме кај дедо. Мајка на малата софра го стави јадењето, седна настрана и, гледајќи во распаленото огниште, со крајчето од црната шамија, скришум избриша солза. Седнав до неа, силно ја гушнав и заедно тивко и долго плачевме во мракот.

А надвор дождот не сипеше, туку истураше. И од очите на мајка капеа јадрави солзи, тешки како капките на налудничавиот дожд.

38

Кон крајот на листопад, кога врнежите беа се почести, а студенилото поголемо, од воденицата се преселивме во селото Лобаница, во куќата на тета Зоја. Беше сосема празна и запустена. Во средината на гостинската одаја имаше голем куп пепел. Тука борците на ДАГ покрај запалениот оган почиваа, се сушеа, се грееја и спиеја. Се беше празно. Само на ќошевите висеа дебели пајажини, а во огништето имаше остатоци од недогорените подни штици. На челниот сид висеше стара икона на Богородица чии очи беа ископани, а во нејзината преградка беше пригушнато обезглавено дете. Мајка го подигна кандилцето што беше фрлено во ќошот, го очисти, растопи малку сало и го запали фитилот. Во големата мрачна одаја малечкото растреперено пламенче ги нишаше нашите сенки.

Утрото дојде политичкиот комесар на четата и ни рече да ја напуштиме куќата, бидејќи е конфискувана (тој збор тогаш не го разбирав) и е сопственост на народната влада. Дедо се развика и го истера напратникот. Политичкиот комесар се закани со апсење, но не се појави. Нокта единицата ја снеса. Тоа ни овозможи доцната есен и цела зима да останеме во куќата на народната власт.

А тета Зоја, нејзината снаа и тригодишното внуче народната власт строго ги казни затоа што нејзиниот син Глигор ѝ се предаде на владината војска. Куќата и се што имаше во неа, а имаше, бидејќи со години се полнеше со најнова стока купувана со парите што од Америка ги праќаше тетинот и од Стамбол, братучедот Нуме, кој таму имаше голема фурна и добро заработуваше.

Тета Зоја заедно со снаата и внучето ги однесоа во преспанското село Дреново. Таму, како нив, во куќите, подрумите, плевните и земјанките имаше стотици луѓе. И стари и млади и бебиња. Од народната власт сите беа обвинети како непријатели за тоа што нивни синови или ќерки избегаа од кај партизаните или како што се велеше, дезертираа (и овој збор тогаш не го разбирав). Некои беа прогласени за непријатели затоа што не даваа се за победата како што гласеше паролата, која набргу требаше да ја донесе слободата. Старите, болните и изнемоштените како и малите деца не смееја да се поместат од местата што им ги имаше одредено народната власт. Сите други, кои поцврсто стоеја на нозе во уште не дојдени зори, со казми, лопати и секири на рамо, построени по тројца и под стража во долга колона одеа на кај Превалот и таму во подножјата на планините копаа скривници, не за луѓето, туку за оружјето што ноќе пристигнуваше од Југославија. Тешките сандачи ги носеа на плеќи и ги речеа во скривниците или ги товаруваа на коњи. Малку беа тие кои знаеја каде ќе бидат растоварени. Ноќе ги снемуваше во мракот. Одеа ама не им кажуваа каде ќе одат. Само им викаа одете. И одеа се до под Стените каде војската држеше место во ровови и бункери, истрелуваше светлечки ракети и пукаше. Ранетите коњи стенкаа под тешкиот товар на сандаците, кои на рамо потоа се до другата страна на трапот на грб ги носеа коњоводците. Таму краток одмор колку да приберат здив и да избришат солен пот, да голтнат матна вода од надојдената река и тргнуваа. Дури во зорите стигнуваа до одредиштето. За јадење добиваа малку сирење и парче црн леб без сол и вечерта го газеа обратниот и честопати смртниот пат.

Кога запролети се вративме во моето село. Дел од изгорената и растурената кука приспособивме толку, колку за да не вее ветерот и да не не врне дождот.

Беше март 1948 година. Расцутуја кокичињата. Презеленеа ливадите. Набабреа пупките на дренот. Зуеја пчелите во чашките на цвекињата. Се распеаја славеите. Над селото прелетуваа големи клучеви бели птици, држејќи лет на север.

Во Белград се собраа делегации на младинците од балканските земји и го одржаа Првиот антифашистички конгрес. Многу говори, пароли, песни и еден глас сите ги замолкна и со силен крик замоли:

- Спасувајте ги нашите деца!

Тоа беше гласот на грчките и македонските мајки, чии синови и ќерки крвавеа и гинеа во Граѓанската војна.

- Спасувајте ги нашите деца!- замоли истиот глас во име на децата над кои секој ден се закануваше, стравот, гладот, болестите и смртта.

Гласот беше послушан и активистки на НОФ и АФЖ по налог на привремената влада со седиште во преспанското село Винени, се вдадоа во убедување на мајките (татковците беа на боиштата) децата од 2 до 14 години да ги дадат за да бидат однесени во пријателски земји, каде би останале додека не престанат сите опасности кои дебнат над нивниот живот.

На ноќни собири ги убедуваа мајките да ги дадат децата за да ги однесат во пријателски земји. Таму би останале можеби дваесет, можеби триесет денови, им велеа, кога непријателот ќе биде истеран далеку, тогаш ќе се вратат дома. Таму, велеа и

убедуваа АФЖ-итките, во тие братски држави се ќе имаат – чевли наместо опинци, топли костими, бели кошули, кожни ракавици и леб и млеко и мед и бонбони и слатки колачи, топли креветчиња, ќе имаат се, колку што душата ќе им посака, ноќе жени во бело ќе вардат некое дете да не се открие.

Тешки и мачни беа убедувањата дека децата ќе бидат згрижени, нахранети, облечени, ќе бидат заштитени од војната и кога ќе ја нема војната што секој ден ги дебне, децата ќе се вратат. И уште им велее дека за да бидат сигурни, самите да си изберат жена на која ќе ѝ бидат доверени по дваесет или по дваесет и пет деца за кои дење и ноќе ќе се грижат.

И за многу други добри работи зборуваа афежитките се додека на собитире и дома не ги убедија мајките да ги дадат децата. А тие, мајките, загрижени за здравјето и животот на своите чеда ѝ поверува на народната власт и се согласија да ги дадат децата, верувајќи дека разделбата кратко ќе потрае.

Долги беа убедувањата, ама потешка и поголема беше болката на мајките да ги одлачат децата од своите преградки и скутови.

Паметам како мајка ми ме однесе кај жената на која и беа доверени 25 деца за кои требаше да се грижи. Меѓу нив и мене да ме чува.

- Петрето, Костовице – ѝ вели мајка, боледува од крајници. Причувај го да не му престуди...

Доаѓаа и други мајки и молеа:

- Моето внуче има само неполни две години. Костовице... А јаска, ме пулиш, стара сум... Госпу ме заборави... Да ти го дадам,

внучето, земи го... сираче е, посираче од него нема. Ни татко ни мајка... Кузе, аир и од челада да не види, и мајка му и татко му ги прати на Грамос... Млади се - рече тој - Господ да дај јазикот да му се исуши, глуп и нем да остане цел живот - колнеше бабата Мијалица - ги пушти таму и ги нема... Пред Василица ми рекоа, тие таму се убија, загинаа... Му велам и на Лазо и на Кузе, запишете го и внучето... во бој загинаа и татко му и мајка му... Не, велат тие, не може, малечко е... Шо ќе прави ако јаска умбра? Кажи му ти... можеби тебе ќе те послушаат?

- Јаска кај тебе, Олго, ги запишав моите дечки. И Панде и Генче... Ги знаеш. Генчето, Олго, е кротко... Сака да го погали човек по главичката, да го земе на skut... Две и половина годинки има. Да не го оставиш неисчеспано. Да пулиш да не фати вошки. Те заколнувам, Олга, во коските на мајка ти, жими Ристос златен. За тебе ќе се молам секој ден. Пред Богородица ламбади, а не сфешчи, ќе палам... Да ми ги чуваш... Што друго да кажам ? Да не забораиш дека татко им е в затвор... и во неговите маки те заколнувам, Олго. Ти таму ќе си му и мајка и татко и поголема сестра. И нежно треба со Генчето, нежно, мило, кротко, со добро и со топло... Така... Утре пак ќе наминам. Да си попрिकाжваме за да знаеш...

- Ристе, Костовице, ми е најмалечкото. Знаеш, болникаво и слабичко ми е. И не јаде. Не дека е разгалено детето... не е галено. И, ако, не е срамота, ете, тука, - жената од пазувата извади врзано шамиче - тука, во крпчето има еден флорин. Жити господ, не брани се, не дигај раце, немој да ме заколнуваш. Жити децата и очите, земи го... можеби ќе затреба... продај го и прихранувај го и

дооблекувај го потопло. Ноќе се открива... Причувај го, се поти... и малку да му пристуди, грло го фаќа... Покривај го и причувај го да не му се водени чорапчињата. А флоринот земи го... Што, нема да го земеш? Не? Ами со што ќе му докупиш нешто за прихранување, за дооблекување? Кој знае кога ќе се вратите... кој знае кога ќе си ги видиме децките... А јас, кутрата, си мислев, ајде, да одам да ја замолам Костовица, флорин да и дадам, а ти, Костовице, ме срамотиш со тоа што не сакаш да го земеш флоринот... Добро, ќе си го вратам дома, ама да знаеш дека секој ден ќе се молам за тебе. Костовице, да не се разболиш... очите да ти се здрави за да ни ги пулиш и чуваш децата... нозете да ти се здрави за да одиш по нив и пред нив за да не се загубат некаде... рацете да ти се здрави за да ги погалуваш, да ги лулаш ако затреба, да ги кренеш на рака, да ги гушнеш и да ги подржиш во скут, ноќе да ги покриваш, да ги миеш и да ги држиш за рака... ако се разболиш, тогаш кој ќе ни ги гледа и кој ќе ни ги чува?

- Цана моја ноќе се буди и се плаши. Немој да ја оставиш сама. Пред спиење сака да ја погалам, да и кажувам приказни, да и пеам. Ќе можеш ти да го правиш тоа? - загрижено прашуваше Колевица. - Везден оди Цанчето мое по мене и кој знае дали ќе навикне таму без мене... И сама не јаде. Така ја научи баба и и сама лажица не фаќа. Да ја храниш и да не ја караш. Кога е карана, многу плаче. И сама не може да се облекува. Да и помогнеш да се облекува и да ја миеш... Така си ја навикнавме... Е, сега, цел товар врз тебе ќе падне... Та не е само едно? Многу се... ама те молам, не оставај ја Цана моја сама да се мачи... помагај додека не навикне, учи ја... и не оставај ја да се јадосува многу и да плаче... Таква си е, плачлива... Ќе те слуша, сигурно ќе те слуша... И кога ќе пуштиш

книга, клај во неа некој збор повеќе за Цанчето мое, клај мила, барем еден збор повеќе...

- Од моите дечки зор нема да видиш. Само да имаат да јадат. Послушни и работливи. Знаеш дека ние сме сиромашни. Корка леб и троа сирење, доста е и за цел ден. Така се научени... Е, дека се малку немирни, што да им правам, таква им е крвта. За работа - први... Поголемиот е малку кавгација.. што да му правам, таква му е крвта, како дедо му. И не дели ги од другите и понекогаш погали ги, види да не фатат вошки... косата можеш да им ја истрижиш до гола кожа. Подобро така. Пљачки многу немам да им дадам. По едно кошулче и по едни чорапи. Немаат чевли. Опинци ќе им обујам. Што да правам. Ќе се скинат, па, што да правам, нека поодат боси... зар тука не одат боси? Им велама секој ден по два-три пати да те слушаат, да ти имаат пошта. А на големата чупа и реков вака: ти имаш дванаесет години, чендо. Да запрегнеш ракави и да помагаш во се што ќе ти рече Костовица или другите жени што ќе ве чуваат. Ако ти рече да периш, да плетиш, да крпиш, да ги облекуваш помалите, па ако затреба и да ги бришиш, ти, чендо, велама јас, без поговор, да слушаш како што ме слушаш мене... Таму, Костовице, ако затреба да меси, Линка моја знае и да меси, и да сучи и да печи. Ја научи мајка, ја научи да работи таа... Работлива е и послушна, и молчалива, и срамежлива... Ако направи нешто што не треба, немој пред другите да ја искараш. Таа нема да ти каже, ама ќе се мачи... од малечка е таква, не трпи никој да ја срамоти...

- Кај тебе се запишани сите четири мои... Најмногу ќе те молам за Маре. Има две и пол години. Сестра и ќе ја чува, ќе ја

храни, ќе ја мие и ќе ја облекува, ама и ти доглелувај, поучувај... И да не и ја посечеш косата... Сакам да и расте. Што убава руса плетенка сега има... чудо едно. Нека ја носи... Не знам дали е така, ама Кузе Гуштерот вели дека таму ќе прават и кадра. Да ми пратиш едно големо кадро од моите, ама да се кадрирани сите четири. Маре да е прва и зад неа Ставре и Васе и меѓу нив Ристанка. Јас за секое имам подготвено торбиче и сите пљачички ги имам средено. Ставре ќе го носи јадењето. Ќе им дадам и едно веленце... да се покриваат. Добри се децките мои... Мака нема да имаш. Само погледнувај дали се најадени, дали се чисти. И да им кажуваш приказни. А Ристанка сака многу да пее. Знае таа многу песни... Да си одам... А не знаеш кога ќе тргнете? Не знаеш, велиш? Да одам, да си поседам со нив... да ги испогалам... да се изнарадувам... топлината моја да им ја дадам...

- Со Ленка наша треба само со добар збор. Такво е девојчето. Да се исчешла не може... ја остави сама да јаде, нема да дојаде. И кога спие, сака покрај неа да има некој. Ако се разбуди ноќе, плаче од страв... што знам, некој уплав има од лоши сонини или кој знае што е... инаку е мирничка, зборлеста. Сака да слуша приказни. Така ја навикна дедо. Што да ти кажам друго? Дека ми е тешко? На која мајка и е лесно да го оддели детето? Две запишав... Дома ќе ми остане ова што го имам во скутот... Уф, ете, кисло е ... да одам, да го преповијам...

Тој ден, 25 март 1948 и претходниот воените авиони од аеродромот во Рупишта (сега Аргос Орестикон) не летаа над моето село, не летаа ниско и над селото Лобаница, кое тие два дена беше збирно место за неколку стотици деца придружувани од мајките. Мирно и ведро беше небото. Никогаш во Лобаница немаше толку онемена тишина и не беше видено да има толку многу деца и толку

жени забрадени со црни шамии, кои молчаливо и загрижено се молеа во црквата. Сонцето висеше над планината Морава и последните зраци тонеа во ридовите на Лобаница.

Во предвечерието, според местото на раѓање зелената ширинка се наполни со деца. Некој ги изброи и потоа, покажувајќи го калдрмисаниот пат што водеше на кај границата со Албанија, гласно рече:

- Одиме!

Мајка ми не собра во своите пазуви, во кои се чувствувавме како пилиња, и откако не избакна и лицата ни ги покри со солзи, не подаде во долгата редица од деца и мајки.

Мајките расплакани, држејќи ги своите деца за раце во кои ја втопуваа својата топлина, со најголема болка во душите, не испратија до границата каде во разделбата остана топлината, солзата, болката и тешката неизвесност.

Во тивкото и болно плачење и лелекање замреа песните на ноќните птици. Некаде одлетаа, како што ние тогаш одлетувавме во непознатото.

А пред заминување, дедо ме викна и отидовме на Синадеф рид од каде се гледа ширум целата околина. Ме седна на своето колено и полека, небаре ги броеше зборовите, ми рече:

- Чендо, каде и да одиш, каде и да се најдеш, словото наше да го чуваш, словото чувај го... Словото чувај го, зашто со него почнува и завршува животот. Богатството, чендо, за векови не е, а словото векови трае. Тоа е лице, тоа е образ, белег за вчера, денес и утре, за навек. Ако не го зачуваш, ќе немаш утре. Така. Го дочува

ли словото, го дочува огнот во душата. На почетокот е словото, а на крајот е смртта.

Така ми рече дедо, а јас сфатив дека тоа што треба да го чувам е јазикот, јазикот на мајка ми, која го наследи од мајка и, а таа од својата мајка и од многу други мајки кои го чувале и им го учеле на своите рожби, да го чувам јазикот на тие кои веќе ги нема, јазикот на тие што треба да ги има. И секаде каде што ме однесе судбината, упорно, со моќта на умот, душата и верата, го чував и дочував словото со кое ги опишав болката, солзите, чемерот, тагата и надежта на мојот род и мојата.⁹

Пред да згасне последната издишка на сонцето од кај ливадите со злокобно грачење долетуваа јата гаврани и слетуваа на камбанаријата. Некој го повлече јажето од камбаната и над целото село, на ридиштата, нивите, шумите, ливадите, бавчите, овоштарниците, лозјата и во душите на моите селани, одекна и легна последниот звук на камбаната и нашиот детски глас.

На зајдисонце ја прегазивме границата. Одевме под грижливото око на жените кои од мајките беа одредени да не чуваат, границата ја поминавме во мракот во кој полека, лениво се појавуваше дел од месечината. Пред да ја прегазиме граничната бразда еден од борците на ДАГ, кои не чуваа, на сестра ми и ја зеде торбата во која имаше голема бела погача, печена кокошка, варени јајца и сирење.

Застанавме во едно големо стрниште близу албанс-кото село Трстеник. Над нас засвети полната месечина и во нејзината жолтеникава светлина се гледаше моето село.

Таа вечер останавме гладни.

⁹ Извадок од романот И КАМЕНОТ Е ЗЕМЈА

Мартовската ноќ беше ведрa и студена, земјата се уште имаше мирис на зима и беше многу влажна. Светеше полна месечина од чија светлина се гледаше горната маала, црквата и бадемите на тета Фима.

Одлачен од родители и постарите соселани кои многу знаеја за селото и неговите жители, кога пораснав и се описменив, немав можност да ги распрашам за да ми го раскажат времето и селото, ридовите, нивите, ливадите, изворите, празниците, адетите, домашниот збор, лошите и добрите случувања, радостите и тагите, солзите и болешти-ните во зловремињата во кои течеше час бурната, час мирната и питома река на животот. Ме ранува мислата дека зад црните облаци гаснат свездите и нечији очи гаснат во последниот одблесок на полната месечина. Во оладените оцаи и во кошевите на празните одаи пајациите веќе плетат бели мрежи. Над огништето оставена е старата икона на Богородица за да ја чува куќата. На излез, пред прагот згаснаа и последните болни шепотења на чемерната и болна разелба со родната стреа. Дебелиот дабов лост ги затвора дебелиите порти и од однадвор катанец ги врзува.

Тој ден моето село и многу други села останаа неми.

Замолкнаа.

Навален на ладниот камен што стрчи во стрништето, пред очите во мракот ми се појавува ликот на дедо кој во осамата седи крај огништето во кое над недогорените дрвца трепери и се кине пламенот. Полека згаснува огништето. Спузата се топи во се уште топлата пепел, а тој полека го влече последниот дим од тутунот што согорува во стариот чибук. Замислен е и во последните одблесоци на пламенчето во оцакот во големата осама расте неговата тага.

Во селото завладеа молкот.

Немаше детски глас и детски цагор и детско смеење и детско плачење и детски игри. Остана немотијата и пустошот, плачот, колнењата и надежното чекање...Беше студено. Насобравме суварки и запаливме оган. Пламенот го зафати стрништето и ветерот го пренесе во сувиот папрат. Чад и пламен до небото. Смрзнати се греевме до утрото. Огреа сонцето и денот се стопли. Вечерта стигнаа камиони и не однесоа во Корча. Таму не распоредија по албански семејства во чии куќи останавме петнаесет денови.

Тие денови ниту еднаш не сум се насмевнал. Кога домакинката ме гледаше тажен, ме седнуваше во нејзиниот скут и со мил и галезлив глас ми зборуваше, ама јас не го разбирав нејзиниот јазик, но ја чувствував топлината на нејзината рака со која ме галеше и го слушав нејзиниот тивок и милан глас со кој ме тешеше и ми се чинеше дека повеќе се грижи за мене, отколку за своите две синчиња и постарата ќерка. Нејзината добрина и топлина никогаш не сум ја заборавил.

Во јули 2008 година кога собирав материјали за мојот роман НА ПАТ СО ВРЕМЕТО навратив во Корча и ја барав куќата на таа добра жена за да и речам - фале миндере, НОНЕ...

Не ја најдов ниту куќата ниту таа добра жена, но длабоко во срцето и душата ја чувам топлината и благодарноста за добрината на таа добра и мила албанска мајка.

Многу е пишувано за тој хуман чин за спасување на децата. Пишуваа и писмени и полуписмени и од рекла –казала мудруваа и неписмени и такви кои родени педесет и повеќе години од настанот, се нарекоа деца бегалци и ги опишаа своите измачени доживувања од своето бегалство, веројатно од училишните часови.

Тие се деца, па и внуци на тие кои откако го добиле црвениот пасош, кој ги имаше отворено сите светски патишта, си ги собраа чергите и засекогаш фатија пат во светот. Токму тие се бегалци, тие избегаа од Македонија.

Хуманоста на чинот ја нарекоа насилно прогонување, протерување, бегане, а некои, таму во Канада, кои избегаа од Македонија, децата ги нарекоа – деца бегалци. И така спасените деца тие како бегалци, а не како спасувани, останаа во свеста на македонската полуписмена и писмена јавност, кај која некои го всадуваа зрното на отровната омраза, а со тоа ја потпомогнаа грчката владина пропаганда и се уште тоа го прават, тврдејќи дека децата беа протерани, прогонети и што ли уште не. Лагата за протерувањето или прогонувањето најмногу ја ширеа тие кои по години од завршувањето на Граѓанската војна се родија во источно- европските земји.

Боже, чувај не од такви заштитници и загрижници кои лагата ја прифатија како вистина!

Одведувањето на децата беше хуман чин, иако со себе носеше детска и родителска траума и болка и по нивното заминување и трагични добро изготвени последици.

Треба да се истакне и дебело да се подвлече дека со одведувањето на децата и учеството на Македонците во Граѓанската војна и нивниот егзодус, престана да постои македонското традиционално семејство, кое секаде е столбот на секој народ и држава.

Тој трагичен чин ретко кој го спомнува кога се нафаќа да пишува за спасените деца.

Секој, кој досега малку или многу напиша за одведувањето на децата не го спомнува крикот – **спасувајте ги нашите деца!** Името деца бегалци го измислија тие, ќе повторам, кои засекогаш избегаа од Македонија, давајќи му белег на национална трагедија и будејќи ги кошмарите на омразата.

Точно е дека патила беа разделбите, патила се и сегашните делби околу тоа кој на патилата ќе им отвори поголеми рани. До таму стигна незнаењето што некои ја живнаа искрата на омразата и безумно копаат по македонските болешнини, па дури и тие кои се родиле половина век по одведувањето на децата, се нарекоа деца бегалци, без да не спомнуваат што доживеале во текот на Граѓанската војна и како растеа и беа згрижени нивните мајки и татковци, што научија, што постигнаа и што придонесоа. Од рекла казала не се ослободија дури и такви со професорски, па и докторски титули, дури и академици. За жал незнаењето го претворија во знаење.

За незнаење не се добива венец од две маслинови гранки.

За таквите фактот е нула.

Историски факт е и тоа што послушниците на комунистичкиот водач не забораваја кој е владетел на роднокрајниот кат на одведените Македончиња. Создадоа свој систем за нивно згрижување, воспитување и образование, што беше неприфатлив за земјите на приемот, посебно на Полска.

Полјакот Копчињски, кој беше генерален директор и одговорен за прифаќањето, згрижувањето, воспитувањето и образованието на децата примени во Полска, на состанокот со грчките комунистички дејци, се преправи дека не слушна што му беше речено и продолжи:

...Знаете какви деца примивме? Децата кои ги примивме од Романија личеа на група затвореници испратени на заточение. Добивме хаотична збирштина од деца кои со сомневање гледаа на полските лекари, медицинските сестри и воспитувачите. Затворени во себе. Размислуваа слично и имаа нервозни, некоординирани реакции, беа слични на автомати. Траеја во психичка вкочанетост, од која ги оттргнуваше само бучавата на трактор, брмчењето на авион или некоја друга појава. Граѓанската војна остави свои траги кај нашите воспитаници. Кога се слушаше брмчење на авион, реакцијата на децата беше стереотипна. Ги собираа своите бовчи и, плачејќи, пискајќи и лелекајќи, се криеја под креветите. Кога забележуваа трактор, најпрвин беа вчудовидени, а потоа бегаа плачејќи. Ноќе, додека спиеја, децата беа прогонувани од халуцинации. Содржината на тие халуцинации беа фашистите со автомати и со ножеве в заби, кои се качуваат по скали и низ прозорците влегуваат во нивните спални, ги газат нивните бовчи и нив самите. По цели групи децата бегаа од спалните, ноќе ги напуштаа своите кревети, се подготвуваа за бегање и чекаа наредба – кога да заминат. Целата група воспитаници, заедно со постариот македонски персонал, психички беше оштетена. Фобиите, колективните халуцинации, општата недоверба, сомневањата и сличните ни зборуваа дека таа група многу претрпела, била откината од рацете на смртта, била спасена, но се плаши од новото, не е сигурна за утрешниот ден, страшното минато ја наведува на уште пострашна иднинана. Не ни веруваа, се сомневаа, но постепено, нивната недоверба и сомневање преминуваа во отворена искреност, во искажување на разни начини на своето задоволство и благодарност кон нас. Се отворија нивните срца. Цело време, дење и ноќе, целиот полски персонал беше во нивна придружба. Заеднички беа игрите, песните, ората, прошетките во градот, во шумите и ливадите,

покрај рекичките и потоците, во парковите. На тој начин успеавме да им ја вратиме насмевката, да ги смириме, мирно да спијат, да не сонуваат авиони... Одеа слободно, весели, разиграни, распеани. Лушпата на повоените остатоци кај децата постепено почна да пука. Но, за жал, морам да подвлечам и да укажам на фактот дека откако вие дојдовте и во Државниот воспитен центар донесовте ваши учители и воспитувачи, од кои најмногу беа воени пилоти, ние не можеме да ги препознаеме нашите воспитаници. Тие веќе на лицата немаат детска насмевка, не знаат да чекорат со детски чекор, туку одејќи на училиште, во менза или било на некое друго место, одат построени, чекорат со војнички чекор и пеат војнички, борбени песни. На часовите по ликовно воспитание цртаат само авиони, пушки, топови, ножеви, запалени куќи, чад и дим. Не сум видел некое дете да црта дрвја, цвеќе, поток, ливада, кокошка, пилиња, деца во оро, балони, топки. Не сум видел некое да нацрта сонце... По вечерата, до доцна, дури и по полноќ, грчките воспитувачи децата ги собираа во една сала во која им држеа предавања за партијата, водачот, пееја борбени песни, извикуваат пароли кои повикуваа на нови борби. Сето тоа ги потсетуваше на трагичното детско минато... Доцна легнуваа и честопати се случуваше на часови да спијат... Оценивме дека тоа се методи на еднонасочно идеолошко воспитување. Другарите од вашето високо раководство ги прашувавме кого треба да воспитуваме, дали идни градители на уништената татковина или да подготвуваме нови одреди партизани. Каков став да заземеме кон продолжителните тенденции за милитаризирање на воспита-ниците. Честопати се прашувавме дали вашите воспитувачи и учители забораваја дека работат со деца... Сето тоа, според заклучокот на комисијата доведе до апатија, разочараност, безна-дежност, безмерна тага кон своите родители...Би сакал збор два да кажам за уште една многу непријатна работа. Македонските деца останаа без своите

*учители. Македонски учители немаме. Тие кои беа, за мене од непознати причини, се отстранети од детскиот воспитен центар. Зошто?*¹⁰

- Јас - се огласи Ригас – веднаш јасно ќе ви одговорам. Почетниот период на воспитната работа беше многу тежок поради немање надзор од страна на комунистичката партија на слободна Грција врз грчко-македонскиот персонал. Во почетниот период многу позиции беа заземени од титовци кои по наредба на фашистите специјално беа испратени со цел да вршат диверзантски акции. Нив ги отстранивме поради ширење туѓа идеологија... Сега партијата располага со точни персонални податоци што е и главната причина за сериозните промени во македонскиот персонал. Македонците кои се вработени во одделни реони ќе бидат избрани и контролирани од доверливи луѓе за да се одбегнат во иднина грешките што беа направени во минатото...

Како? – праша Џубан, една од директорите на детскиот центар. - Каква идеологија?

Титова. Тие луѓе се под влијание на титоизмот. На децата им го учеа таканаречениот македонски јазик што вештачки го измислил Тито... Се разбира наскоро ќе донесеме нови учители и воспитувачи и нови учебници што ќе бидат изготвени и печатени во нашата печатница во Букурешт... Од нив славомакедонските деца ќе го учат вистинскиот славо-македонски јазик за што многу труд и знаење вложува нашата партија...

Простете, другар, како ви е името?

Ригас.

¹⁰ Копија од документот во арх. збирка на авторот.

Другар Ригас, ние имаме примено македонски деца.
Македончиња. А вие ми зборувате за некои славомакедонски деца.
Што значи тоа? Да не погрешивме?

Точно така. Погрешивте. Ве заведоа титоистите, другарке...

Зарем? А во што ви погреша жените, кои децата ги викаат мајки? И нив ги отстранивте од центарот... Велите дека тие – не се писмени, велите носат црно со што кај децата шират чувства на жалење засвоитезагинати најблиски и затоа се отстранети. Точно е дека некои не се писмени, а некои имаат само неколку одделенија од основното образование. Точно е. Ама точно е и тоа дека тие секојдневно општејќи со децата, можеби повеќе од учителите и воспитувачите, беа единствената најсилна алка во синцирот: родители – јазик – адети, родно место. Тие беа живите пренесувачи на изворниот мајчин јазик и потсетувачи на незаборавот на родното место... да ги паметат имињата на своите најблиски и имињата на своите села, имињата на ливадите, ридовите, планините, нивите, лозјата, шумите, изворите и на сите места каде си играа... Тие, жените кои ги отсранивте, задоволни беа со малата плата, а ако нешто многу бараа, тоа беше нивната желба да бидат што поблиску до децата кои со неограничена доверба им ги доверија родителите. Сакаа да ги имаат што поблиску до себе, да ги погалат и развеселат натажените, да ги смират растревожените и да им бришат солзи и да им бакнуваат очи на расплаканите... Ги бодреа за да не згасне во нив искрата на надежта, да ја преболат загубата на таткото, братот или сестрата, кои останаа на боиштата... Ги тргнавте и сега нема кој тие, најмалите, да ги залули на колено, да ги подгрее со топлината на својата прегратка и пазува, да ги придржи на skut... Кој ќе им потшепни како се викаат баба и дедо, мама и тато, како се вика селото и каде се наоѓа?... А можете ли да сфатите дека со таквата постапка им ја одземате

татковината?... И уште нешто. Им ги собравте златните обетки, прстените, синцирчињата со крстот и со ликот на Богородица што на испраќање им ги дадоа мајките... И во замена на врат им обесивте парче плехче со ликот на оној ваш запустен генерал и со изгравиран број... Не им испишавте име туку број, а ние Полјаците знаеме што е број...

Од возбуда и се здроби гласот... На десната рака имаше тетовиран петоцифрен број...

Точно е – ја прекина Ригас. – Сето тоа, како и многу други работи одат во прилог на акцијата за собирање помош за затворените комунисти во Грција...

За децата тие беа свети белези за спомен. Вие во душите на децата го убивте Бога... – Само миг Беата прекина и доврши - Сакам да ве уверам дека ние нема да дозволиме децата да се претопат. Грчките деца ќе си останат грчки, македонските – македонски...

Простевајте, другарке, не македонски, туку славо македонски - саркастично дофрли Ригас.

Состанокот заврши доцна. На излегување од салата Копчињски и рече на Пташевска – претставник на Министерството за образование:

Децата ќе ги воспитае и ќе ги образуваме, ама овие што излегоа пред нас, никој нема да ги воспита и да ги образува...

Мил мој – тивко прозбори Џубан – тие веќе се воспитани и образовани. Повеќе ништо не им треба освен...

Изненаден и вчудовиден сум од нивното разми-слување и убедување – рече Копчињски.

Само си го уништувате расположението.

- Каква дрскост – се инаетеше Копчињски – да ми тврди дека јазикот, писмото на Македонците им ги создал Тито... А мене моите професори на универзитетот ме учеле дека...

- Мил мој, Вацлаве, нашиот другар Ригас е плод на лошо изртено семе и нека ми е простено, израснат во погано време... Неговото место не го гледам во воспитниот центар... И не само тука. И воопшто не ја гледам потребата во Полска да постои партиска организација на Комунистичката партија на Грција. Во сите средини каде живеат бегалци од Грција се формирани партиски келии во кои дејствуваат и посебни служби, како на пример еден вид полиција, па и служби кои одредуваат кој каде ќе живее и што ќе работи, до нашите специјални служби поднесуваат клеветнички изјави против лица кои не се нивни истомисленици и други бројни дејствија спротивни на нашето законодавство. Поради ова јас размислувам да изготвам материјал со кој ќе го запознаам нашето државно и партиско раководство и ќе предложам таквата организација во Полска да се забрани. Кој сака да е член на партијата, тоа може да го направи со зачленување во нашата партија. Бегалците не мора да се организирани партиски. Најдобар начин за нивна организација се разните здруженија, клубови, хорови, драмски секции. А преку ваквиот начин на организирање можат успешно да ја чуваат и негуваат својата духовна национална култура – песните, ората, литературата и домашните обичаи и адети и што е најважно – јазикот.

Во извештајот што Џубан го изготви и го прати до Министерството со назнака да биде доставено до ЦК на ПОРП¹¹ меѓу другото, како краен заклучок, напиша:

*Ригас е отворен непријател на децата. Веднаш да се отстрани од Државниот воспитен центар и да се укине грчката дирекција.*¹²

На наредниот состанок на Советот на Државниот воспитен центар, Ригас го немаше.

По партиска наредба отиде на нова партиска задача во Букурешт, а зад себе во Државниот воспитен центар го остави отровот на злото.

И тука, во Полска и во другите пријателски земји, грчките комунисти во нивните канцеларии во Букурешт на масите не држеа шише со ричинус, ренка, камшик и ножици за стрижење на крст, но имаа други методи за однародување на Македонците, од кои еден дел послушници во името на комунизмот и неограничената верба во водачот, си го губеа родот, името и јазикот.

Дали по поразот во кој и самите настрадаа на својата совест го носат крстот на измамата и гревот спрема своите сонародници?

Одлачените од родот, со леплива дланка на која како паричка на црковен тас паѓаат туѓите ветувања, измами и ука за предавства, продолжуваат да си го чекаат редот.

Има ли некој да им пресуди?

¹¹ Централен Комитет на Полската обединета работничка партија.

¹² Текстот во курзив е цитат од документи.

Ригас во Букурешт сесрдно се нафати да го уништува македонскиот јазик. За помош го довлечка од Софија, Т. Пејков, кој врз основа на бугарски и руски граматика напиша „Граматика по македонски јазик“ која ја објави издателството „Неа Елада“ и веднаш ја испратија во источно-европските земји со задача да биде задолжителна за македонските ученици. На корисниците за да им биде појасно, Т. Пејков, речи си КППГ, напиша предговор во кој читае:

„Составянето на тая прва граматика за славомакедонците од Егей е законен резултат и плот на тој бурен напредок на нашио народ. Во неа се прават опити да се оформяват поглавните граматически правила на македонскио език, како тој се оформява во Егейска Македония. Особено след воведението на радиоемисията по македонски език во радиостаницата „Слободна Грция“. Македонскио отдел на издателството „Неа Елада“ е уверено оти таа прва македонска граматика за славомакедонците од Егей кье потпоможи и многу нашата младина и преподавателите по македонски език за правилното изучуване на новио, литературнио език и за оформяването на општонароден език од Егей“.¹³

Од горе речено, од долу сторено.

И така би.

40

Имам уште една фотографија, која стана јавна сопственост. На неа се децата од моето село. Снимена е во мај 1949 година во изленичкото полско гратче Солице Здруј, сега преименувано во

¹³ „Граматика по македонски јазик“- Т. Пејков.

Шчавно Здруж. Таму не однесоа и не сместија во излетничките домови. Таму, во градскиот парк, се собиравме сите од моето село, радост наоѓавме прескок-нувајќи ги цвеќињата и расцутените трендафили, се криевме во миризливите јоргавани и во големиот парк каде цутеше пролетта, мајка Евгенија повика фотограф. Како пилиња сите не собра и не нареди пред камерата зад која фотографот ја покри главата и со раката ни кажуваше како летаат гулабите. Сите деца од моето село сме сликани и кај никој не гледам насмевка. На лицата гледам само тага.

За кого? За што?

Ја чувам таа фотографија која прв пат ја објавив во скопскиот весник ВЕЧЕР. Преобјавувана е во разни весници и списанија во Скопје и надвор и високо над земјата ја вртат сателитите. Честопати им ја покажувам и на пријателите. На неа се и мали и поголеми, кои со текот на времето пораснаа, се здобија со дипломи на лекари, инженери, професори, и еден од нив писател и амбасадор. Детето кое седи десно во првиот ред, пораснато во детските домови стигна до почитуван професор д-р со одбранета хабилитација на Вроцлавскиот универзитет. Од сираче, татко му го стрелаа 1947 во Рупишта (Аргос Орестикон по нивно) се здоби со највисоко образование и почести во научната средина. Во неговите раце лежеше универзитетска катедра. Тие мали деца, на фотографијата многу натажени, пораснаа, некои завршија средно, други високо образование и создадоа семејства, на свет донесоа синови и ќерки на кои раскажувајќи им за своето детство им раскажуваа и за далечната татковина што ја памтеле како деца, името на своето родно село, им го научија јазикот на своите предци и макар што многу од нив веќе ги нема, не ги покри сенката на заборавот, туку живи се во очите на внуците. На

фотографијата се деца. Пораснаа и сега се баби и дедовци, а постарите се помалку ги нема.

Гледајќи ја веќе старата пожелтена фотографија, честопати се прашувам, како тогаш во Солици, во домовите, каде нашите негователки, за својот труд не добиваа плата, од каде мајка Евгенија најде пари за да не фотографира сите и на сите родители да им прати фотографија? По години дознав, дека го продала венчалниот прстен и со тие пари ги плати фотографиите, на кои сите, заедно со неа, сме живи, но и тажни. Сега, кога ги пишувам овие зборови, погледот ми е закован во неа. Ја гледам како е забрадена со црна шамија како ги гушката децата со насолзени очи и многу, многу сакам да ја пегрнам, да ја гушнам така, како што ја гушнав мојата мајка. Долго го гледам нејзиното тажно лице и голема ми е желбата да и речам сполајти, но во грлото чувствувам како ми се собира грутка. Чувствувам дека по образите ми потекоа солзи. Се уште во мене не се исцели болката, голема како нејзината посветеност. Во одминати години почина во Скопје. Сите од фотографијата не бевме на нејзиното заминување во вечноста. Времето не растури по светот, каде стрпливо ја чуваме благодарноста, почитта и споменот.

Мајко Евгенијо многу, толку многу те сакаме, како што ги сакаме нашите родни мајки...

Почивај, мајко Евгенијо во мир во кој во придружба ти е нашата љубов и почит...

Благодарение на тие, кои ги нарековме мајки, го сочувавме родот и мајчиниот јазик.

И таму во туѓо, тие кои многу ветуваа, не употребија ригорозни и сите други методи на Метакас, туку други разни постапки, се со иста цел: снеситување на македонштината преку

промена на името и промена на јазикот, рамно на целта:
Македонци да нема.

А нашите послушници, верни и заслепени, како што покажа времето, во најголемиот крвник и злосторник на македонштината, дали сфатија дека и комунистите ни го менуваа не само името, јазикот и потеклото? Методите беа различни, но водеа кон истата цел: - однародување и обезличување на Кириловите и Методиевите наследници, кои и под туѓи јареми опстојувале со јазикот, верата и адетите, со плодот на својот труд, со радоста, мечтите, надежите, тагата и болката која ја шепотоа на својот јазик и покрај тоа што туѓинци им ја газеа и поганеа честа. Животот не им беше само лелек, туку и небесна искра, зора, жар и пепел, горчлив и чемерен пот, почеток и крај на животниот пат, стрмнина и удолница на среќата, убавината, радоста и убоста, изгрев и залез на животот, место каде се отворааше и затворааше патот и текот на човековото траење.

Опстанавме и покрај големото зло во кое некои посакаа нашиот опстој да згасне.

Честопати се прашувам: дали тие наши водачи, за својата послушност и предавството ги гризе совеста?

Си спомнувам дека по одбраната на докторатот на 22 ноември 1985 година на Универзитетот во Вроцлав, под наслов „Македонски деца во Полска 1948-1968“ мојот ментор, проф. д-р хаб. Карол Фједор, со кој долго разгова-равме за судбината на Македонците споредувајќи ја со судбината на Полјаците во времето на нивното распарчување кое траеше од 1794 до 1918 година. Најдовме многу сличности. Прашалнички ме гледаше и по кратко молчење професорот ме праша:

- Ако на еден народ му го забраниш јазикот, адетите, историјата, литературата, песните, ората, имињата на селата, на топонимите, националното потекло, личното име и презимето, по сила на законска одредба создаваш мешани бракови, кои ти внесуваат свој стил на воспитување, образо-вание и слично, како се вика тој чин?

И без да го чека мојот одговор, рече:

- Тоа се вика културен геноцит.

Реков:

- Знам каде се применуваше и сега се применува и од кого.

41

Големата битка за Северен Пинд, популарно викан Грамос, почна на 14 јуни и траеше до 22 август 1948 година. Со осум илјади борци на ДАТ, комунистичкото раководство отвори фронт против над стоилјадна владина војска вооружена со најново американско оружје, тенкови и авиони. ДАГ биен од три страни, издржа седумдесет денонокија, зад себе остави голем број убиени и во болниците на Албанија испрати стотици ранети и се опустошија пред се костурските ридски македонски села, а селаните прибежишта најдоа во Албанија. Во опустоше-ните села никогаш повеќе не се слушна наш збор.

На окрвавените карпи владината војска ги подигна воените победнички знамиња и на сите ридови и врвови запали огнови чии пламени ја славеа победата. Долгите митралески рафали од рид до рид се до Атина ја пренесуваа радосната вест. Во високите пламени гореше Грамос.

Остатокот од живите борци на ДАГ премина во реонот на Вичо, а најмногу во Преспа.

Додека траеше битката за Грамос, жителите од многу Костурски села, кои беа на дофат на фронтот, спас најдоа во Албанија.

Прењес се вика селото - логор на нивното неописано чемрење.

И моите селани заедно со остатокот од домаќинствата и стоката, се витосаа и спас најдоа во Албанија, во напуштеното село Прењес кое некогаш беше италијанска воена база. Таму покрив најдоа во гнилите мувლოსани бараки и засмрдените коњушници и на гол раскопан и смрдлив под фатија место за нова постела.

За нивното опстојување и судбина грижа водеа луѓе поставени од партијата. Сите, од најстари до бебиња беа запишани во дебели тетратки и секој ден беше проверувано нивното присуство. На телефонски столб беше обесено парче од топовска граната чие звонење ги повикуваше бегалците да се соберат на плоштадот каде под жешкото сонце или дождот наредени чекаа од заедничкиот казан да добијат манца од граф или лека чии зрна можеа да се избројат или најчесто макарони и парче пченкарен леб. Така построени го слушаа радиото кое ги известуваше за успехите и победите на ДАГ. Пред да почне делбата на храната некој од раководството на логорот им го повторуваше тоа што го слушнаа од радиото за подобро да ги запаметат успехите и победите и со повикот **Сите на оружје, се за победата со Маркос напред**, повикуваа да дадат се што имаа, до последното што го изнесоа од дома. Потоа почнуваше делењето на храната од заедничкиот казан.

Тие, кои бегајќи пред себе успеаја да спотераат рогата стока и дел од овците и козите што им останаа, мораа да ја пријават на управата на логорот. Стоката ја пасеа во планин-ските пасишта во планините и ридиштата над Прењес. Им беше речено дека и за нив ќе се грижи народната власт што е воспоставена во логорот.

Со текот на времето подмитливите другари од народната власт, многу од овците и козите на моите и на другите селани, за жолти пари им ги продаваа на месните Албанци и на сопствениците им даваа исечени уши од овците и козите како доказ дека таму горе, во планинските пасишта, волците ги изедоа. Рогатата стока секој ден се намалуваше, бидејќи редовно се колеше и одеше во заедничкиот казан. Наивните наши водачи моите селани ги убедуваа дека за нив тука во Прењес голема е грижата на народната власт, која покрај црното парче леб мерено на вага, мувлосаниот грав, леќа, грашок и црвјосаните макарони и барем еднаш неделно им даваа и парче месо од нивната се уште не украдена или непродадена стока.

Приквечерината ги собираа пребегнатите и се до делбата на храната одново им ги пренесуваа вестите за победите на ДАГ и дека наскоро ќе се вратат во своите домови. Молчешкум ја прифаќаа големата лага. По вечерата земена од заедничкиот казан, стоеја покрај патот и ги чекаа камионите кои без да застанат пренесуваа ранети во болни-ците во Корча, Елбасан и Тирана. Трчаа зад камионите и викаа, прашуваа, но ретки беа одговорите. Беше забрането да се пренесуваат вести од боиштата. Кога камионите веќе ги снемуваше зад остриот свиок на патот, тогаш ги пребаруваа ендеците и ги собираа лифчињата кои ранетите ги фрлаа од камионите. Од тие лифчиња дознаваа кој е жив, ранет или убиен. Толпата раплакана се враќаше во бараките и коњуш-ниците и до утрото се слушаше лелекање и плачење.

Таму во Прењес моите селани не ги жалеа овци и рогатата стока, туку синовите и ќерките кои гинеа во планините на Грција и Македонија, бранејќи голи ридови и карпи или осакатени лежеа во болниците во Корча и Елбасан, Тирана и Катланово, а тешко ранетите ги пренесуваа во Белград и во Будимпешта од каде излегуваа со една рака или скратени нозе.

А тоа што се случувало во тоа село – логор, кое го викаа Прењес, беше потопено со солзите на мајките, со лелекот и чемерот на бегалците од костурско.

А јас кога дојдов до овие сознанија што се случуваа во Прењес во 1948 и 1949 година се потрудив, за да не бидат заборавени, да ги запишам во романот „ПОСТЕЛА ЗА ЧЕМЕРНИТЕ“ објавен во Скопје 1985, за кој пред печатење, комисијата од пет члена, сите со потекло од Егејска Македонија, задолжена од ЦК на СКМ да одобрува текстови за печатење кои се однесуваа на Егејска Македонија, реши романот да не се печати. Причина – реченицата „Мене комунизмот не ми треба, мене ми треба Македонија“. Сличен притисок вршеа и на главниот уредник на издавачката куќа КУЛТУРА. Откажав да се брише спорната реченица и побарав да ми го врати ракописот. Во текот на разговорот ни се придружи Димитар Солев кој беше прв рецензент.¹⁴ Во тие времиња без рецензија книга не одеше во печат. Солев отиде во ЦК на СКМ и кога се врати рече дека романот може да се печати. Набргу се најде во книжарниците и во текот на неколку недели сите илјада примероци беа продадени. Десетина години подоцна, го дознав името на еден од комисијата и случајно го сретнав и го прашав која беше причината вие научените на партиски курсеви, меѓу вас и еден дезертер од ДАГ, одлучивте романот да не се печати?

¹⁴ Оригиналот на рецензијата во личниот архив на авторот.

- Па, знаеш – промрмори – за да не речат тукашните дека ние Егејците не го сакаме комунизмот.

42

Како ученик во педагошката гимназија во емигрант-скиот печат ДЕМОКРАТ, кој излегуваше во Вроцлав редовно објавував мои песни, во кои ја изразував мојата тага и надеж кон распарчената татковина. Во 1957 голем дел од тие песни беа објавени во скопските списанија СОВРЕМЕННОСТ И РАЗГЛЕДИ за кои добив пофални и охрабрувачки писма од професорите Блаже Конески и Гане Тодоровски. Кога со мојата сопруга почнавме да работиме како учители, таа, покрај песните од познати македонски поети, на учениците им читаше и мои песни. Така кај нив го зајакнувавме чувството на приврзаност кон стариот крај.

Еден ден еден ученик ми пријде и ми рече:

- Учителе оваа тетратка ја најдов на масата во канцеларијата на директорот кога отидов да го однесам ѓубретото.

Тетратката ја зедев и почнав да ја прелистувам. Имињата, презимињата и местото на раѓање на Македончињата беа напишани со грчките имиња и презимиња. Така беше таму запишано и моето име и презиме и името на родното место. Во таа тетратка има забелешка во која стои дека Наковски е македонски националист, лошо влијае на младината и треба да се протера. За моја среќа од таа намера ме спаси незаборавениот м-р Вацлав Копчињски, кој беше генерален директор на детските домови во кои заедно беа сместени македонски и грчки деца.¹⁵ Поради тоа и

¹⁵ Тетратката се чува во личниот архив на авторот.

поради други работи, по доселувањето во Социјалистичка Република Македонија, многу години бев на црната листа на грчката влада.

Кога замомчив во далечната земја, каде како дете заедно со илјадници деца ме испратија, тогаш поинаку го здогледав светот и животот во него. Тогаш од многуте убави македонски девојки, не со леснотија, ја избрав за мене нај убавата мома. Тоа што за сантиметар – два беше повисока од мене, воопшто не ми пречеше, бидејќи и на таа висина можев да ги погледнам нејзините сини очи во кои ми се чинеше дека длабоко тоне целото сино небо. Висока, стројна и строга. При играње танго, не дај боже да ја притегнеш поблиску. Ако си велев. Нека ти е. Ќе ти дојде денот, кога ќе те скротам, си мислев и одново се обидував во тангото што поблиску да ја имам. Нејзината строгост се повеќе ја приврзуваше кон мене и мене кон неа. Есен беше. Во паркот шушкаа златните лисја и тоа шушкање не траеше долго. Крајот на август замина на работа како учителка. Далеку, на север. На збогување, кога ја гледав, тогаш ми се чинеше дека целото синило на небото беше вгнездено во нејзините очи. Од тогаш покрај неа многу го сакав и небото кое тонеше во нејзините очи. По година дена отидов по нејзините траги – учител во македонското училиште. Таму кога отидов веќе не ја криев мојата љубов, туку повеќе ги криев скинатите чорапи и чевли. Имав само едни. Тие ми беа секогаш по неколкупати испрани кога одев на видување. Еднаш кога одев да ја посетам, во возот некоја жена ме закачи со кошницата и ми ги скина панталоните. А јас само тие панталони ги имав. Излегувајќи од детските домови, со себе го носевме само тоа што го имавме. Држејќи го со делот од сакото голиот дел од задникот, се залепив до сидот на вагонот од возот кој ме носеше кај мојата девојка. А таа имаше само една игла и само едно клопче конец и со тие панталони стапив во брак. Тогаш, во тие младешки години

поважни ми беа насмевката, сините очи, долгата црна плетенка, топлата преградка и долгите прошетки.

Големата шума и широките зелени полјани и ливади ни беа мали и тесни. Нам се ни припаѓаше. И небото и ѕвездите и месечината и ветерот, а зиме и студот и снегот. Живеевме во поткровјето, во мало собиче, два на три метри, а во него калиева печка, воен железен кревет, една перница, еден чаршав, две ќебиња, малечка масичка, два разлабанени столови, едно тенчерче, едно тиганче, малечко решо, кое уште гочувам, две чинии, два ножеви, две вилушки, две лажици, две лажичиња, две чаши, и ние двајцата. Тоа беше целото наше богатство на нашето почетно живеење.

На северната страна од одајчето-малечко прозорче низ кое никогаш не влегуваше сончевата светлина, а кога зиме дуваше студенилото и завиваше студен ветер, а стаклото од студот беше ишарено со најразвидни свеќиња кои ги стужевме за да видиме дел од светот. Во топлината на нашите издишки и преградки не мрзневме. Гушнати ја почнувавме ноќта и гушнати го дочекувавме денот.

Од се бевме сити иако со учителските плати одвај дотерувавме до први. Со колегите, сите Полјаци, живеевме сложно, а поради тоа што честопати пеевме за нив непознати и привлечни народни македонски песни, кои им ги пренесувавме и на ншите ученици, не не викаа по име, туку велеа, еве ги гулабите.

Така беше и бевме задоволни од судбината што не врза и тој синцир се уште веќе скоро седумдесет години силно врзани не држи.

Двособниот стан од 50 квадрати што го добивме како просветни работници, со многу откажувања го средувавме две

години и во него, доселувајќи се во Скопје, ги оставивме нашите најсреќни младешки години. И се што донесовме во Скопје, целата покуќнина ни потона во калта на поплавата. Почнавме нов почеток во кој круна нашето заедничко седумдесетгодишно живеење се нашите две ќерки, Миленка и Татјана.

43

Одново сум во моето село.

Големиот сокак го нема и шеталиштето го нема и калдрмата ја нема. Без престан го вее северњакот. По Граѓанската камењата ги откорнаа Мадирите за да градат нови куќи. Надвор од селото, таму каде есента и зимата посмирено дуваше силниот карчицки ветер, ги ископачија лозјата, костените, оревите и други овошки, изградија куќи, ама корен не фатија. Кога се слушна дека ендопјите, значи ние, ќе се враќаат под услов ако потпишат дека се Грци по род, мадирите ги напуштија ново изградените куќи и се вратија таму од каде дошле и не заборавија како државата им го всади отровот на омразата и ненаситената желба за наше искоренување. Со помош на коминустите и на некои наши наивници и слепи послушници до некаде тоа им успеа.

Во селото натаму владее пустелијата. Никој од некогашните жители не си го променил родот, како што посака државата. Живи или мртви засекогаш останаа таму каде што ги витоса судбината. Во селото во засушената трева остана само белиот камен чија белина на неговиот врв од далеку се гледа.

Најблиску до селото е малата црква Свети Танас, која во моето паметење засекогаш остана трајна поради дебелиот многу разгранет даб и издадената дабова гранка под која вториот ден од

Велигден се собираше селската младина. Тој ден во моето село беше најрадосниот и највеселиот ден. И најсреќиот!

Сега дабот е кутнат, посечен со моторна пила, со целата своја величина лежи испружен пред старата црква. До него е и дебелата гранка на која младината вториот ден од Велигден префрлуваше јаже, на кое врзуваше лулашка во која до последните зраци на сонцето се лулаа момите, кои со песна и извици на радост ги привлекуваа воздишките и ненаситните погледи и желби на момците.

Клекнав покрај стариот пен, ја издував прашината и почнав да ги бројам круговите. Магла пред очите. За миг прекинав и откако се созедов од мачнината, одново почнав да бројам, бележејќи го секој круг за да не згрешам во броењето. Испотен дојдов до последниот круг и запишав – триста и шеесет. Триста и шеесет години го красеа моето село. Триста и шеесет години секоја новоиспилена птица имаше своја гранка за пеење. Сега го нема дабот и птиците ги нема. Клекејќи се свртив кон исечената дебела гранка на стариот даб. Клекнав и почнав да ги бројам круговите. На последниот круг напишав: триста. Триста Велигденски денови на радост, среќа, соништа и надеж. Толку години беше стара гранката. Толку колена лулашката ги лулаше надежите на младите Крчиштени.

Вчудовиден, си реков:

- Кој знае да брои, нека изброи колку поколенија моми од Крчишта на вториот ден од Велигден се лулаа на таа гранка и цел живот со милиот го врзуваа во иста постела?

Седнав до пенот и се обидов да го прегрнам. За мојата прегратка околу пенот, потребни се уште двамина како мене. Гледав и се прашував:

На кој стариот даб и издолжената гранка, кои со векови ја крепеа радоста, некому му пречеа? Дали затоа што беа дел и белег на нашето постоење?

44

Името партизани во нашите места стигна од кај Преспа и Вардарот, а фашисти од Атина. Таму кај некои се уште беа живи желбите на генералот Метаксас, кој ја сонуваше велика Грција до таму, до каде стигна Александар. Младината ја облече во црни униформи и поздравот ѝ беше како оној на Хитлер и Мусолини.

Во моето село немаше фашисти. Во старата караула се смести еден мал одред Италијанци, кои на моите селани не им го забранија јазикот, не ги тераа да пијат рицинус, да јадат ренка, да бидат тепани и влечени по судови. Иако веќе немаше грчка власт, остана лудилото против ендопјите. Во тоа лудило најлуди беа даскалите, поповите, остатоците од полицајците и офицерите кои не си заминаа дома и грко-маните. И натаму остана убедувањето дека ендопјите, како што не нарекоа Маџирите кои Грција ги насели во нашите места, се нарекоа Македонци, а нас водачите од КПГ, за да ги имаат на своја страна Маџирите и остатокот од полициски, воените и образовни служби не викаа славомакедонци. Останатата државна администрација продолжи да ги прого-нува туѓојазичните. Трпеливост веќе немаше. Надежите на Костурчани ги вееја разни ветришта. Тоа што им беше желба и со надеж го сакаа, најмногу им го ветуваа грчките комунисти во чии редови имаше и маџири. Тие не ги трпеа и ги мразеа Македоците. Плодната земја и куќите што ги презедоа од иселените Турци не им беа доволни. Пљаско-сувањето на македонските села некако им стана дневно занимање и со помош на параполициските одреди ограбија многу села. И во времето на така наречениот бел терор и

во текот на Граѓанската војна омразата кон локалното македонско население имаше вкус на отров. Ограбеното го бранеа и во времето на големата војна и во времето на Граѓанската и по неа во бегалските градови во источно европските држави. Таму за нив Македонците не беа Македонци, туку Славомакедонци, име кое во духот на комунистичката партиска верност го прифатија и домашните подлизурковци. Злобното Информбиро ги подели Македонците. Учители и партиски активисти ја ширеа омразата и во детските домови. Беа првенци, по наредба на водачот, во укинувањето на македонската кирилица, протерувањето на македонските учители, ангажираноста во создавање на некој нов македонски егејски јазик, во кој учествуваа и верните македонски послушници. Тврдеа дека се што е македонско е создадено од Тито и затоа мора да биде искоренето.

За големите измами, неуспесите и трагичниот пораз на водачот крив им беше Тито.

Извесно време многу мои Костурчани, Леринчани и Воденчани, послушници и приврзаници на водачот се валкаа во таа лудница. По Граѓанската само кај некои како оправдување им остана каењето.

45

А таа година гранките на бадемите на тета Фима беа свиткани и наведнати од тешкиот плод.

Созреаните капеа во сувата трева.

Зелената ливада што е зад мене и сите ледини што се десно и подолу и тие под црквата и натаму се до куќата која беше изградена од државата во чест на закланиот мајор, некогаш беше

полна со куќи, некои споени со еден сид, други одделени од себе со тесни сокачиња по кои течеа сите нечистотии, со високи авлии и големи дрвени порти опковани со дебели клинци низ кои влегуваше живата стока во дворовите покриени со калдрма и во кои оставаа се што не оставија на пасиштата. Со волови и кокошки, и овци и кози и коњи и магариња – полни беа дворовите.. Сега се е обраснато со шипови, трња и капините, што туку незреани висат како гроздови. На стотина метри од мене, во падините на нискиот рид Синадев рид, се вика, а името не му е сменето, се уште, иако подгорени, растат, бадемите на тета Фима, последната, најмалата ќерка на дедо ми. Ние босоногите деца се качувавме, ги тресевме гранките, ги чукавме со стапови и насобраните бадеми ги кршевме со камења за да ги извадиме семките. Сега едното стебло до половина е црно, јагленосано. Дали некој му ставил оган за да го избрише и последниот зелен нишан кој од незапаметени години расте и раѓа и сега е белег на живот? Дали некој го истури отровот на омразата и со оган да ги изгори бадемите како што го изгореа селото со фосфорните канадски минофрлачки гранати што војската ги истрелуваше од Стените? Канадски беа гранатите кои го пеплосаа селото. Канадски беа и затоа не ја сакам Канада.

Сега дури и камењата од калдрмата ги нема. Ги откорнаа Мадирите за да градат нови куќи. Искоренети од старата татковина во Турција, во новата ги доградуваа старите турски куќи, а камења пренесуваа од моето село. Камен на камен не оставија. Трева-пиреј ги обложи темелите. Небаре ги сокри од грабежот. И надгробните камења од гробиштата ги вградија во нивните куќи. Кога дуваат силни ветришта, тогаш им се чини дека викаат душите на моите предци, кои и мртви не ги оставија во мир. Создадоа нови гробишта, а старите ги изораа и посадија компир. Но меѓу нас има нешто заедничко. Тагата кон родното место и тие и ние ја

втемеливме во душите и спомените. Тука сме исти и истовремено многу различни.

Мал број од нив се населија во моето село. Во јужната страна на селото беа лозјата. И лозите и костените и оревите ги ископачија за да изградат куќи, ама по некоја клетва земјата не ги прими и затоа корен не фатија. Кога се слушна дека ендопјите, значи ние, Македонците, ќе се враќаат под услов ако потпишат дека се Грци по род, ги напуштија ново изградените куќи и се вратија во старите турски куќи, што им ги имаше подарено државата. Во селото одново се насели пустелија, а никој од некогашните жители не си го промени родот, како што посака дражавата. Живи или мртви засекогаш со споменот останаа таму каде што ги витоса судбината.

46

Лошите ветришта не развеаја по светот од каде дома никој не се врати. Токму тоа ми ја измачува душата и мислата. Ми трепери раката во која го држам пенкалото со кое сакам сите да ги оживеам со пишан збор или имињата да им ги изрежам на белиот камен за да знае и случајниот намерник дека тука имаше живот.

Седнат на белиот камен, соживеан и обземен со него, си го спомнувам моето детство и сите мои предци кои го пречекорувале прагот со белиот камен со надеж за подобри времиња...

По седумдесет деноноќија замолкнаа борбите на Грамос и голем плач се слушаше во Преспа каде се собра остатокот од живите. Таму и во албанското село Прењес стигнуваа вестите за тоа, кој остана на Грамос.

Тогаш и мајка ми дозна дека таму засекогаш остана и нашиот Ташко.

Лошите вести не престанаа да стигнуваат по битките за Негуш, а потоа, во најтешката студена зима од Воден и потоа од Лерин.

Потоа?

Потоа на 10 август (житар – по старо) сто и педесет илјадна владина војска го нападна Вичо и околните планини и ридови и на големиот празник 15 август селаните и борците на ДАГ во Преспа ги биеја со нападм бомби. Живите со се стока под присила на тие, кои им ветуваа слобода, бегаа во Албанија.

47

Еден ден во седумдесеттите години од минатиот век, на Зелено пазарче во Скопје го сретнав командантот на артилеријата на ДАГ за реонот на Вичо, кој недамна беше доселен во Скопје од Ташкент.

Ми беше зет од братучетка, па имав храброст да го прашам зошто артилеријата на ДАГ не отвори оган против владината војска која нокта на 9 спрема 10 август се собираще во корештанската котлина? Па нели на околните ридови во реонот на Вичо, поконкретно на северниот дел од фронтот Бела Вода- Бигла - Лунсер - Кулкутурија имаше 8 ридски, 5 полски и 5 противтенковски топови, на централниот фронт Полената - Плати - Кула- Рото 12 ридски, 4 полски и 10 противтенковски топови. На втората одбранбена линија Баро-Јамата- Лисец- Моро-Чука 6 ридски и 6 противтенковски топови, а на јужниот фронт Мали Мади, 6 ридски, 3 полски и 6 противтенковски топови. Што

мислите ако би отвориле оган во таа огромна маса војници и воена техника, што би се случило? Дали непријателот ќе поминел на Вичо?

- Ме прашуваш што би се случило? Уништување на живата сила и воената техника на непријателот. Куп месо и река крв.

- Па зошто не наредивте да се пука?

- Затоа што добив строга наредба да не пукам...

- Што значи тоа? – прашав гледајќи го в очи.

- Тоа, мил мој, значи предавство. Целата борба, како што се докажа на Седмиот пленум на ЦК на КПГ што се одржа во Ташкент 1957 година, беше грешка на военото и политичкото раководство на чело со Захаријадис. На тој собир, на кој учествувале скоро сите команданти и политички комесари, беше изнесено дека Захаријадис бил двоен агент – англиски и советски и тајно соработувал со грчката влада. Не е случајно што фронт отворил на Грамос. Што браневме таму? Карпи. Војна се води за територија, а не за планински карпи. Секаде губевме жива сила. Не е случајно и тоа што во многу лоши зимски услови напаѓавме градови во кои противникот имаше организирано одлична одбрана и сит спиеше во топлите касарни. А ние во тоа време броевме жртви и на обездо-мениот народ му велевме дека секаде победуваме. Да ти кажам уште една работа, штом ја фативме оваа тема. Летото 1948 година атинската влада на Грамос испрати свој претставник со цел да се сретне со Маркос и Захаријадис со задача да предложи прекин на огнот и започнување преговори за мир. Захаријадис не се согласи да се сретне, таа задача му ја товари на Маркос, кој за такви разговори беше тотален дилетант. Што добиваш кога од тутунски работник правиш генерал без основно образование? Тој сакаше партизанштина, а Захаијадис армија и да

отвори фронт. Нивната неукост е платена со илјадници млади животи. Нејсе, лошото се случи. Захаријадис наместо да прифати средба и преговори, рекол - добро, ама пред тоа да биде уапсена целата атинска влада. Во тој случај со кого би преговал? Сега јас да те прашам. Дали си слушнал за некоја друга поголема будалаштина? Што мислиш?

- Мислам дека уште од самиот почеток се отиде прудолу. За таа катастрофа не беше заинтересиран само Западот, туку и СССР. Грција беше полигон, каде се наоѓа патот кон Блискиот Исток, а таму се знае што има, а ние Македонците, па и цела Грција бевме жртвеното тело. Големите ги галат малите и поаѓајќи од својот интерес, им удираат по некоја шпаканица за да бидат послушни. Ако не бидат такви, тогаш ќе им променат влада, ќе им извршат државен удар, ќе им воведат диктатура и сето тоа ќе го наречат демократија.

- И да ти кажам уште нешто - ме прекина стариот артилерец. - Кога Захаријадис ја фрли паролата „На Вичо непријателот нема да помине“, Барцотас го прашал: а што со народот од тој реон? А тој Захаријадис, ладнокрвно му рече дека - пред да почне битката сите селани да се иселат и да се сместат лево и десно од патот Желево-Руља-Брезница-Смрдеш. Во случај противникот ако го пробие фронтот, тогаш да се преселат во Албанија за што е разговарано со албанското раководство, а борците кои ќе успеат да се извлечат од обрачот, низ Албанија да се префрлат на Грамос и таму да ја продолжат борбата. Некои од нас сфатија дека одиме кон целосно уништување на ДАГ, но поради воена и партиска дисциплина во устите набравме вода...

Јас тие страсти и ужаси директно не сум ги доживеал, но духовно и длабоко во душата ги чувствувам и ги доживувам како сопствена неисцелена рана и непрестајна болка.

Седам на Белиот камен со чувство дека тонам во спомените. Тивко е. Мирно. Повремено тишината ја пома-туваат пеењата на птиците, топол летен ветер ги раздвижува лисјето, ридовите, планините молчат, нивите се покриени со плевел и спржена висока трева, на гумната снопови нема. Пред многу години таква тишина немало. Неа ја растураа пеењата на моите селани, кои најмногу пееја на жетва, на берба на грозјето, на свадби, на празници, на ноќни седенки, ронејќи ја пченката. А сега некаде отаде ридот кукнува кукавица, на цело грленце птиците се довикуваат со свирење. Само за миг во оваа тишина ја снемуга нивната песна и тогаш го слушам само шумолењето на лисјата, кои капат од гранките на новите израсстоци на дрвјата чии стебла се уште носат рани добиени од топовски и минофрлачки гранати. Ги слушам птичјите песни, го слушам и свирежот и грмежот на гранатите и долгите митралески рафали. Земјата е сува и се уште мириса на чад.

А во мене нешто постојано вика, бурбати во мојата душа, вриеж во главата. Собирам шумови, гласови и ужасни викотници на страв. Тоа е гласот, викот, болката, тагата, чемерот и безнадежноста на тие кои веќе ги нема.

Сега тивко е во моето село. Никој не вика, не моли, не блазосува, не колни. Празнина. И црквата е празна и во неа свеќа не свети пред ликот на Богородица и пред расплаканите очи на ангелите и за да има малку светлина за душите. И камбаната заклето молчи. Само ветерот шумоли во гранките на подгорените дрвја, ги рони и ги разигрува лисјата, ги разнесува и ги постелува таму каде некогаш имаше стреја и високо се издигнуваше чад од распалените огништа.

А сепак чувствувам тивок и болезлив вик и повик.

Вика болката, тагата и самотијата на опустошената земја, која се повеќе ме врзува за Белиот камен, кој е единствениот остаток од тоа што беше. Целиот сум нурнат во спомените и се напрегам да слушнам глас или барем само тивок воздив на човечка душа. Тука царува тишината во која само споменот има глас кој тивко вика.

Викам и јас и сакам многу да верувам дека некој ме слуша. Тишина. Никој не вика. Тишината е потонета во мојата душа.

49

Ме пече сознанието дека гласот на послушноста, покорноста и пониженоста на некои не им ја помати совеста. Самите измамени го измамија и својот народ и како на црковна тацна го ставија во служба на туѓи интереси. НОФ и АФЖ, раководени од КПГ неуморно во секое село и секоја кука и борбена единица ги ширеа заслугите на Захаријадис, прогласувајќи го како најголем заштитник на Македонците. Се беше само негова заслуга со која беше отруено грчкото комунистичко движење, а најмногу Македонците. Тој беше алфа и омега, ама како што се утврди на Седмиот пленум на КПГ во 1957 година, тој беше најголемиот виновник за сите паѓања и понижувања. Ретки беа тие кои не му веруваа и потајно тврдеа дека со измами и ветувања се потврди како нај голем злосторник пред се во однос на Македонците. За поразот ги обвини своите подлизурници, а по ужасното паѓање, ги уапси и врзани ги прати во Москва. А таму судот им пресуди и ги испратија во Сибир. Не знам дали таму имаа доволно време да си ги избројат греовите и да се покајат за тоа што со својата послушност си го уништија сопствениот народ. Дали таму во Сибир ги гризеше совеста? Не верувам, зашто по

Хрушчовата десталинизација ослободени се собраа во Казахстанската престолнина и се токмеа како што побрзо да се вратат во Скопје.

Се уште ми виси прашањето: зошто не се растурија по источно европските земја каде беа тие, кои им веруваа и по нивна вина го живеат чемерното принудно иселеување, кои многу од нив ги изубија најмилите, а сите имотите и родното огниште. Тие, водачите на НОФ и АФЖ, најверната гарда на водачот, никогаш не дигнаа глас против него. Не 'рѓосува старата послушност – велеа измамените. Пред советските власти се претставуваа како југословенски комунисти и први се доселија во Скопје. Не отидоа кај тие, кои ги наговорија да бегаат. По нивна заслуга се витосаа Костурските, Леринските и Воденските селани, а тие среќно се вратија во Скопје и се дофатија до меки фотели.

Има ли некој кој ги сака дезертерите?

50

И нивниот даскал и судија не помина подобро. На партискиот пленум што се одржа во 1957 година беше избришан од член на Комунистичката патија на Грција и со решение на советските власти беше испратен во сибирското село Сургут каде во 1973 година се обеси, лично пресудувајќи си за сторените злосторства.

Неговите наследници не го променија односот спрема Македонците. Наредниот генерален секретар на КПГ, Колиѓанис и Тодор Живков се договорија сите Македонци од источно-европските земји и од Узбекистан (Ташкент) да се преселат во Бугарија. На тој начин сметаа дека ќе го решат прашањето со Македонците од Егејска Македонија, кои со преселувањето во

Бугарија добиваа документи дека се Бугари. Делумно успеале, но голем број од нив се преселија во Вардарскиот дел на Македонија и некои во Грција.

По паѓањето на диктатурата на полковниците, владата на ПАСОК објави амнестија, врз чија основа се легализира КПП. Бегалците од грчко потекло и дел од Македонците, кои изјавија дека се Грци по род се вратија во Грција. Владата на ПАСОК по долги расправи во грчкиот парламент донесе закон дека Македонците кои сакаат да се вратат во родните места, мораат да потпишат изјава дека се Грци по род. Во видоизменета форма, ама во исти рамки, се повтори и се практикува тоа што во однос на македонското малцинство го практикуваа сите претходни грчки влади на кои им се придружи и тогашниот генерален секретар на КПП, Флоракис, кој за грчкиот печат изјави дека за КПП во Грција не постои македонско малцинство.

Како да се нарече таквото однесување?

За своите порази, несреќи и падови, за жал, најчесто се заслужни самите Македонци. Да му поверуваш на туѓинец за се што ќе ти вети и судбината на својот народ, како париче на црковна тацна да ја ставиш во измамнички ветувања и лаги, тоа е врв на будалаштина, на недостаток на национална свест, достоинство, гордост и предавство.

Не е можно да се заборави крајот од писмото што Аргир Ковачев, мајор на ДАГ, четири години по поразот, му го испрати на Захаријадис во кое истакнува:

„Барам да го заштитиме другар Захаријадис остато-кот од славомакедонскиот народ кој ние го откорнавме и го пративме во емиграција”.

По овие зборови со болка честопати се прашувам:

- Кој не откорна?
- Кој не прати во изгнанство?
- Кој ни ја уништи радоста?
- Кој внесе неизмерна болка во нашите души?
- Кој ни ги уништи семејствата?
- Кој ни ги пеплоса куќите?

Захаријадис не го послуша тој глас. Во април 1952 година во полското село Крошченко, од него крстено КОЛХОЗ НЕА ЗОИ – КОЛХОЗ НОВ ЖИВОТ, ги собра своите послушници и им организира Славомакедонска револуционерна организација, која ја нарече ИЛИНДЕН.

Дали за нивна заштита или за некоја нова убиствена авантура?

Тие убиствени ветувања и лаги дали не беа замислена цел за искоренување на Македонците од завла-деаниот дел на Македонија, кои својата наивна верба во водачот и неговите македонски послушници ја платија со животите на своите чеда, своите имоти и маченичкото одење по патот кој ги одведе во невратот?

51

И додека седам на Белиот камен ми пријде сопругата, се навали на моето рамо. Така гушнати, долго седевме на Белиот камен и се потсетувавме на нашето детство.

Се загледав наоколу и се запрашав:

- Каде е патот на надежта?

Ме оптоварува и мислата – дали се што се случи тука и во сите ридишта и планини на Македонија требаше да се случи и кој доведе до тоа дека тоа требаше, мораше да се случи? Дел од одговорот наоѓам во мојот роман ГОЛЕМАТА ИЗМАМА и само за потсетување го спомнувам како лишај на времето, кој ми ја зголемува болката и разочарувањето од големата измама која беше растурена во Нивици од водачот и со восхит прифатена од неговите, речи нашите послушници, само неколку месеци пред издивот на Граѓанската војна. Таму во тоа свето место, во црквата, на Македонците Захаријадис многу им вети и уште повеќе ги излажа. Не го штедеше гласот кога извика:

Во Северна Грција македонскиот (славо-македонскиот) народ даде се за борбата и се бори со сеопшт хероизам и самопожртвуваност, со што предисвикува восхит. Не треба да постои никакво сомнение дека како резултат на победата на Демокраската Армија на Грција и на народната револуција, македонскиот народ целосно ќе се здобие со национално возобновување така, како што самиот тоа го сака и за да го добие, денес ја жртвува својата крв...

За таа лудост на Захаријадис и неговите послушници беше потребна уште многу македонска и грчка крв. Таа голема лага на генералниот секретар на КПГ не ја прифатија ниту неговите најблиски соработници, а голем број Грци и Македонци, затвореници и логораши, кои поради партиската дисциплина доколку ја прифаќаа таа луда идеја, без судска пресуда беа стрелани како велепредавници.

Сите седумстотини делегати на Вториот конгрес на НОФ, воени и цивилни лица, а најмногу раководството на НОФ и АФЖ, кое седеше во првиот ред, на нога. Се чинеше дека од ракоплескањата и од гласовите на одушевеност и неограничената верба во водачот, покривот на црквата ќе одлети. Само еден глас не се придружи на славеењето на водачот. Кога смолкнаа викотниците и песните во слава на водачот, една жена полека стана и со ситни чекори дочекори до говорницата и на својот костурски јазик, прозбори:

- Другари и другарки, драги и мили куманданти и борци на ДАГ, големци на партијата. Ве поздраввам свите јаска Евгенија, свите шо сте туа и вас шо сте о планинте на позиција, и вас шо лежите о болниците де си ги лекувате тешките рани и све шо ви е раносано... ве поздраввам јаска Евгенија за која веле дека најмногу ранети има носено и гренди и дрва и камења има клавано и ровои има копано... Ми рекое, така ми рекое, јаска од името на такви како јаска да држам тука лаф, на конгресо, де. Му реку јаска: ами јаска се проста сељанка, од де дур де јаска да држа лаф пред големи људје, пред герои на ДАГ... јаска знам да ора, да жнеа, да меса, к'шча да спастра... Така... Деца јаска изроди и издои. Здрави и големи порастее... Големи, златните, да ми се живи и здрави и вашче, да дај Госпу да се живи и здрави... - Евгенија за миг прекина, погледна на црковниот таван и и се пристори дека оттаму со широко отворени очи ја гледа Христос Седржителот и сакаше да се прекрсти, да се помоли, ама и текна дека Вера вчера имаше речено: - Немој, ленда, случајно да се прекрстиш зашто ќе ги навредиш сите комунисти... - И место молитва, Евгенија ја голтна грутката што беше застанала в грло и продолжи: - Здрави и големи порастее на, дур таму горе порастее и о борбата влекое, а помалите, помалите ми ги... велама се најдве о државите, о тие со... ка се веле... аха, републиките со народна демократија... Истина е... Две години носам ранети, гренди, копам ровои, ама не се сама. Со мене се многу, свите ка и јаска се со окапани рамена и со фултаци на р'ците и на нозите, ненаспиени и недојадени и жедни и раносани и некои останати таму о Бела Вода, на Мали-

Мади, на Лунсер и на Биковик и на другите боишча, а многу и надвур од Лерин и о самио Лерин... Сполај му на Госпу Бог и на Богородица, ме сочувае жива и здрава и ету јаска се туа пред вас и ви држа лаф. Ами за шчо да ви говора? Подобро ми е ушче енаш да ви реча да сте живи и здрави, а не да ви говора. За говори има други. Тие подобре знае да говоре отколку да носе гренди и ранети, да копе под бумби и топојте кога грме и мурталезте кога бие...

Вера потскокна и со рацете и дава знак да помине на главното. Евгенија го забележа тоа и почна:

- Па јаска помногу сакам да ме опитвате или подобро јаска да опитвам. Ама прво тоа да ви кажам. Два дена, Вера, другарката шо седи таму о првио ренд, два дена, мене простата, ме учеше како да држам лаф. Ми рече прво и прво и најсетне да го поздравам најголемио, најумнио и нај... - тука Евгенија заборави што беше тоа трето нај... За миг прекина, размислува, се измачува и не може тоа *нај* што некако несакана испари ли испари од нејзината глава... Што беше? Вера и даде знак, скоро викна:

- Син, син...

- Така, ету, ми текна... и најголемио син, така де, син, најголем син кој не води од бој до бој за да се биеме... - а Вера од долу избројува на прсти - и од победа до победа и за тоо да ни е здрав и жив и умен за да не води од бој до бој и до...

- Да живее другарот Захаријадис! - силен и продорен глас, некаде од средината на црквата го прекина говорот на Евгенија.

- Захаријадис, Захаријадис, Захаријадис! - грмна црквата, сите застаана на нозе, долго ракоплескаат и го извикуваат името на нај-нај синот.

Евгенија првпат слуша толку громко викање. Се созеде и кога потстивнаа викањата и ракоплескањата, таа продолжи:

- Да ни е жив и здрав и тој и другите да се живи и здрави. Јаска од туа добро го пуља. Си седи тој мирничко о првио ренд... и ме пули право о очите. И јаска од туа го пуља право о очите и право ќе го опитам...и... и сакам да го опитам, другаро Захаријади. Да го опитам за многу нешча што ми гредe о умо кога на носилка, на черга или на шинел ги носам осакатените момчиња и чупки, некои ми умирве о р`ци, ме моле кога се жедни и гладни и кога многу ги болат раните и кога не може да оде зашто му се замрзнати или раносани нозите, тогаш секогаш си веља: каму ли еден ден да го сретнам и да то видам, па да го опитам тој прочуен, умен, храбар, како што се вели, мил и сакан Захаријади, и да го опитам не само за мене, ами и за многу мајки, што не се туа, што се од`нде синорите и што се по планињето и што терат пред себе товарена стока да носи горе високо о планињето - ридјето вода и леб и куршуми и бумби преугоре и преудолу ранети и што закопве уморени и умбрени и што плаче и што моле што си откорнве косма кога шепнешкум одоколу ги поплатва новинта дека му загина чендото, да го опитам: зошто, бре Захаријади, зошто ние и дење и ношја да си имме голема страв за чендата, за дома, за берикето, за добитоко, за блиските и најсаканите. Пред нас и зад нас, бре Захаријади, само црнина пулиме, само страв, само трепет ни го стегва срцето, само лошото врти околу нас. Да не реку нешто лошо? А ти, Веро, оттаму, од долу, не ми покажвај з`мби и доста мрдај со р`ци. Што ме учеше јаска заборай... жими кресто златен... Остај ме сега да си кажа јаска од срце... болка да излеја, да ми олесни зашто така ми рекоа и жените... ми рекоа тие, Евгенијо, да не се будалиш кога ќе зборваш пред сите таму на конгресо, туку прао, напрао да кажиш и да опиташ... Све од нас и за нас... И, ету, јаска, туа на конгресо, ка што ми рекое жените - мајки и вдовици, сакам да кажам све што се насобра туа о душата и о гр`ндите и о срцето, а не о умо, заш немам ум за да умам ка што уме големците... од срце и од душа и од болка и од горчина и од чемер истеква мојо лаф... Да не реку нешто лошо? Ако веља лошо, речите, јаска ќе си зам`лчна и ќе си седна таму долу... реку нешто лошо?

Евгенија прекина. Замолчна црквата. Чемрее во вчудовиденост и страв, чиниш уплав ја фати...

- Шо барам, бре Захаријади? - како со нож се пресече тишината, нејзиниот глас небаре грмна во црквата. - Деците и чупите ги растеме за стопани и стопанки, за зетои и невести, ги учеме нас да не одмене кога ќе си остариме, а вие ни ги собрате, аскери од ними сторите, ги учите да уморве, рофја да ве умори! Така рече Господ севишен? Така ли? Чупите наши осакатени лежат по болници... некои се без нога, без рака... како ли ќе поведат невестинско оро. А ние за невести ги готвеме... За невести, бре Захаријади, за невести... А сега чупите и деците прерано ни пораснае по планинте и ти, бре Захаријади и вие, бре, кумандантите што сте туа, се гордеете со тоо што тие се аскери, како што велите - борци, а ние умирваме од страв... лоши новини секој ден не поплатве... Борци, велите, ги направите, нели, што знае да уморве... Така вели Господ? Така ли? Чупите наши осакатени, бре, Захаријади, како дете - прваче ќе држе, како вода на стар татко и свекор ќе му даде, како по вода на чезма ќе оде? Како стомна ќе држе, како ќе месе, како ќе ткае... На патерици се потпирве, такви виду о Елбасан и таму по другите болници...

Долу, во првиот ред, Вера лудува. Искривува образи, шири очи, покажува со дланки, крши прсти... - Доста - шепоти таа - доста, кучко, замолкни, пукни, пукни да дај Господ, да онемеш... леле, што ми стори, леле што требаше тебе да те изберам, онеми, кучко... - Се заканува таа. А Евгенија само за миг прекина. Одврза црна шамија, се растури врз рамената долгата веќе посивена плетенка. Избриша чело и образи, тешко голтна плунка и со ист глас продолжи да прашува:

- Ами, бре, Захаријади, за тоо ли ги собрате децките наши за да ги врните па? Па тие дури ниту тонсина не пораснае, а ги собрате... лошото да ве собери! - Вера потскокна, та придушено викна:

- Доста! Слезе долу!

- Не, не Веро, не се тоа душмански лафои... Некни Доновица си го виде сино, одвај наполни петнаесет години... А вие ги собрате децките и ги врнате туа о Преспа за аскери да и прајте... А што ни велете? Зошто, бре,

Захаријади? Та нели ти ни рече све за победата да дајме, така ни рече. Пошчукаме и дадome све. Рече свите на оружје и свите сне на нога. Така сториме како шо рече. И празни и пусти ни се селата, о к`шчите наши пајаци пајажини плете... Зошчо, бре, Захаријади? Нели ти рече: дајте за борбата све шо имате. И ние све дадome. Нели ти рече: на Вичо непријателот да не помини. И ние прајме све за да не помини. Цели ридје и планини изораме, од туа до таму ги прекопаме, гл`мбоко о ними се пинаме. Ровои и бункери со татуи р`ци ископаме и подигнаме. Нели ти така рече, бре Захаријади, и така направиме. Бункер до бункер, ров до ров, на, до таму, дупки гл`мбоки глас да не се слушне. Кој нашите ќе ги извади оттаму? Не душман - непријател, ами врапче не можи да прелета. Нели ти рече така, та ние така сториме. И чрнина не покри. Види да видиш, бре, Захаријади, дали ќе видиш жена насмеена, жена радосна, жена о бело... О черно облечени сне свите. Ношја, ка в`лчици, по месечина си ги доиме малечките скриени о шумата и по трапишчата. А потоа чекор по чекор со гренди и камења на рамо - преугоре на Лунсер, на Бела Вода, на Чука, на Лисец и другите ридои... На мајките од мака му секна млекото, ама не и чекоро... И си имме, другар Захаријади, голем страв. Страв - дали денес или утре нема да не поплати и нова чрна новина. Само чрни новини слушае и чрнина катаден падинва над нас. Реку нешто лошо? Речите дали реку лошо? Ми рекое говор да држам. Ама јаска не знам говор да држам. Јаска си прикажвам од душа, бре, Захаријади... И ни велите сега дека победата е блиску? Блиску, ама за кого? Кој ќе ја тргни чрнината од нас? Велите победата е блиску, ама додека таа ќе дојди, ќе остане ли некој утре за да родва, за да подигне к`шча од пепел, за да распали огнишче? Огнишчата ни угаснае, бре, Захаријади... Шо беме не сне и шо сакаме да сне нема да сне...

Евгенија прекрсти дланки, преплете прсти, ги стави на говорницата, навали чело врз нив и се расплака гласно. Молк во црквата. Се чини дека и ангелите и светците од векови замолкнати, вчудовидени и понижени, поглед заковаа пред себе...

- Шо повеќе да реча, бре Захаријади... Све сториме и сакаме да знаеме зошто толку лошо не најде? Чрнината, бре Захарјади ни претежна и ја чекаме победата што секој ден ни ја ветувате и ни ја носите, а таа пустата победа што толку е блиска што се помноту ченда ни зева и о се потешка чрнина не облеква, што селата до под темел доизгорее... Блиска е, велиш, победата... Ама за кого е блиска? За нас? Дури и темелите од к'шчите ни ги нема, толку се израмнети од тие клети душмани... Блиску е велиш победата, ама кога ќе стигне ќе има ли некој да се радва, да гради, да ора, да сее, да родва, да пее, а? Опитвам: А???! Опитвам... И ми греди да плача... да заплача не само за мене, ами за свите мајки, за свите вдовици, за свите раносани и осакатени... Да заплача, заш туа, туа - таа ги допре градите - туа ме боли... ме стега... ме гуши... Шо уште да реча? Па да му реча на кумандантите да ни ги чуве чендата и од туа да му реча на чендата кои се горе на позиција: имате многу поклонатие од вашче мајки кои ве проколнве и ве моле: чувајте се деца... да се чувате мили... Госпу Бог и Богородица златна нека ве чуве...Толку од мене...

Тишина и во неа надвисна нејзината длабока, тажна, згушена, тивка и побожна воздишка. И во тој миг некој одново извика парола во чест на водачот и црквата грмна и заори.

Евгенија покри лице со дланки, налакти раце на говорницата и се чини дека се моли. А таа липти и липти и во липтеж и треперат рамениците нејзини и говорницата тивко крцка под големата болка... Кроце слегува таа по скалите кои одвај видливо се подвиткуваат под нејзините снеможени стапки.¹⁶

52

Август 1949 година. Во нивите, под жешкото августовско сонце, се печеше јадрото пченично зрно. Зрееше во него лебот. Жетварите не жнееја, туку на ридовите копаа ровови и градеа

¹⁶ Извадок од романот ГОЛЕМАТА ИЗМАМА.

бункери. Сеопшта мобилизација во духот на паролата *На Вичо
неријателот нема да помине.*

Наближуваа сеништата на големата битка.

По налог на водачот, подучени гласници, но само
Македонци и нути еден Грк, за да не рече народот дека Грците ги
иселуваат луѓето од нивните куќи, пеш и на коњ, се растрчаа по
селата, се растурија по сокаците, затропаа на сите авлиски порти и
со извици и повици - ја почнаа жетвата посеана од големиот страв
на одмазда и ги кренаа луѓето, покажувајќи им го патот што
водеше отаде планините, близу границата со Албанија.

Во целото село и околните села селаните во вреќи и дисаги
го собираа најпотребното.

Колку можат да приберат од целиот имот што во времињата
што изминаа се собираше од колено на колено? Што попрво да
земат од се што со мака и труд беше внесено во куќата и беше
највредно? Со растреперени раце одбираа и прибираа. Само
најпотребното што на брзина успеваа да го одберат - покривачи,
веленца, чинии, кадра на мртви и на војници во туѓи војски и
војни, на осакатени по затвори и логори, писма и адреси на
печалбари во костими и паларии, со златни прстени на рацете и
безгрижни насмевки на лицата... Се врзано во бовчи, торби, вреќи
и дисаги. Толку фрлија на грб и на рамо од целиот имот што
самите го сработија и од тоа што им го оставија претходните
колена.

Најпрво што да земат од тоа што во времињата се собираше
во долапите, во камарите, во келарите, во големите сандаци, во
амбарите, каците и бочките? Многу ќе остане скриено во јамите од
прадедо длабоко ископани под темелите во кои го криеја имотот од

Турци и од качаџи Арнаути, од Грци андарт¹⁷ и туѓи војници во Балканските војни, од Французи и Англичани во Првата голема војна и од маџирите¹⁸ кои по Втората голема војна ги пљачкуваа македонските села.

Осамна 10 август 1949 година, пет часот утрото.

И почна!

Од зора до примрак авионите не го напуштаа небото. Топовските грмежи не престануваа. Под нив планините и ридовите во оган и пламен.

А под зачаденото небо, планините во чад и пламен и над нив без престан грмеше. Ровји трештеа, грмежи во секој миг врзуваа рид со рид и врв со врв, во пламенот и жарта земјата се тресеше и губеше издишка...

Непријателот, за кого цела година се грмеше дека нема да помине на Вичо, во зорите ги пеплосуваше бункерите, во мракот ги прегазуваше рововите и траповите, крваво се искачуваше на ридовите, газејќи врз труповите на своите жртви, а борците на ДАГ окрвавени и осакатени ги бранеа планините...

На Лисец, каде на самоти врв, во големиот бункер се наоѓаше штабот на XI дивизија, чиј командант беше Пандо Војна, ноќта на 11 август падна наредба - повлекување.

Непријателот помина на Вичо...

¹⁷ Андарт – грчки вооружени банди, таканаречени македоноборци (македономахи) ги напаѓаа македонските села, вршеа колежи и пљачкање.

¹⁸ Маџири - Грци-бегалци од Турција, кои по поразот на Грција во војната со Турција (1918-1922 година), околу 600 000 беа населени во Егејскиот дел на Македонија.

53

Тие, кои останаа живи, ми раскажуваа дека тогаш на селаните од Костурско, Леринско и Преспа им рекоа бегајте - на таа страна е спасот, покажувајќи им ги шумите, траповите и ридиштата зад кои е границата со Албанија. Таму им наредија да бегаат и нивните чеда кои бојот не го довршија и во панично бегање го фатија патот кон границата.

Црневина од луѓе и стока. Над нив викотници и облаци сива прашина. Надојдуваа и надотекуваа толпите, се згустуваа, бучеа, баботеа, се претураа и роеја, ги исполнуваа сите патеки и беспака, се пробиваа низ шумските густежи каде дотекуваа нови бранови жени и мажи натоварени со бовчи во кои го носеа тоа што им беше најпотребно и најдраго.

Безредна, непрегледна и гневна е толпата, се турка, се превалува, расте, се збира и зад себе влече други, се дроби, бранува, се згрчува и згустува, се згушува и рика, та колни. Се згрвалија и луѓе и добиток, лошото ги подбра и ги тера пред себе, ги тутка се поблизу до границата. Некој на сет глас викна и со викот ја затера толпата, која уште побрзо се затрча кон угорницата – разврескана, расплакана. Навалицата гази, толчи, се затркалува и никој не може да ја заузди. Врисок и плач на жени и дечиња кои грчевито се држат за мајкините поли. Засвиска коњ и откинат од узда – разглавен и разуздан високо затрептува и заврфлува нозе, удира и гази. Разрикани стада говеда, разбреани стада овци и зарипнат крик:

- Бегајте ! – само тој збор се слушаше на патот од Желево до Смрдеш...

А Преспани со се стока се втурнаа и го загазија патот што води кон Маркова Нога, кон границата со Југославија. Од најблиските ритчиња над нивните глави загрмија митралески рафали, а потоа и силни грлести гласови:

- Назад! Назад, враќајте се и фатете го патот кон Кулата и мостот и натаму кон Винени и од таму трчаница на кај Албанија. Назад! Тука е забрането! – викаа тие грозни гласови и се закануваа со митралезите и автоматите.

Жени во години, во толпа тргнаа на кај вперените цевки и молежливо замолија:

- Пуштете не да поминеме... Таму – покажуваа со испружени раце - во Долно Дупени, во Љубојно, во Брајчино си имаме наши роднини... Ќе ни отворат порти, ќе не приберат и кога ќе заврши лошото, ќе си се вратиме дома во нашите куќи... Тргнете се да поминеме...

- Не, не може кај Тито! – се подаде напред командирот на одредот.

Жена со бебе во пазувите клекна пред командирот и со плачлив глас замоли:

- Пушти ме синко. Во Дупени имам ќерка. Таму е мажена. Детулето ми е од помалата ќерка. Таа сега е со ранетите...

- Не може, луѓе, таква е наредбата. Не можете кај Тито...

- Ами јас – рече жената - јас кај ќерка ми ќе одам во Дупени, а не кај Тито. Ај, тргни ми се од патот, кај ќерка ми ќе одам...

Рафал во кој се губеше гласот на жената и на толпата, која стануваше се поголема и по развикана.

-Тргнете се, кај нашите во Дупени, Љубојно и Брајчино ќе одиме. Таму си имаме наши. Ќе не приберат и кога ќе заврши лошото, ќе си се вратиме дома...

Не се тргнаа. Со силата на автоматските и митра-леските рафали ги натераа Преспани да се вратат на патот што води кон Винени и додека го претрчуваа тој правлив пат над нив долетуваа авионите, пукаа и фрлаа некакви страшни бомби од кои се топеа камењата, гореа дрвјата, карпите се дробеа, луѓето на земјата и водата во езерото испаруваа. Високо пламен и чад, долу остануваше само пепел.

Грмежи, ровји, секавици. Пламен висок и над него повисоко се издигаше црн чад и лелек. Небото над Преспа беше ниско за да го прими пламенот и чадот.

Со нивниот влет во виорот скапо ја платија вербата и довербата во водачот и партијата што без далекусежна размисла ја ширеа македонските послушници. Од горе па надолу се ширеше убедување дека само еден е умен и само во негово име се жртвуваа за таа прижелувана прекрасна иднина која длабоко им ја беа вкорениле недоучени партиски секретари и ете, сега, со очај во очите го гледаа безизлезот. Каде ли сега отиде таа беспрекорна и безусловна, непоколеблива, слепа, тврда, огромна и нескршлива верба? Кого послушаа?

Се чувствуваа не само загубени, туку најмногу измамени. Сега во што да веруваат и во што да имаат надеж? Погрешил ли? Ја погрешил страната? Го погрешил патот? Сега од нивната свест не се одлепуваат овие прашања; ги чувствуваат како отворена

рана, како удар зад удар, а болката, маката и чемерот се пластат и напластуваат.

Зачмаени се, збогоросани, збобрени, се им е згорчено и разбраа дека од злото што е веќе сторено - нема избав...

Боли и изгубената надеж.

Толпа веќе црнее во сончевата заодба и само слуша гласови:

- Бегајте!

-Бегајте! - викаше еден глас, па го преземаа други и стравот преминуваше во уплав.

- Бегајте!

Бегаа.

Толпа зад толпа.

Врвулица од луѓе и стока...

Довикувања, врисоци и плач...

Црнотија...

54

Тој ден над Преспа ниско летаа авионите. Во нивната бучава и во грмежите на топовите и напалмот се губеше плачот, лелекот, врисоците и клетвите. Денот истураше оган, а ноќта дишеше со отворените крвјосани рани.

Нечистите сили на пеколот ги отворија патиштата на стравот, страдањата, несреќите и неисцелените болештини.

На денот на големиот празник не биеја камбаните и наместо верниците да бидат собрани во дворовите на црквите и на големите панаѓури, без здив ги претрчуваа тесните шумски патеки и планинскиот крш биени од топовските ѓулиња и авионските митралески рафали...

- Бегајте!!! - викаа тие кои до вчера громогласно ветуваа и проповедаа слобода и први ја пречекорија границата.

- Бегајте! - викаа тие кои за борбата земаа данок во животи, имот и стока.

- Бегајте! - викаа тие кои најпрвин им ги собраа големите чеда. Потоа им ги собра и малите. Големите во планина, на бој, малите отаде граница и никој досега не им кажа каде се и како се. Само им велеа дека наскоро непријателот ќе го протераме и децата ќе ви ги вратиме. И стоката едно по едно бравче, им ја собираа со ветување за враќање.

- Бегајте! - фронтот скрши – бегајте!!!

-Бегајте! – викаа гласниците.

- Бегајте! – се пренесуваше гласот на стравот.

Силен, моќен беше тој ист глас кој на селските собираи ветуваше.

Што остана од ветувањата?

Веруваа. И каде ли сега отиде таа беспрекорна и безусловна, непоколеблива, слепа, тврда, огромна и нескршлива верба? А тие, кои сега ги водеа замаглено гледаа на развиканата и расплуканата бегалска толпа. И пак и одново им се присторуваше дека некој таинствен глас на разумот, совеста и осудата допира до

нив некаде од срцевината на дебелиите и многувековни дабје исправени над оброчиштето и им се чинеше дека прашуваат: КАДЕ? ЗОШТО? Чиј глас слушаа и послушаа што сега овој народ, разгоден, разголен, распартален и разјадосен го тераат пред себе? Се чувствуваа празни, загубени и измамани. Во што да веруваат и во што да имаат надеж? Се изрони таа верба и чувствуваа пустош. Погреша ли? Ја погреша страната? Го погреша патот? Сега од нивната свест не се одлепуваат овие тешки прашања, ги чувствуваа како отворена рана, како удар зад удар, а болката, маката, чемерот се пластеше и напластувааше во барањето одговор. Зачмаени, збогоросани, здробени, се им се згорчи и зборави.

Бегаа...

Бегаа обезличени, разгодени, обескуражени и разбраа дека веќе нема избав. Пред нив запустеници, а зад нив запустување. Занемени чекорат пред видикот кој оптоварен со неизвесноста, развикан и разврескан црнее во сончевата заодба.

До вчера тој глас им ги украсуваше животите со големи ветувања што дури и не успеваа да ги избројат и запаметат, а го слушаа и во него веруваа. На секој собир ги крепеа, им внушуваа верба во ветувањата стокмени на партиски пленуми и советувања.

Во таа бура од викања најпрепознатлив беше гласот на Вера.

Тој глас многу често го слушаа на селските собири на кои таа им кажувааше за среќните денови кога ќе стигнат заедно со победата за која треба, велеше, да не ги жалат животите на своите мажи, синови и ќерки, кои херојски се жртвуваа за победата и по неколкупати потсетуваше, дека за неа, за победата, се треба да се даде - од луѓе, покуќнина до берикет и стока. И животи! И со паролата *Смрт на фашизмот – слобода на народот – и да живее*

најсаканиот водач, заминуваше и истиот говор го држеше во некое друго село. Често ја гледаа опашана со војнички појас, кожаната чанта на рамо со нанижани моливи и валкани цокули. Ја запаметија и по тоа што на селските собири таа најревносно ги убедуваше родителите да ги дадат децата да заминат во државите, а само година потоа ги посетуваше домовите во тие држави каде беа сместени и со гласот во кој имаше само победи, ги убедуваше петнаесет и шеснаесетгодишните момчиња и девојки дека уште тие се потребни во борбите за конечната победа.

- Готови сме, води не! – се дераа веќе убедени дека без нив нема да има победа.

Така – се за победата и младо и старо, и машко и женско... Сите на оружје, не смее, викаше на конгресите на АФЖ и НОФ ниту еден Македонец и Македонка да остане без пушка... само, ете, од голема презафатеност меѓу народот, на нејзиното рамо не натежна пушка. И сега е таква меѓу нив и го слушаат тој нејзин зарипнат глас, до пред некој ден моќен, одлучен, глас кој повикуваше, возбудуваше, охрабруваше и ветуваше... Таква неа и другите околу неа, пред да скрши фронтот, ги запаметија Костурчани, Леринчани и Преспани. Ги гоштеваа, им постелуваа топла постела кога доаѓаа на конак. Ноќе доаѓаа, в зори си одеа. Торбите им ги полнеа со тоа што им остануваше по повиците на селските собири – *Се за борбата – се за победата...* Даваа од се што имаа и ги испраќаа со надеж дека тоа за што им зборуваа и повикуваа на селските собири брзо ќе дојде и веруваа. На сите устите им беа полни со зборови за доброто што ќе го донесе победата, ама ако сите се кренат за бој. Ами кој не го сака доброто? Си велеа и шепотеа селаните - убаво ни зборуваат, да се живи и здрави, кутрите, Господ да им даде здравје и да ги поживи. Така до пред некој ден посакуваа, а сега?

Сега ги колнеа.

До само пред некој ден тој глас беше глас на надеж, сега беше глас кој сееше уплав, беше глас на очај. Запаметен глас, кој на собири сред село не сееше само верба, туку и омраза и страв што преминуваше во уплав. Не поединечно, ами се општо. Со широки мавтања на рацете и со злоба на лицето, со долги говори го замрачуваше умот со омраза кон душманот, ја внесуваше несигурноста на денот и ноќта.

И ветуваше многу.

А сега дали тој глас беше глас на спасот или беше глас на очајот?!

И тие распалени очи, од кои се чинеше дека избувнуваат светкавици и ровји, тие широки мавтања со рацете кои се закануваа со разгром на душманот, спласнаа, како да беа скршени суварки и само покажуваа каде да се бега. А меѓу нив, таа, која пред некој ден градеше столбови на надежта, сега личеше на сенка на исплашена лисица...

Бегајте!

Мажите пцуеја, жените колнеа. Од нивните пцости и колнења се излеваше целата насобрана жолч, гневот и изгубената надеж сега потоната во големите измами и ветувања...

Бегаа избеzumени, исплашени, изгубени и со гласови на плач, лелек и со уплав на лицата и очите, се довикуваа, се бараа...

- Бегајте! – силно викаше гласот на очајот.

Бегаа наврапито, што побрзо до границата, трчаница по стрмната угорнина, да стигнат што побрзо до горе, а потоа отаде,

прудолу, зашто таму им велеа, ќе се спасат од стравот, од одмаздата, од злото... Брзо надолу, по удолништето, таму ќе останат живи... Трчаница превалија угорнина. Фатија удолница. Стрмна, тврда, каменлива, грудлива, правлива, трнлива. Бегаа и во таа удолница никаде потаму не гледаа светилник кој би им го покажал и би им го осветлил патот кон повратот.

Во тоа очајничко бегство дали имаше миг за да размислат каде ќе ги одведе патот и каде ќе им заврши сетнината?

Каков ли им е тој чекор во бегство?

Каде ги носи?

Како и каде ќе завршат?

Каде ќе приберат здив?

Тоа убаво, тоа долго ветувано благосостојно време, сега им стана отворена крвава рана и време на очај, време на барање спас во бегството...

Светилникот на големата надеж, со кој ветуваа одушевена светлина која ќе го растури мракот на мачеништвото и во најмрачните ќошеви на страдалничкото битие ќе внесе нови зрачења, згасна.

Со големи ветувања, измислувани на партиски пленуми и советувања, ги крепеа, им внушуваа верба – зарем тој клет душман ќе ги здроби тие, на изглед, големи и страшни дрвени и камени бункери нанижани на планинските и ридските врвови? Зарем душманот ќе успее да ја скрши народната волја вкопана во планините? Од горе, од партискиот врв, па надолу се истураа ветувањата испишани на летоци, на карпи и голи камења, на сидовите на селските куќи и цркви. Големи беа ветувањата во кои

до занесеност се нижеа надежите, кои за жал, се покажа, дека со валкан прст беа пишувани на матна вода.

Пред нив не гледаа пат на спасот, туку само непознат простор што треба да го прегазат, да претрчаат низ него и да се втурнат во небидницата што некој им ја стокми.

- Бегајте! – се истураше тревожен глас и викаше и довикуваше.

Бегаа и зад нив остануваше одземената светлина и спокојот на душата.

- Бегајте! – не замолкнуваше гласот кој до вчера ветуваше светлина и сонце...

Бегаа по непознатите патишта на своето искоренување, кое некој со однапред добро обмислена намера умислено им го удри трајниот печат на искоренувањето и изгнанството...

Ќе има ли некој, кој ќе ѝ даде име на таа лоша судбина која ги влече по незнајните патишта на невратот?

Каде и кај кого ќе најдат потпир, под кое небо ќе најдат малку место за да се изнаплачат, да се избројат, да најдат мирување, почивка и издив од патилата? Кој ќе им подаде рака на поткрепа и сочувство?

На тие, кои со пизма и неограничена упорност со години си го присакуваа нивното искоренување најголема желба им беше за нив никогаш повратен пат да нема, а тие кои ветуваа, на погрешни патишта и порано и сега ги упатија.

А бегалците и за едните и за другите, сега, на патот кон непознатото, имаа само збор на презир и многу клетви...

Дали таа река од бегалци некогаш ќе го обнови своето
огниште и ќе пие вода од својот извор?

Свирепоста на бегството носеше многу болка...

Шумите, ледините, патеките, премините меѓу распука-ните
карпи ги зарои голема, развлечена толпа. Мажи, жени, расплакани
деца, вудвосани старци и старици се збираа во купишта, се
стискаа, се туркаа, се гмечеа и се газеа во налудничавата навалица
што како бурно надојдена река, заедно со стоката, куп ги туркаше
пред себе. Ваму се збираа во куп, таму и онаму се растураа, се
довидуваа, во толпите се бараа жените со мажите, децата со
мајките, роднините, пријателите, соседите, соселаните. Се
распрашуваа за живи, за изгубени и за мртви. Викотници, плач,
молитви и клетви. Крај нив, меѓу нив и пред нив - стока.
Измешана. Разблеана. Разрикана. Растурена на сите страни.

Таму, по настрана, во широката ледина - тие, исфрлените од
рововите и бункерите, кои многу сакаа да го одбранат Вичо, а не го
одбранија не по своја грешка, немоќ и страв; некои со завои на
главите и рацете, под команда се постројуваа, нарамуваа оружје и
со брз чекор тргнаа по некои други патишта, на нова задача за
натамошно жртвување.

На беспатици и раздруми се слеваа долгите редици и толпи.
Исплашени, натажени, нажалени, исполнети со клетви и презир,
вудвосани од тежината на тоа што од куќата успеја во вреќи,
дисаги и бовчи да приберат и да фрлат на грб и рамена, одеа
горени од душманите и од големата жега на жедта за да спасат гол
живот, носејќи ја на врат и длабоко во душата неискажливо
големата болка на бегството.

Одеа...

Снеможени застануваа скраја од патот, толку, колку за да приберат издишка, од матна бара со дланка да црпнат малку вода за да навлажнат испечени усни, да згаснат оган во стапалата, малку да преместат тежина од грбот што гореше и болеше и од рамената што печеа.

Одеа...

Жени, мажи, деца, цицалчиња во пазувите и во лулките носени под мишка, старци и старици, болни и сакати влечеа чекор гладни и жедни и желни за малку сенка за да се скријат од жешкото сонце, кое им го сушеше телото, пиејќи им ја потта и солзите на мачеништвото. Заемно се потпираа, заемно си додаваа сила, заемно го делеа парчето леб и капките вода.

- Ајде, уште малку – викаа предводниците – уште малку до таму - и не им велеа дали од таму ќе одат потаму и натаму.

Зад големата редица луѓе и стока, сите не стигнуваа да го држат одот. Некои папсани, истоштени заостануваа зад големата црновина. Заостануваше и Ристана. Натечени и беа босите стапала. Боса го врвеше тешкиот пат, како што целиот живот го помина боса.

До неа, по прашливиот пат заостануваше и баба Илина. Ситна женичка на дедо Тоде. Зад неа чекореше и баба Дочка. Цел живот осамена. На млади години милиот замина на печалба и таму го снеса. Во времето што течеше таа често го сонуваше и го чекаше. Лебот што го јадеше ѝ беше од чистењето на црквата каде гласно се караше со ластовичките кои постојано го валкаа подот. Имаше голема кука во која беше само таа и сиромаштијата. Не се премажи. Животот си го тераше сама. Овој пат не беше осамена. Беше малечок дел од големата толпа зад која се влечеше нејзината сенка. Сите кои заостануваа, напред маченички ги туркаше новиот

бран бегалци кој ги измеша, ги прибра пред себе и ги понесе со себе...

Влечливо одеше баба Илина и во големата толпа се оддели од дедо Тоде, небаре потона во реката од папсани непознати луѓе.

Одеа...

Одот разлулан, влечкав и тежок. На лицата видлива длабока болка не толку од маченичкото одење, колку од горкото и страшно разочарување и вриежот на гнев, бес и озлобеност.

Одеа и со секој исчекорен чекор одот им го отежнуваше големиот безнадежен, горчлив и ужасен сомнеж дали тие се само жртва на некаква голема измама и смислен чекор за нивно искоренување?

Одеа и молкома - само така се прашуваа и долго како да немаше крај, во себе си велеа и повторуваа – кој и зошто ова ни го стори?

Се знаеше крвникот, се знаеше и жртвата, ама никој гласно не сакаше името да му го изговори.

Одеа...

На небото што пред квечерина гори во пурпур, стрвниците не престануваат да кружат. Отаде планината го снеса црвениот диск на сонцето. На лединката, отаде границата, под ведрото и освездено небо, врволиката тивко потплачува, колне, пцуе, лелека, мачно изречува збор за помен. Од зад ридот огреа полна месечина. Крстовица виде парче незафатено место и се упати таму. Го одрами веленцето, до себе ја спушти торбата и дисагите. Со плеките се потпре на каменот од кој се уште зрачи топлина. Облак засени месечина и настана мрак. Покрај неа, во темницата, во која таа е небаре ништо и како да не постои, поминуваат непознати, натоварени, папсани, молчеливи, неми. Врват луѓето, врват,

пред себе тераат добиток, се довикуваат, доенчиња заплачуваат, залипуваат старци. Жена се разбреа на сет глас, растура колнежи во црната темница и се дави во грчот на липањето...

Крстовица пред себе испружи раце, ги допре стапалата, а потоа земјата. Сега и е полесно да дише. Зема здив, ја брише потта од челото, потоа од лицето и одново се забрадува со црната шамија. Се загледува горе. Високо, таму во недостижното, мижуркаат ѕвезди. Повремено настанува кратка тишина и тогаш се слушаат глуви татнежи и одвај забележливи треперења на воздухот. Таа се навали на веленцето што го стави како возглавница и и се пристори дека е дома во глуво доба, крај своето огниште во кое сигурно се уште тлеат жарчињата што ги покри со спуза; и се пристори дека е во шарената гостинска одаја во која го распосла излитеното веленце и мисли на своите рожби и на челадта од рожбите свои кои израснаа на ова веленце. А сега, каде ли се сега? За најстариот знае дека лежи под една карпа на Иван Планина. За вториот син знае дека работи во некој рудник во Канада, за Коца, дека е испратена на заточение на некој од сувите остови во Егејското Море, затоа што момчето и заминало со Егејската бригада. За двата внука знае дека лани парчосани останаа на Грамос, а за внука си слушна дека нешто жешко ја каснало за плеќи кога се повлекувала од Негуш и останала да лежи во окрвавениот снег. Така и рекоа и таа сѐ уште верува, дека внуката успеа да се исправи и дека се уште го држи патот што води кон Вичо. И со мислата пак се враќа на почетокот, се понижува низ се што помина, а најмногу ја болат болките непроболени, болките недолечливи од кои срцето и е раскинато кога научи за Павле кој останал на Иван Планина. Тогаш и пратиле писмо со печат и царски знак дека синот јуначки загинал во албанските планини, јуначки бранејќи ја грчката патрида против Италијанците. Ама Крстовица не се осмели да го праша човекот кој и го читал писмото што носело царски знак зошто триесет и шестата година него, сега јунакот од Иван Планина, заради едно „добро утро“ изречено и честопати повторувано на тој забрабет македонски говор, шест месеци прележа на еден од камените и суви острови во Егејско Море? И зошто ли тогаш му дале ричинус и го посрамотиле? И кога пак на грчки и го читале писмото за двајцата внуци кои лани останале меѓу карпите на Клефтис во Грамос, дека и тие јуначки отстоиле за

славата на Грција, тогаш нејзиното срце не дознало гордост, не почувствувало достоинство, туку се згрчило во непреболот и во навредата затоа што тие, имајќи своја земја, свои корени натопени со крвта на толку други јунаци, во писмата и пишуваале оти загинале како Грци за Грција, а неа затоа што не го знае грчкиот јазик и в црква не го разбира попот на грчки и не знае на грчки да му се моли на Бога, ја презираа. И кога Крсто не и се вратил од војната во Мала Азија, и тогаш и читале дека тој, Ставрос, славно паднал во Али Веран за величието, за славата и честа на големата мајка Грција. А кога пред тоа му ја облекле униформата, го нарекле *незнамитис*, затоа што на секое прашање поставено на грчки, не знаејќи го грчкиот, одговарал - не знам. Загинал "незнамитисот" во туѓа земја, а нејзе и испратиле писмо со печат и царски знак. И така мајкините и бабините најсакани гинеле за славата на Грција и вределе за Грција само тогаш кога знаеле да пукаат, да убиваат други, да отстојуваат, со својата крв да ја величаат Грција. Секогаш така со нив, со *незнамитите* кои биле сакани и величени само тогаш кога гласно свирела воената труба и најгромко удирале воените барабани. И тогаш им го земале зборот. А тоа било време кога им било забрането на својот јазик да ја искажуваат болката и жалта кон умрените и на умрените на крст да им го пишуваат нивното родовско презиме. И Господ, по силата на законот, не признавал други молитви освен оние изречени на грчки. А Господ единствен семоќен преку устата на сегрчкиот патријарх на едни им велел да се радуваат, а на други да страдаат во молчење и да се хранат не со добрината и љубовта Божја, ами со горчината на пониженоста. Така во тие времиња се славел еден христијански Бог, но на сите не им било дозволено на свој јазик да испраќаат молитви кон Него и да го величаат името Негово. А таму каде секоја недела и секој празник гласно биле црковните камбани - молитвите биле неми, зборуваале само очите, се молеле челата, образите, метаниите ниски, ниски до самоти земја допирана со чело, двај забележливите движења на усните. Знаеле гласно да речат – Амин, а тивко, нечујно "Христос воскрес" и за „многу години“. И кога од боиштата добивале писменца со лоши вести, тогаш престанувале да се плашат од ричинусот, од камшикот, од сувиот остров на Егејот; пуштале писоци и лелеци на свој јазик зашто само така најдлабоко, најболно, најпотресно, за олеснување на болката и за долг спомен на покојниот, ја искажувале својата болка. Така трипати Крстовица одјареми страв и

многупати, и на празник, и во делник, и на веселба, и на закоп, и на разбуд редеше гласно. Пред бојот со Италијанците во оние вечерни училишта, со мака успеале да и ги научат на грчки првите редови на „Оче наш“ ама набрзо потоа стигнала лошата вест и ете и таа молитва не и помонала иако попот и учителот ја убедувале оти Господ Бог сака само молитви шепотени на грчки. Во нејзиното паметење нема место за забрав, ниту за доброто, ниту за лошото.

Седи Крстовица потпрена врз студениот камен и низ солзи се мачи да продре во далечината во која низ замаглината на солзите се појавува нејзината кука. Во неа веќе ги снеса вечната топлина и светлината, добрината и тажниот поглед на Богородица пред која секој ден и ноќ без престан гореше маслениче. Сега угасна и тоа. Умре вечната и тивка убавина што се гледаше од високиот чардак. Вплетена во него се исуши лозата. Висат од жегата исушените гроздови. Во дворот изгоре старата јаболкница. Од под нејзините стреа засекогаш одлетаа ластовиците и ветерот, презаситен со чад, далеку го однесе мирисот на цунцулето и босилокот што толку многу ги имаше во дворот. Пусто... Запустено... Подига таа раце и со дланките си ги допира образите. И брише, та брише солзи... Во еден миг почувствува дека заслабнува и дека во неа нешто почна да се крши. Заплака... тивко, без треперење, без гласно липање, ама од сесрце. Откако се изнаплака, почувствува дека во неа влегува некакво олеснување, небаре долго очекувано смирување. Се обидува да стане ама и покрај целиот напор останува да клечи. Гледа наоколу и се обидува да ги долови ноќните шумови. И се чини дека до неа, покрај неа, нема никого. На чекор или два, во тревата се одгласи штурче, најпрвин тивко, непрекинато, срамежливо. Престана, небаре наслушнува; засвири одново, кратко и изгледа исплашено од светулката што неколкупати болсна со мешето крај патот - прекина. Се осва чекор подалеку - продорно, довикливо, го наполни мракот со себе. Таа сврте глава и тогаш почувствува како трепери ноќниот воздух од далечните подмолни татнежи. Наслушнува. Шумат дрвјата во огромната пустелија што се шири околу неа. Во жешката августовска ноќ тивко поддувнува ветер. Колку нежно и ги допира образите. Во неа нешто како да живнува и се пробудува, нешто што е затрупано со урнатините на животот. - Госпode, зарем умирам или

полудувам? - смирено и без уплав се прашува и дури сега почувствува дека ја болат колената од клечење. - Клечам? Пред кого? Зошто? - се прашува и полека стана.

Под превезот на мрачнотијата луѓето заедно со стоката се редат во колони. И кога и шумата, и ридовите се слеаја во едно, громовит глас ги поведе зад себе и сите тргнаа во мракот. Над нив, на огромното небо, во непроникинатата ноќна длабочина, небаре се размрдаа ѕвездите и полека, чекор по чекор тргнаа над колоните...

Се разденува. Намуртена, бледорозова развиделина се спушта од кај Бела Вода и мрзеливо се постелува отаде Преспанското Езеро. Крстовица го поправи веленцето, го префрли преку рамо, преку врат ја обеси торбата и дисагите, се наведна како да оди наспроти силни ветришта и појде по пустото правливо цаде. Оди право пред себе газејќи по трагите на тие кои појдоа пред неа. Сега не свртува опул зад себе. Во ноќта што ја помина на лединката скраја од правливото цаде, смртта, чиниш, помина покрај неа, се загледа во нејзините солзи и се врати таму, зад ридовите, кај езерото, во трските, во ширното поле на Мала Преспа.

Снеможени застануваа скраја од патот, толку, колку за да приберат издишка, од матна бара со дланка да црпнат малку вода за да навлажнат испечени усни, да згаснат оган во стапалата, малку да преместат тежина од грбот што гореше и болеше и од рамената што печеа.

Митре, подзастануваше за да префрли тежина од рамо на рамо. Ситен му беше чекорот и израмнет со бавниот чекор на Мара, жена му. И таа на рамена носеше дисаги. На левото рамо и тежеше веленце и покривач, на десното бовча со пљачки, чинии, лажици, виљушки, чаши, котленце, на десното - ѓум, голем и до половина наполнет со вода. Влечеше Мара ситен и разлишан чекор и болно го чувствуваше силното печење во рамената и честопати молеше да подзастануваат за да премести тежина. Никој не намалуваше чекор. -Ти велев, бре Маре – ја кореше Митре кога

гледаше дека се повеќе се свиткуваше од тежината. – Чуму ти е ѓумот што го зеде, а ти настојуваше - ѓумот, па ѓумот...

- Ќе ни затреба, Митре... ќе ни притреба и не барај, нема да го фрлам... - не попушташе Мара и откако одново го почнуваше чекорењето покрај него, го потсетуваше. - А паметиш ли што велеше дедо ти, Бог да го прости, за овој ѓум? Слушај за да ти кажам. Велеше, кутриот, дека ѓумот бил постар од него и постар од неговиот дедо. Да. Велеше дека кога ја граделе куќата, тој како дете со овој ѓум им носел вода на мајсторите. Си заборавил дека така велеше?

Митре не одрече. Застана и замоли:

- Дај, Маре, застани и наведни се да турам малку вода. Ми се исуши, ми се испече грлото од жед... Наведни се, пониско, така...

Мара се наведна напред, во грлото на ѓумот заклокоти водата и се наполни шепата на Митре. Тој отпи малку и со остатокот го овлажи лицето, челото и засушените усни и со остатокот ги навлажи краевите од шамијата на Мара и со лесни и нежни движења ја избриша потта и прашината од нејзиното лице.

Одеа...

Жени, мажи, деца, цицалчиња во пазувите и во лулките носени под мишка, старци и старици, болни и сакати влечеа чекор гладни и жедни и желни за малку сенка за да се скријат од жешкото сонце, кое им го сушеше телото, пијејќи им ја потта и солзите на мачеништвото. Заемно се потпираа, заемно си додаваа сила, заемно го делеа парчето леб и капките вода.

- Ајде, уште малку – викаа предводниците – уште малку до таму - и не им велеа дали од таму ќе одат потаму и натаму.

Зад големата редица луѓе и стока, сите не стигнуваа да го држат одот. Некои папсани, истоштени заостануваа зад големата црновина. Заостануваше и Ристана. Натечени и беа босите стапала. Боса го врвеше тешкиот пат, како што целиот живот го помина боса. Од сиромашна во посиромашна куќа ја дадоа. Мажот десетина години постар, прв на играње карти во селската меана. Прв таму влегуваше, последен излегуваше. Добиваше, ама и губеше. Последната загуба беше единствената нива. Ја изгуби на карти и потоа упорно играше и се повеќе се задолжуваше. Некои му ги простуваа долговите, а некои за возврат бараа Ристана да работи кај нив. Аргатка. Најчесто кај тие чии куќи беа без мажи. Печалбарските. Не еднаш, Ристана, расплакана лежејќи до мажот, без да ги жали се уште своите млади години, во мракот, со горки солзи влажнејќи ја перницата наполнета со слама го молеше и преколнуваше - оди, бре, мажу и ти на печалба, како што отидоа толку други... Печали таму како другите. Види ги Пандови. Сиромаси беа, а сега јас аргатувам кај нив...

Ристана прва стануваше заедно со бледата зора, последна легнуваше. Од како се запамети – аргатка во селото. Од утро па до вечер на туѓ имот. Аргатуваше за шепа-две грав, леќа, парче сирење и малку урда, ока-две брашно. Со тоа ги прехрануваше секогаш парталавите синчиња кои честопати легнуваа гладни. На едното рамо торбуле со едно или две парчиња леб, малку сирење или само леб и сол. На другото рамо - мотиката. Со неа ги прехрануваше двете деца и мажот. Не жалеше многу кога ги даде заедно со другите деца од селото. На ум и легна помислата дека таму каде што ќе ги однесат, сигурно ќе имаат доволно храна и можеби и нешто од облеката и дека нема да одат боси... Ристана од

тој ден остана сама. Мажот го подбраа и како на стотици други му го дадоа ѓемот од коњот натоварен со сандачи полни со патрони и рачни гранати. Таму некаде на патот до местото каде што беше одредено да го однесат товарот, в зори авион ја нападна колоната. Од тој пат Ристановиот маж не се врати и така Ристана остана угул сама.

До неа, по прашливиот пат заостануваше и баба Илина. Ситна женичка на дедо Тоде. Зад неа чекореше и баба Дочка. Цел живот осамена. На млади години милиот замина на печалба и таму го снеса. Во времето што течеше таа често го сонуваше и го чекаше. Лебот што го јадеше и беше од чистењето на црквата каде гласно се караше со ластовичките кои постојано го валкаа подот. Имаше голема кука во која беше само таа и сиромаштијата. Не се премажи. Животот си го тераше сама. Овој пат не беше осамена. Беше малечок дел од големата толпа зад која се влечеше нејзината сенка. Сите кои заостануваа, напред маченички ги туркаше новиот бран бегалци кој ги измеша, ги прибра пред себе и ги понесе со себе...

Влечливо одеше баба Илина и во големата толпа се оддели од дедо Тоде, небаре потона во реката од папсани непознати луѓе.

Одеа...

Одот разлулан, влечкав и тежок. На лицата видлива длабока болка не толку од маченичкото одење, колку од горкото и страшно разочарување и вриежот на гнев, бес и озлобеност.

Одеа и со секој исчекорен чекор одот им го отежнуваше големиот безнадежен, горчлив и ужасен сомнеж дали тие се само жртва на некаква голема измама и смислен чекор за нивно искоренување?

Одеа и молкома - само така се прашуваа и долго како да немаше крај, во себе си велееа и повторуваа – кој и зошто ова ни го стори?

Се знаеше крвникот, се знаеше и жртвата, ама никој гласно не сакаше името да му го изговори.

Одеа...

Тесните и правливи патеки не ја собираа големата толпа - луѓе и стока заедно се туркаа, се газеа, паѓаа, стануваа и врвеа по стрмните угорнини и удолници.

- Продолжете! Не застанувајте! – продорно ечеше машки глас. - По мене! - викаше и со рацете покажуваше на патот што се ширеше пред него.

Држеа пат и не знаеја каде ги води. Никој не им кажуваше каде ги водат. Луѓето занемени го слушаа зарипнатиот глас и по него чекор в чекор, влечливо врвеа. Купишта луѓе, говеда, овци, кози – се заедно по прашливиот пат. Ја газеа од сонцето испржената и правлива земја и одеа без запир за издишка, молеа само малку да седнат, горчина да исплукаат, со капка вода црпната од трапчето или некоја матна локва испечени усни да навлажнат и уште само некој миг да приседнат за да приберат сила, од оболените рамена, плеќи и папсана душа, тежок товар да растоварат, да се најдат, да се видат, да се распрашаат за свои, за видени и невидени, за здрави и болни, за живи и мртви да слушнат, збор два да разменат, издив да издивнат за да им олесни живото страдање и болка во душата да смират.

Обезумени и папсани, наведнати под тежината на бовчите, дисагите, вреките и торбите, во кои го носеа најпотребното, терајќи пред себе жива стока, со разлулан и тежок чекор го

прегазија стрмниот превал и без задршка се спуштија прудолу и се разлеаја во ширната рамница.

Жега. Печеше сонцето. Време на жетва. Во нивите низ кои поминуваа, албанските селани жнееја. Во големи снопови го собираа зрното набабрено во класот.

Дедо Тоде и од него некоја година помладиот Борис, триејќи си ги колената и стапалата и, плукајќи ја насобраната горчина, се загледаа во нивата и врзаа тивок разговор.

- Гледај - рече дедо Тоде - си жнеат, си вршат луѓето, си го прибираат лебот во амбарите... А дома, кај нас – кој ќе ги ожнее нивите? Таму на страк – веќе се рони зрното од класот. Кој ќе ја прибере пченицата? А? Кој? Што велиш, а?

Борис не рече кој ќе ги ожнее нивите и кој ќе ја прибере пченицата. Некоја друга болка го мачеше, па рече:

- А кај нас, кога дојдоа тие од раководството за да ни речат дека по нашето село ќе помине бојот, та затоа да си земеме, рекоа, што ни е најпотребно, другото да го скриеме, а се што е на нива, пред да се мавнеме отаде планината, да не го оставиме да остане простум. На се, рекоа, оган да им се клади, се нека се стори пепел и ништо да не остане за непријателот. Тука тој нека најде само пепел, нека најде изгорена земја... Така ни рекоа и ние, послушниците, да не речам будалите, со наша рака ставивме оган на класот. Оган кладовме на нашата пот и ништо, ни од нива, ни од бавча и градина, ништо не остана простум... Токму тоа му требаше на непријателот...

- Ами нам, мислиш - дедо Тоде му го прекина зборот - ни остана ли нешто што пред нашето бегане беше простум и не беше изгорено? Плодни ни беа нивите со пченица, пченката - на, до над

глава висока, кочан долг, рамен со лактот - дедо Тоде крена рака над главата и пушти длабок издив. - И ние на нивите сами им го пуштивме огнот... гледавме како горат и плачевме... Да ти кажам, кога ќе ми текне за ова, не знам дали некогаш душата ќе ми најде олеснување и проштевање за таквиот грев. Лош, голем грев е со свои раце да пуштиш оган во нивата, наместо да го собереш бериќетот. Со плач гледавме како гори лебот. Така ни рекоа - оган, само пепел за врагот... А пченицата, ти велам, висока, класот, ти кажувам, долг како плетенка и во него зрното јадро. Жив леб, ти велам, со своите раце горевме... Голем и лош грев сторивме...

- А, ти, сам ли си тргнал? – праша Борис.

- Со домаќинката, Борисе, ама некаде ми се изгуби. Ја барав, ама во оваа бркотница, ми се изгуби и сигурно оди по некои други патишта. Белки некаде ќе се прибереме и таму ќе се најдеме. Само да ми е жива и здрава...

- Станувај! Одиме!!! – одекна силен и зарипнат глас.

Се пресече разговорот. На усните на дедо Тоде се залепи и згасна зборот. Во ширната рамница останаа толку, колку што успеаја да приберат здив, пот и прав од чела да избришат, грб да исправат, нозе да протријат.

- Станувај! Одиме! – повикуваше гласот.

Станаа. Се довикуваа. Се береа. Нарамна бовчи, торби, дисаги, се собраа и тргнаа, одејќи на кај таму, каде заогаше сонцето, кое уште некој миг светеше и само по неколку издишки, ја снема светлината. Високиот рид над нив фрли дебела сенка. Мракот бездушно ја помрачуваше ширната рамница и булуците луѓе и стока. Само таму високо над ридовите се уште дишеше и полека замиравше денот, а небото гореше во пурпурен пламен.

- Одмор!!! До утре тука! - викна предводникот.

Одрамија тежина од рамена и грб. Издишаа мачнина и чемери од душата, исплукаа горчина. Во мракот наоѓаа малку смирување и блага почивка во тоа кратко време што им беше одредено за да отпочинат толку, колку за да соберат здив, да исплукаат чемер, да приберат кувет, од кратката почивка да откинат и малку време за да им се врати мислата, да им се смири болката, да се средат, да се најдат, да се видат, да се избројат, да се изнаплачат и во плачот да најдат малку смирување и олеснување.

Дедо Тоде легна на крајчето од сенката под која веќе лежеа други, дојдени пред него. Лежеше под разредчената сенка и со широко отворена уста едно подруго длабоко во себе ја вдишуваше сликата на тоа што засекогаш остана зад него, без престан му беше пред очите – сокачето што водеше од дома до црквата, патот до нивите, лозјето и бавчите, до чешмата и изворчето близу црквата Свети Атанас, кое од незнајни времиња течеше од под корените на старите дебели и високо разгранети дабје. Пред неговите очи стои тоа што беше живо кадро и во него беше целата негова душа заедно со големата болка. Жар го жареше, кога го фати патот зад другите по кој со секој направен чекор ги влечеше и своите спомени. Последното што го виде пред заминување беше црниот облак што го засени сонцето. Зад него и во него остана урнатица. Големата болка за изгубеното не беше само болка, туку тежок удар со остар нож право во срцето, таму каде најмногу боли и најбрзо се умира. Сега ја носи во себе таа болка и остриот удар. Беше и тој од многуте кој поверува. Сега ја плука горчината од многу ветуваната добрина и големото зло. Влечкум чекореше на патот на големата загроза. А зад толпата со расплетена коса, со ширум подадени раце неутешливо и очајно викаше и молеше Грозда:

- Луѓе, децата, децата ми ги нема... каде ми се децата!!!

Големата толпа ги голтна и како надојдена река ги влечеше со себе. Таму ги најде...

Врз бегалците падна ноќта, покривајќи ги со црната черга на мракот. Прва долга, кобна и немирна ноќ во туѓа земја, која не донесе олеснување ниту за телата ниту за душите. Многу од нив будни ги најде задушливата и маглива зора.

Ноќта им ја снеса стоката. Нечувана се растури по бавчите, ливадите и стрништата и се пушти збор дека си ја прибраа албанските селани. Не тргнаа да ја бараат.

Тие, кои ги водеа не застапаа за да видат што се стори со стоката, туку заповедаа одење.

Црнината продолжи да го тури правливиот пат...

Одеа.

Тесните и правливи патеки не ја собираа големата толпа - луѓе и стока заедно се туркаа, се газеа, пагаа, стануваа и врвеа по стрмните угорнини и удолници.

- Продолжете! Не застанувајте! – продорно ечеше машки глас. - По мене! - викаше и со рацете покажуваше на патот што се ширеше пред него.

Држеа пат и не знаеја каде ги води. Никој не им кажуваше каде ги водат. Луѓето занемени го слушаа зарипнатиот глас и по него чекор в чекор, влечливо врвеа. Купишта луѓе, говеда, овци, кози – се заедно по прашливиот пат. Ја газеа од сонцето испржената и правлива земја и одеа без запирање за издишка, молеа само малку да седнат, горчина да исплукаат, со капка вода црпната од трапчето или некоја матна локва испечени усни да навлажнат и уште само некој миг да приседнат за да приберат сила, од

оболениите рамена, плеќи и папсана душа, тежок товар да растоварат, да се најдат, да се видат, да се распрашаат за свои, за видени и невидени, за здрави и болни, за живи и мртви да слушнат, збор два да разменат, издив да издивнат за да им олесни животото страдање и болка во душата да смират.

Обезумени и папсани, наведнати под тежината на бовчите, дисагите, вреќите и торбите, во кои го носеа најпотребното, терајќи пред себе жива стока, со разлулан и тежок чекор го прегација стрмниот превал и без задршка се спуштија прудолу и се разлеаја во ширната рамница.

Жега. Печеше сонцето. Време на жетва. Во нивите низ кои поминуваа, албанските селани жнееја. Во големи снопови го собираа зрното набабрено во класот.

Борис не рече кој ќе ги ожнее нивите и кој ќе ја прибере пченицата. Некоја друга болка го мачеше, па рече:

- А кај нас, кога дојдоа тие од раководството за да ни речат дека по нашето село ќе помине бојот, та затоа да си земеме, рекоа, што ни е најпотребно, другото да го скриеме, а се што е на нива, пред да се мавнеме отаде планината, да не го оставиме да остане простум. На се, рекоа, оган да им се клади, се нека се стори пепел и ништо да не остане за непријателот. Тука тој нека најде само пепел, нека најде изгорена земја... Така ни рекоа и ние, послушниците, да не речам будалите, со наша рака ставивме оган на класот. Оган кладовме на нашата пот и ништо, ни од нива, ни од бавча и градина, ништо не остана простум... Токму тоа му требаше на непријателот...

- Ами нам, мислиш - дедо Тоде му го прекина зборот - ни остана ли нешто што пред нашето бегане беше простум и не беше изгорено? Плодни ни беа нивите со пченица, пченката - на, до над

глава висока, кочан долг, рамен со лактот - дедо Тоде крена рака над главата и пушти длабок издив. - И ние на нивите сами им го пуштивме огнот... гледавме како горат и плачевме... Да ти кажам, кога ќе ми текне за ова, не знам дали некогаш душата ќе ми најде олеснување и проштевање за таквиот грев. Лош, голем грев е со свои раце да пуштиш оган во нивата, наместо да го собереш берикетот. Со плач гледавме како гори лебот. Така ни рекоа - оган, само пепел за врагот... А пченицата, ти велам, висока, класот, ти кажувам, долг како плетенка и во него зрното јадро. Жив леб, ти велам, со своите раце горевме... Голем и лош грев сторивме...

- А, ти, сам ли си тргнал? – праша Борис.

- Со домаќинката, Борисе, ама некаде ми се изгуби. Ја барав, ама во оваа бркотница, ми се изгуби и сигурно оди по некои други патишта. Белки некаде ќе се прибереме и таму ќе се најдеме. Само да ми е жива и здрава...

- Станувај! Одиме!!! – одекна силен и зарипнат глас.

Се пресече разговорот. На усните на дедо Тоде се залепи и згасна зборот. Во ширната рамница останаа толку, колку што успеаја да приберат здив, пот и прав од чела да избришат, грб да исправат, нозе да протријат.

- Станувај! Одиме! – повикуваше гласот.

Станаа. Се довикуваа. Се береа. Нарамја бовчи, торби, дисаги, се собраа и тргнаа, одејќи на кај таму, каде заогаше сонцето, кое уште некој миг светеше и само по неколку издишки, ја снема светлината. Високиот рид над нив фрли дебела сенка. Мракот бездушно ја помрачуваше ширната рамница и булуците луѓе и стока. Само таму високо над ридовите се уште дишеше и полека замиравше денот, а небото гореше во пурпурен пламен.

- Одмор!!! До утре тука! - викна предводникот.

Одрамија тежина од рамена и грб. Издишаа мачнина и чемери од душата, исплукаа горчина. Во мракот наоѓаа малку смирување и блага почивка во тоа кратко време што им беше одредено за да отпочинат толку, колку за да соберат здив, да исплукаат чемер, да приберат кувет, од кратката почивка да откинат и малку време за да им се врати мислата, да им се смири болката, да се средат, да се најдат, да се видат, да се избројат, да се изнаплачат и во плачот да најдат малку смирување и олеснување.

Дедо Тоде легна на крајчето од сенката под која веќе лежеа други, дојдени пред него. Лежеше под разредчената сенка и со широко отворена уста едно подруго длабоко во себе ја вдишуваше сликата на тоа што засекогаш остана зад него, без престан му беше пред очите – сокачето што водеше од дома до црквата, патот до нивите, лозјето и бавчите, до чешмата и изворчето близу црквата Свети Атанас, кое од незнајни времиња течеше од под корените на старите дебели и високо разгранети дабје. Пред неговите очи стои тоа што беше живо кадро и во него беше целата негова душа заедно со големата болка. Жар го жареше, кога го фати патот зад другите по кој со секој направен чекор ги влечеше и своите спомени. Последното што го виде пред заминување беше црниот облак што го засени сонцето. Зад него и во него остана урнатица. Големата болка за изгубеното не беше само болка, туку тежок удар со остар нож право во срцето, таму каде најмногу боли и најбрзо се умира. Сега ја носи во себе таа болка и остриот удар. Беше и тој од многуте кој поверува. Сега ја плука горчината од многу ветуваната добрина и големото зло. Влечкум чекореше на патот на големата загроза. А зад толпата со расплетена коса, со ширум подадени раце неутешливо и очајно викаше и молеше Грозда:

- Луѓе, децата, децата ми ги нема... каде ми се децата!!!

Големата толпа ги голтна и како надојдена река ги влечеше со себе. Таму ги најде...

Врз бегалците падна ноќта, покривајќи ги со црната черга на мракот. Прва долга, кобна и немирна ноќ во туѓа земја, која не донесе олеснување ниту за телата ниту за душите. Многу од нив будни ги најде задушливата и маглива зора.

Ноќта им ја снеса стоката. Нечувана се растури по бавчите, ливадите и стрништата и се пушти збор дека си ја прибраа албанските селани. Не тргнаа да ја бараат.

Тие, кои ги водеа не застапаа за да видат што се стори со стоката, туку заповедаа одење.

Црнината продолжи да го тури правливиот пат...

Одеа.

Кога големата толпа стигна до пред влезот во Пегин, не ја пуштија да влезе во градот. Ја сметија по стрништето каде веќе беа поставени стари, подгниени и засмрден шатори. Во нив најдоа гола постела и сенка под жешкото сонце. Гледаа во небото низ дупките останати од куршуми и со мислите се враќаа таму од каде беа откорнати. Само дедо Тоде не легна. Тој продолжи да се пробива од една до друга толпа, од еден до друг шатор, вој ја бараше својата Илина и со нажален глас прашуваше дали некој ја видел. Во тишината што владееше се слушаше само неговиот глас:

- Илино! – молежливо викаше дедо Тоде. Секој ден до заодот на сонцето ја бараше својата Илина. Секој намерник го прашуваше – да не си видел една ниска женичка облечена во црна малина. Илина се вика. Молк. И продолжуваше дедо Тоде да ја бара Илина, а Илина меѓу луѓето и во шаторите ја немаше.

- Илино! Илино! – се слушаше неговиот глас и без престан прашуваше – дали си видел една ниска женичка облечена во црна малина? Илина се вика. И не престануваше да вика: Илино, Илино, бе, зошто ли ме остави сам?

Кој знае колку Илини остана на патиштата кои не водеа до враќање?

- Илино! Илино! О, Илино! – викаше и довикуваше дедо Тоде.¹⁹

Неговиот глас се губеше во гласовите на тие кои викаа бегајте. Во тоа налудничаво бегство еден глас се ореше – бегајте, ама не кажуваше каде, а кога толпата се растури по Корчанското Поле, друг глас викаше – одиме, ама не кажу-ваше каде.

Правливиот пат ги носеше кон невратот.

55

Тој ден во водите на Преспанското Езеро, сакајќи да пребегне на забранетата страна, Лефка, таа, која со Мичо во Крчишта ја расеа љубовта, сега борец на ДАГ, биена од матните езерски бранови се давеше и заедно со неа се давеше и вербата која и ја внушуваа во калливите и студени земјанки, се давеше викајќи го на помош својот Мичо. Во неа силно гореше пламенот на животот, поткрепуван со силата што ја имаше зграпчено од моќта на карпите и чувството дека се ослободила од стравот, се зацврсти нејзината верба во надежта дека пак, со својот Мичо, ќе шета по зелените ливади под светлината на полната месечина, ќе ги брои ѕвездите и ќе се пригушнува до топлото рамо на својот љубен. Од таа голема желба набираше сила да одолее на опасноста што ја

¹⁹ Извадок од романот НА ПАТ КОН НЕВРАТОТ.

дебне. Се биеше со брановите што ја заплискуваа и не ѝ даваа со полна уста да дише. Во диво разбуричаната вода се давеа мечтите и недоживеаната младешка моминска љубов. Окрва-вените бранови се посилно ја заплискуваа. Од нејзините рани се цедеше крв и се мешаше со матното. Не се даваше. Удираше со нозете, а од рака не го испушташе шмајзерот иако се губеше во матното, но успеваше да изрони глава од водата, да вдише толку воздух, колку што вдишува уловената руба и пак се губеше во матното. Во еден миг ја пресече помислата дека тука е крајот, но пак се биеше со брановите. Секое движење на рамото ја печеше и чувствуваше дека нешто силно, како шајка, и е вбиено во грбот. Тешко погодена се давеше во полудените води и во сопствената крв. Кога загази на дното почувствува силно влечење за косата. Главата веќе ѝ беше над водата и одвај можеше да голтне малку воздух. Со магливо отворените очи виде како над неа стоеја двајца војници, на нивните образи зебележа мека насмевка, која ја охрабри и чувствуваше како ја влечеа, сега фатена под мишките. Силно се искашла, исплука матна вода измешана со песок и тогаш за миг во нејзините очи болсна светлината на животот. Во нејзиниот маглив поглед ѝ се пристори дека ги гледа ливадите, шумите, зелената пресна трева, мирисот на ливадските цвеќина и лицето на нејзиниот Мичо. Кога ја извлекоа од матната вода, полека ја влечеа по песокот. Зад неа остануваше дебела крвава бразда. Нејзиниот живот остана во дланките на војниците кои ја молеа да издржи уште малку, само уште неколку чекори.

Ја голтна песокот извалкан со нејзината се уште топла крв.

Од тој ден деновите преминаа во години, а Мичо секоја година, истиот ден кога Лефка загина во Преспа, со себе носи голем преграб синчец. Го собира скраја од патиштата и во ледините. Со лабав чекор приоѓа до езерскиот брег, клекнува,

ниско наведнува глава и во тишината што повремено ја поматува
питомиот бран и шумолењето на трските, со мислите полека го
одмотува клопчето во кое цели осумдесет години е внедрена
неговата љубов и болката кон непрежалено саканата девојка.
Шепоти. Шепотењето му е тивко, приглушливо згаснато од
питомиот сребреникав езерски бран. Тоа тажнеливо и занесно
тивко зборување личи на душевна молитва. Трипати се прекрстува,
клекнува на десното колено, полни шепа со вода, ја бакнува и
капка по капка ја враќа во езерото, како бакнежите што ги враќаше
под дебелата сенка на дабот. Потстанува, од водата не откинува
поглед и не може да го потули липтежот. Заедно со солзите страк
по страк синчец нежно фрла во сината езерска вода над која виси
сачот на синото небо. Бранот го презема и нежно и милно го лули,
како тој што ја лулеше Лефка вториот ден од Велигден. Се
оттргнува од брегот и чекор в чекор одот го води по Преспанското
поле над кое најсино е небото и водата и крајпатниот синчец. Му
се чини дека се е сино, како очите на Лефка во кои беше собрано
целото синило на небото. Сега Мичо тоа синило го бара во
преспанскиот песок и тажно го кити со крајпатен синчец. Секоја
година на овој ден доаѓа Мичо, со преграб синчец под мишката го
растура во езерото и го сее во полето. За Лефка и за сите чии
соништа и мечти завршија во сината вода и под синото преспанско
небо. Тука синчецот бргу не овенува. Трае во недосонетиот сон на
Лефка и во болката на Мичо.

Чекор в чекор оди Мичо по полето преспанско, и со своите
замави личи на сејач. Ја сее Мичо својата болка. За него денес нема
спомен. Има само неисцелена рана, болка и тага. По секој направен
чекор во песокливото поле остава страк синчец. За душите на тие
кои се стопија во песокот, како што се стопи неговата Лефка. Така
секоја година, покрај другите убави цвеќиња, Мичо собира само

синчец затоа што очите на Лефка беа сини како синчецот, езерото и небото.

Две години Лефка ја живееше војната секогаш пред себе имајќи го ликот на Мичо. Од огнено распалената и неизгасливата желба да биде со него со вообразбата црпеше одсиви од преживеаното. Неговата насмевка, благиот поглед на очите, топлиот и тивок галежлив глас, преградките во кои се чувствувааше најбезбедно, ја бодреа да ги издржи долгите ноќни маршеви, грмежите на топовските и минофрлачките ѓулиња, свирежот на куршумите, гладот и студот во влажните земјанки и плитките ровови ги врзуваше во златното синцирче што Мичо и го подари на последното видување. Очите секогаш ѝ беа полни со Мичо. Тој ѝ беше единствената радост и надеж во мракот на злото. Секаде и секогаш го гледаше неговиот лик со кој ја жареше желбата што поскоро да биде со саканиот.

Две години Лефка ја живееше војната секогаш пред себе имајќи го ликот на Мичо и Мичо цел живот ја живее болката и тагата имајќи го пред себе ликот на Лефка.

За таква болка лек нема. Има само неизбришливо драг, тажен и жив спомен чувар на неизгасливиот пламен и жарта на недосонетата страсна младешка среќа.

Мичо, без Лефка, цел живот ја живеше болката и тагата имајќи го пред себе лицето на Лефка, кое засекогаш остана негова болештина. Со нејзиниот лик во очите го преживеа тоа обесчовечено време во кое згасна младешката убавина и се тргна прудолу.

Секоја година, истиот ден кога Лефка загина, Мичо оди во Преспа, носејќи голем преграб синчец. Го собира скраја од патиштата и во ледините. Со лабав чекор приоѓа до езерскиот брег,

клекнува, ниско наведнува глава и во тишината што повремено ја поматува питомиот бран и шумолењето на трските, со мислите полека го одмотува клопчето во кое цели осумдесет години е внедрена неговата љубов и болката кон непрежалено саканата прва љубов. Шепоти. Шепотењето му е тивко, приглушливо згаснато од питомиот сребреникав езерски бран. Тоа тажнеливо и занесно тивко зборување личи на душевна молитва. Клекнува на десното колено, трипати се прекрсув, полни шепа со вода, ја бакнува и капка по капка ја враќа во езерото, како бакнежите што ги враќаше под дебелината сенка на дабот. Потстанува, од водата не откинува поглед и не може да го потули липтежот. Заедно со солзите страк по страк синчец нежно фрла во сината езерска вода над која виси сачот на синото небо. Бранот го презема и нежно и милно го лули, како тој што ја лулеше Лефка вториот ден од Велигден.. Секоја година на овој ден доаѓа Мичо, со преграб синчец под мишката го растура во езерото и го сее во полето. За Лефка и за сите чии соништа и мечти завршија во сината вода и под синото преспанско небо. Тука синчецот бргу не овенува. Трае во недосонетиот сон на Лефка и во болката на Мичо.

Чекор в чекор оди Мичо по полето преспанско, и со своите замави личи на сејач. Ја сее Мичо својата болка. За него денес нема спомен. Има само неисцелена рана, болка и тага. По секој направен чекор во песокливото поле остава страк синчец. За душите на тие кои се стопија во песокот, како што се стопи неговата Лефка.

Жива, не згасната е неговата љубов и уште поголема е не исцелената рана во неговата душа. Ја носи со години. Така, редум, секоја година оди во Преспа, собира цвеќиња од запустените ниви и ливади и дел фрла во езерските води и дел расфрлува по Преспанското Поле, каде некаде во песоците лежи таа, Левка и многу други како неа.

Во срцето на Мичо никоја друга не најде место.

56

По многу години, во преспанското село Нивици (Псарадес го крстија новите владетели) некои други Македонци, од другата страна на границата, научени од странци како да го уништат тоа што го наследија од нивните предци, а не го чувствуваа со душа и срце, не го предадоа само знамето и името, туку и дел од својот народ.

Не ставам точка на ова пишување, зашто пред очи, како огромна карпа ми се појави Јонче Христовски кој пеејќи „Едно име имаме во душата го носиме, за тебе живот даваме, о Македонијо,, го соблече сакого и како развеано знаме го фрли пред публиката. Од тогаш никој не запеа како Јонче. Ќе се појави ли некој друг како Јонче? Ќе се развее ли пак нечие сако како сако на Јонче?

Тој ден во Нивици немаше оркестар немаше, химни не се отпеале, ама затоа имаше многу радосно смеење, прегрнување, ракување и странци кои најмногу беа загрижени што побрзо да се потпише договорот наречен Преспански договор. Тие стоеја малку понастрана и со задоволство во очите и млакото ракоплескање го потврдуваа својот успех до кој дојдоа валкајќи ги црвените килими што понизно им ги постелуваа домаќините и со внимание и ракоплескање ги слушаа нивните измамнички ветувања исплукувани од говорницата на Собранието.

Телевизиските камери директно и од блиску ја пренесуваа циркузијадата, која ние со вчудовиденост ја гледавме од балконот на нашата вила.

Денес е 14 август 2023 година. Зора е. Сивото утро го развејуваат сончевите зраци кои израстуваат од зад врвот на планината Цуце, дел од возвишениот Пелистер. Од балконот ги гледам првите зраци кои ја разбудуваат Галицата и ридовите отаде границата. Сончевата светлина полека се спушта прудолу, ја осветлува издолжената карпа на Нивици и се постелува над синото стакло на Преспанското Езеро.

За тој ден и за деновите пред него и по него многу е кажувано и пишувано, најчесто во зависност од актуелните, утрешните и подалечните потреби и цели. Ретко се зборува и пишува за вистината така, каква што не треба да биде заборавена. Меѓутоа, од дветеста и на границата, пишувачи аматери од рекла казала изнапишаа тони хартија со непроверени факти. Во нив и одобрување и омраза, закана и повик за одмазда. Тешки зборови кои лесно ги издржува и највалканата хартија.

Пред седумдесет и пет години, како утре, 15 август, за последен пат во Преспа биеја камбаните. Се славеше големиот христијански празник, Голема Богородица. Денес камбаните бијат само во Нивици. А некогаш Нивичани и остатокот од Преспани заедно го славеа големиот празник и празнично биеја камбаните во цела Преспа.

Голема Богородица е заштитник на Нивици и на цела Преспа. И на моето село. Тој ден во моето село доаѓале гости од Косинец, Лобаница, Д'мбени, Смрдеш, В'мбел, Долно Папратско. Сите радосно, после богослужбата во црквата, свечено облечени го славеа големиот празник во звукот на сите камбани од околните села.

Потоа?

Денес во моето село нема кој да го повлече јажето врзано за срцето на камбаната и нема кој да им се помоли на Света Богородица, на Христос Спасителот, на сите светци да им запали свеќа, и свеќа да засвети за душите на тие кои загинаа во планините на Македонија и на тие, кои отидоа отаде големите води, никогаш нема да се вратат.

Денес, од самоти утро сум под бремето на овој спомен и многу сум тажен...

Денешното утро, гледајќи го од балконот синилото на езерото и небото, зеленилото на шумите нараснати по околните ридови и планини во чиј венец лежат двете преспански езера, со болка се навраќам на последните денови од Граѓанската војна. Како утре, пред седумдесет и пет години, утрото на 10 август 1949 година, пред добро да изгрее сонцето, борбените авиони од аеродромите во Јанина, Кожани, Костур, Лерин и Солун ги пеплосаа рововите и бункерите на ветувањето и на надежта наречена „На Вичо непријателот нема да помине“. Помина и во јуриш тргна владината војска потпомогната со тенкови, борни коли, стотици топови и минофрлачи. Бранителите и напаѓачите еден против десет. Најопасните позиции ги бранеа борци-инвалиди, кои за секогаш останаа во оганот и во пепелта на бункерите и рововите.

Поминаа години, ама не згасна споменот, кој е чемерен дел од нашето големо човечко, национално и македонско страдање. За тие денови моите познавања ги збогати и книгата „Историја на Граѓанската војна“, која пред десетина години ми ја подари мојот лерински познаник.

Во неа со знаење и макотрпен труд, авторот ме внесува во виорот на ужасот и не ме остава рамнодушно и ноќта да ја поминеш со мирен сон. Грозоморот ме следи до зори и денот ќе ми биде отслик на пеколот.

На страница 533 пишува дека на рамниот простор на Малото Преспанско Езеро и на целиот пат од Превалот до Р'би и Пероо-Кулата, па се до селото Нивици, на 13 и 14 август 1949 година грчкото воено воздухопловство фрли 34 бомби тешки 250 кг, 530 бомби тешки 125 кг, 1.900 бомби тешки 10 кг, 620 ракети, 26.000 гранати, 43.000 митралески куршуми и 70 напалм-бомби, во тоа време најужасното и најубиственото оружје. Беа фрлани од американски и англиски авиони врз слабо вооружените, но необично храбри борци на Демократската армија на Грција во чии редови од вкупниот број 25.000, се бореа 14.000 Македонци, момчиња и девојки на возраст од 16 до 25 години, мал дел доброволци, а најголемиот број насилно мобилизирани. Заедно со соборците Грци и тие во најголемиот број, како и Македонците, селски момчиња и девојки. Пеколот на Грамос траеше 70 деноноќија. Епопеја на издржливост, јунаштво, храброст, борбеност и вера и измама. Што бранеа пред стоилјадната владина војска добро вооружена од Соединетите Американски Држави и придружена со американски и англиски воени советници? Бранеа ридови, планини и карпи и гинеа на карпите и зад карпите. Една година по крвавата битка за Грамос и по крвавите и неуспешните битки за Негуш, Воден и Лерин, пусија фатија во ридовите и планините на реонот викан Вичо, каде по наредба на Политбирото на КПГ и Главниот штаб на ДАГ, беше фрлена паролата „**На Вичо непријателот нема да помине**“ и целокупното цивилно население, од сите села на реонот Вичо и од Преспа, независно од возраста го мобилизираа да копа ровови и да гради бункери. Само ноќе. Тие десетина илјади требаше да им стават чело на над сто

илјади владини војници, на десетици тенкови и деведесет авиони и беа убедувани дека непријателот на Вичо нема да помине. Во ровови и бункери го чекаа и го дочекаа со пораз... Тоа лудило подоцна, некаде во далечниот Узбекистан, го нарекоа лудило, но одговорните беа казнети само со бришење од редовите на партијата.

Тоа железо и напалмот кое ја толчеше и ја гореше Преспа, прво ги толчеше и ги гореше борците на ДАГ во Грамос. Издржаа во битката што траеше седумдесет деноќија зад пусти чуки, ридови и карпи над кои освен илјадниците топовски и минофрлачки гранати, авионски бомби и небројните митралески и автоматски куршуми, и од авионите на кралското воздухопловство исфрлуваните буриња наполнети со запалива смеса во која гореа и луѓе и земја. Така од 14 јуни до 20 август 1948 година гореше и се бранеше Грамос каде изгина цутот на македонската и на грчката младост. Тука, во карпестиот Грамос болниот водач, како што велеше, ќе го уништел англоамериканскиот империјализам.

Во книгата авторот не наведува колку гранати и куршуми фрлија топовите, минофрлачите, тенковите, пушките, автоматите, митралезите. Површината на тој простор не е поголема од 10-тина квадратни километри. Малку или многу железо падна на тој простор врз осакатените единици на ДАГ и големиот број цивилно население кое во невидена паника иташе кон Пероо-Кулата за да најде спас на полуостровот што го нарекоа Африка? Авторот бележи дека 80 отсто од тие кои се повлекуваа по овој отворен простор беа убиени. Не, тоа не беше боиште. Тоа беше кланица. Малку или многу беше количината на фрленото железо и олово, малку или многу се загинатите чии коски лежат во масовните гробници на просторот меѓу Раби и мостот Пероо-Кулата, во песоците и трските меѓу Големото и Малото Преспанско Езеро?

Таму не гинеа Егејци, таму гинеа Македонци и Грци, а на тие кои успеале да останат живи, им беше пресуден чемерен егзодус.

Со верба во ветувањата Македонците го жртвуваа својот живот, ги жртвуваа своите најблиски, својот имот. Се жртвуваа себе си. За жал наследниците на тој омилен водач, по години за целокупната грчка јавност, само за да бидат рехабилитирани, ќе изјават:

- За нашата партија во Грција не постои македонско малцинство.

Тие кои беа на власт од Македонците, кои би сакале да се вратат на своите огништа, побараа да потпишат изјава дека се Грци по род, а тие, комунистите, кои сакаат да дојдат на власт, јавно изјавија дека Македонци не постојат.

Која е разликата?

Истото, како рефрен, го повторуваат и други.

Тоа гласно искажано - национално возобновување - не беше ништо друго, туку подмолно и изманичко ветување дека во Грција, Македонците ќе се здобијат со своја автономија. Во говорите на челниците на НОФ и АФЖ, тоа ветување беспоговорно беше прифатено, пофалувано и потоа ширено меѓу борците на ДАГ и настраданото македонско селанство, кое уште повеќе се мобилизира и со возвишените пароли извикувани од активистите и пропагандистите на НОВ и АФЖ, уште повеќе ја жртвуваше својата крв и живот. Ниту еден Македонец и Македонка, викаа самонаречените водачи и револуционери, да не остане без пушка и целосно да тргне во бој за победата на ДАГ и на народната револуција, кои станаа нивна најомилена парола. Во текот на последните пет месеци од поразот на ДАГ, во духот на таа измама

Македонците веќе претставуваа половина од борбениот состав на ДАГ. Тоа возобновување на нешто што не постоеше, а допрва требаше да се оствари, не значеше ништо друго туку мобилизација на целокупното македонско население и внесување делба, омраза, раздор и караница меѓу Македонците во Грција и во Народна Република Македонија. Творецот не беше наивен. Знаеше тој пат каде може да води. Воспитаникот на Берија и миленик на Сталин ги следеше трагите кои водеа кон уништување. Македонците учесници во Граѓанската војна тоа доцна го сфатија, а дали и тие кои беспоговорно го славеа водачот и партијата?

Скоро целокупното население од селата под целосна или делумна контрола на ДАГ комунистите го преселија во шумите во близина на грчкото-албанската граница. На непријателот, рекоа, на тој начин ќе му оставиме пуста, изгорена земја каде нема да има можност да се храни. Токму тоа му требаше на непријателот, за кого храната непрекидно и во изобилство со бродови пристигнуваше од Америка, а во селата контролирани од ДАГ многу селани умираа од глад и болести.

Времето, кое не знае за поштеда, со помош на оригинални документи, полака ќе ги открие сите кои ја предизвикаа војната, страдањето и откорнувањето на Македонците од родните огништа.

Преспа за целото време на траењето на Граѓанската војна, беше нејзин центар. Од другата страна на границата, во селото Асамати, во вилата на рускиот белогардеец, полковникот Гриценко, на 23 декември 1947 ја формираа привремената влада и до 28 јуни 1948, кога беше прогласено Информбирото, беше нокно седиште на генералниот секретар на КПГ, на дел од неговите најблиски соработници придружувани од високи личности на тогаш Комунистичката партија на Македонија. Тука целата таа дружина, во светлината на газииените ламби (во Преспа струја се

воведе во 1957 година) се гостеа со највкусни јадења од преспански крап и пиеја најдобри македонски вина. Во мугрите џипот се враќаше во Винени или во Нивици или во Орово или во Граждено. Вилата на рускиот белогардиски полковник Гриценко и денес постои во Асамати.

По прогласувањето на Информбирото, Захаријадис застапа на страната на Сталин. Патот до Асамати веќе му беше затворен и место на престој најде во планинската пештера над селото Винени.

Тогаш до пештерата водеше стрмна козја патека, а денес бетонски скали до самиот рид каде се распостелува голема рамнина покриена со сенките на ниската и густа дабова шума. Таму имаше работилници за шиене униформи и кошули, за поправка на цокули и чизми, млекарница за преработка на овчето, козјото и кравјото млеко, кое задолжително, за борбата и победата, мораа да го даваат Преспани.

Сега до шумата над селото Винени на местото на некогашната стрмна тесна чакална козја патека која завршува пред широката рамнина, водат бетонски скали кои завршуваат под сенките на ниско стеблести дабови сенки. На почетокот од рамнината, лево води тесна патека на чиј крај се извишува дебел стар даб и до него голем камен под кој зее мрачна пештера. На дабовото стебло закована е штица со натпис: „Σπίλια Ζαχαριάδης” - „Пештера Захаријадис” и стрелка која е свртена кон големата камена карпа под која зее мрачен отвор низ кој по скалички се влегува во големо мрачно дувло, кое во последната година и пол од Граѓанската војна беше најчуваното тајно место. Тука, по удобните и топли соби во вилата на Гриценко во Асмати, Захаријадис одмораше, пишуваше и донесуваше партиски и воени одлуки, кои подоцна се покажаа мрачни како и дувлото, во кое одржуваше тајни советувања со своите најблиски соработници.

Денес, тоа мечкино дувло стана туристичка атракција и место на спомен и почит. Пред влезот во пештерата, децата или внуците на неговите сегашни истомисленици, приврзаници и почитувачи, поставија негов голем портрет изрежан на мермерна бела плоча. Портретот, од левата и десната страна, го китат две маслинови гранки. Во очите и лицето на водачот потскриена насмевка под која, како и некогаш се кријат лажните ветувања, големите измами и тајната соработка со Германците во логорот во Дахау, со Велика Британија и СССР и со грчката влада, што беше докажано на тајната партиска конференција која се одржа во 1957 и на која беше донесена одлука да биде протеран од партијата, а советските власти, веројатно за негова заштита, го испратија во селото Сургут, на далечниот Сибир, каде се обесил во 1973 година. Записниците од таа конфереција се објавени во книга со назнака „Строго доверливо,, **(во фуснота: примерок од записниците се наоѓа во личниот архив на авторот).**

И сега, гледајќи го неговиот лик поставен пред влезот на тоа мечкино дувло, на намерниците им се чини како да им вели:

- Повелете, влезете во рајот...

На еден километар од тоа дувло, беше селото Оровник. Секоја кука беше партизанска болница. Сега е запустено. Остана само старата црква, расфрлените искршени керамиди и по некое скршено парче камен од раскопаните темели. Остана и изворот како белег дека тука некогаш имаше луѓе кои војната ги растури по светот. Од таму, шумски калдармисан пат води до селото Граждено. Рамнина, ниви, ливади и околу шуми. За време на Граѓанската целото селото беше партизанска болница. По силното бомбардирање болницата ја преместија во големата пештера каде на трокатни дрвени кревети послани со сено и папрат раните ги лекуваа борците од боиштата на Вичо и Мали Мади.

На крајниот брег на Малото Преспанско Езеро, недалеку од границата со Албанија, беше селото Дреново – сега таму нема ниту скршен камен. Беше злогласен комунистички логор. Тука беа затворани и измачувани со робовска работа, со гладување и тепање, најмогу тие чии синови и ќерки не ја споделија принудната мобилизација или пребегнаа на другата страна. По цели денови, до крајна истоштеност, во подножјата на блиските планини копаа тунели за сместување на оружјето. Со тешка, ропска работа сакаа да ги превоспитат. Пред години некаде далеку на север, на милиони несреќници злосторниците им велеле дека преку работа ќе дојдат до слобода, а патот ги водеше во гасните комори. Тука, во Дреново, неистомислениците беа стрелани. Одделно од нив, на голото ритче го стрелаа и партизанскиот генерал, кого високото раководство го обвини за неуспехот на борбите за заземање на Воден. Тој, партизанскиот генерал, кој беше единствениот писмен командант, Георгијадис се викаше, со својот живот ја плати туѓата вина. Извршителите на казната, како доказ за извршената задача, на неговото кожно кусо палто изброија триесет и осум дупчиња од куршуми. Погоре се селата Л’к, Оровник, Попли, па натаму на север – Штрково, Медово, и на северо-исток Р’би и погоре Герман. Од другата страна на Малото Преспанско Езеро – е Нивици. Овој круг од селата, заедно со куќите, дворовите, подрумите, стоката, ливадите, бавчите, лозјата, изворите и пештерите во целото време на Граѓанската војна, беа таканаречена слободна територија, која ретко кога не беше под сенката на владините авиони.

До крајот на војната Преспа беше седиште на военото и политичкото раководство на ДАГ и КПП и седиште на НОФ. Во Преспа се носеше оружјето од Југославија и од другите комунистички земји и од Преспа ноќе, товарено на коњи и мазги Преспани го пренесуваа во Грамос. Во Преспа беше печатницата која печатеше македонски весници; во Преспа беа отворени првите

курсеви за македонски учители и првите македонски училишта. Преспа се сметаше за слободна територија и трн во окото на Атина.

Седумдесет години подоцна од Превалот, по кривулестиот асфалтен пат, прудолу и кратко потоа на кај селото Раби и веднаш лево возеа десетици црни мерцедеси. Не брзаа. Пред мостот силно му затрубија на старец кој со мачен чекор одеше по езерскиот брег и во водата и на големата езерска плажа полека откинуваше гранче од големата цветна китка од синчец. Таму тој ја сееше своја болка. Мерцедесите го поминаа мостот и свртија десно, пругоре, краток застој на свиокот – нешто како паркинг од каде се гледа целиот источен и северен брег на Големото преспанско Езеро и над селото Долно Дупени, нашата вила со Сонцето од Кутлеш. Сигурен сум дека некои од придружбата ме гледаа и мене и знамето од Кутлеш што се вее на мојот балкон. И јас ги гледав со двогледот ама со фотоапаратот поради далечината не можев да ја сликам гордоста на едните и бесрамноста и предавството на другите. Некој застана пред мерцедесите, замавна со црвено знаменце и колоната се изгуби зад свиокот близу црквата Свети Ѓорѓи. Сега не ги гледам, но знам дека веќе се спуштаат прудолу и стигнуваат пред црквата каде пред многу години милиот водач ги лажеше Македонците. Дали и овие во мерцедеси нема да ги излажат Македонците од тукашната страна на границата?

Патот ги довлече до западната страна на Нивици, кое по многу години виде толку знамиња и толку познати лица, кои ги препознаа гледајќи ги на телевизиските екрани. Мислеа дека се туристи. Дојденците не носеа шмајзери и митралези, како делегатите на Вториот конгрес на НОФ што се одржа на 25 март 1949 година, туку дипломатски актен ташни со однапред напишан договор наречен Преспански договор. Возеа по истиот пат каде на

13 и 14 август 1949 година загинаа стотици борци на Демократската Армија на Грција и жители на Преспанските и подалечните села. Возеа по патот каде почна поразот и егзодусот. Во колите насмеани лица. Меѓу нив потписниците, премиерите и тие, кои со години ветуваа, наговараа и вршеа притисок, тие, претставниците на Западниот свет од каде не остана ниту претседател, ниту премиер, ниту министер кои не ги извалкаа македонските црвени килими и од говорницата на Собранието бесрамно лажеа. А претставниците на народот како што сами се нарекоа и на собраниските фотелји здебелија задници, во се им веруваа. Не се најде ниту еден да отвори уста или да подигне прст и да праша. Нивниот молк беше нивна согласност за секоја измама.

Грчката и македонската телевизија вршат директен пренос. На телевизискиот екран слики од околината, од околните карпи. На тв екранот нова слика. До карпа, некогаш крвава, што виси над езерото - свечено украсена маса, државни знамиња и тие – потписниците и советниците. Брмчат камерите, телевизиите вршат пренос. Кратко исчекување, потписниците, министри за надворешни потпишуваат нешто што учените во правото, експертите и стручњациите оценија дека текстот на договорот што го напишаа други, а го потпишаа тие за кои се слушна, дека дури и не го прочитале. Како и да е ќе покаже правната наука и времето и ќе се види и користа и штетата.

Потпишувањето го одбележаа со громките ракоплес-кања, од кои кормораните, белите убавици на Преспанското езеро уплав ги фати, а гушкањата, лигавите бакнежи и студените ракувања ги снимаа десетици тв камери и приватни фотографии. Можеби за спомен на големата срамота и предаството. Со бавен и сигурен чекор се доближува до потписниците Италијанката. Зад неа Австриецот, со скриено задоволство на намуртените образи и

понастрана старчето, молчаливо, кое цели дваесет години, како што тврдеше само за еден цент ја кроеше играта. Кој Евреин губи дел од својот живот за само еден цент дневна награда? Сега готвачите на горкото јастие, чекорат бавно, не како порано. На нивните лица како да е нацртано прашањето: има ли некој друг нетокму во светот кој си го продава името на државата небаре е тиква, пиперка, краставица, френка на туѓи тезги? Најнасмеан и сигурно најсрекен е премиерот на **нашата земја**.

А за стореното радосно мисли што да му подари на грчкиот колега. Му текна. Ја одврзува црвената вратоврска и со широка насмевка му ја подава на својот брат, како што многупати го нарекуваше. А тој, кутриот, не ја прима, се повлекува, се брани. Другарчето знае што е јамка.

А бојата на премиерската вратоврска ме потсетува на пролеаната и впиената крв и згаснати животи на преспанската земја; ме потсетува и на заборавените црвени ѕвезди на вардарските македонски партизани, кои во јуриш вееја црвено знаме. Црвена ѕвезда на партизанската капа носеа и партианите во Егејска Македонија. На партизанската капа, над грчката буква ДЕЛТА, симболот на ДАГ, на партизанската капа на Тина Андреева, млад офицер и херој на ДАГ сјаеше црвена ѕвезда. Сите ја викаа Цвета по улогата на Цвета во драмата **Македонска крвата свадба**.

Долготрајни ракоплескања и гласови на радост и насмевки на триумф го поплавија Нивици и ги исплашија големите бели птици. Тој ден никој од присутните не ги слушна болните офкања на ранетите лекувани во пештерската партизанска болница близу Граждено; никој не ги слушна ужасните врисоци и лелеците на тие кои гинеа во пламенот и оганот на напалмот, никој не спомна дека водата на Преспанското Езеро имаше црвена боја.

Години ли, после таа триумфална претстава, двете другарчиња си останаа без ветената нобелова награда и без владината фотелја. Секогаш така посакува големиот – величење, ама само за една употреба, а советниците, кои честопати ги валкаа црвените килими повеќе не се појавија во владините коридори и на говорницата на парламентот.

Не на крај, туку долго ќе трае прашањето и барањето одговор зошто токму во тоа зафрлено Нивици го потпишаа договорот?

Дали за да не потсетат на забранетиот јазик, за чија употреба следеше судење, плаќање парична казна, ричинусот и ренката, јавното тепање, ноќното прислушкување, откинувањето нокти, ставањето жешки јајца под мишките, стегањето обрач на главата, и жива мачка под кошулата, тепањето по стапалата, лутата пиперка, стрижењето на крст, затворите и островските логори и да ни дадат на знаење дека токму тука, во Преспа, ги столчивме вашите!?

Дали тие, од оваа страна на границата кои воодушевено го потпишаа, не сум сигурен дали го напишаа, Преспанскиот договор, ги знаеја погоре наведените сторе-нија?

Познато е дека Државните договори секогаш се потпишуваат во свечено украсени сали, а не во некогаш запустено ридско и крајезерско село каде скоро пред седумдесетина година беше облеана со македонска и грчка крв во име на слободата. Дали само поради убавината на Преспа и сега поради прекрасно уреденото Нивици, некогаш едно од најсиромашните преспански села, одлучија токму таму да го потпишат договорот или, пак, за предупреда и потсетување дека токму тука, во Преспа, Атињаните да не потсетат дека токму тука ги столчивме вашите сонародници,

а тие, кои успеале да се спасат од напалмот, по налог на комунистичкото водство и со помош на домашните потклетници, послушници и измамници се витосаа под туѓи поднебја без право на враќање и со овој договор вие се откажавте и од нивните мртви и живи?

Во годините по завршувањето на граѓанската, властите наредија да се соберат мините, куршумите, гилзите, парчињата од авионските бомби, топовските и минофр-лачките гранати, да се израмнат со земјата рововите и бункерите, пребаруваа под секоја грмушка и камен, береа, собираа, изнесоа што собраа и некаде пренесоа за да не остане белег од злото што тука се случило. Во срцевината на зелениот планински венец долго молчеше Преспа без Преспани, онемена од немоќ, од бес и од болка. Молк. Тишина повремено распарувана од крикот на езерските птици. Така се дотогаш, до кога властите на оваа питома земја не доселија Власи овчари од Епир и говедари бегалци Грци од Албанија. Живна Преспа ама без Преспани. Во нивните куќи завладаја други обичаи, други песни и јазик.

Сега Нивици, некогаш најсиромашното село во Преспа кое живееше од лов и продажба на циронки, е познато туристичко село. Средено е и богато со потта на Нивичани.

Стотици туристи од цела Грција оставаат таму куп пари. Ги привлекува зеленилото и убавината на македонските планиви за разлика од нивниот камењар којимги полни очите и богатата трпеза со вкусни македонски јадења и македонски вина. И кога се изговара неговото име, тогаш едни од нив и едни од нас се згрозуваат, а други од нив и други од нас се радуваат и се гордеат. Грците селото го именуваа со името ПЦАРАДЕС (Рибари), а некои од нашите државата ја именуваа со името СЕВЕРНА.

Грдосијата не ја фрлија само над Нивици, туку над цела Македонија Потписниците за да го избришат својот валкан образ, јавно рекоа дека тоа го сторија во име на народот.

Во име на народот ли тие ги забораваја, а јас се уште ги слушам ужасните страдања и лелеци на убиваните и рануваните, осакатувањето и горењето со напалм и го гледам нивното бегство по беспаката и шумите каде бараа спас?

Од што?

Од кого?

Зошто?

58

По години, собирав материјали за мојата книга „ На пат со времето”. Пребарувајќи по брегот на малото езеро, во трските враснати во водата видов лулка. Стара е, подгниена и празна. Кој од оваа лулка остана без мајка и која мајка остана без рожбата што со приспивна песна ја растела во оваа лулка?

Езерските бранови, тивко, нежно ја лулаат лулката и над неа трските шумолат небаре пеат приспивни песни. Од многуте испеани песни која песна е повесела, а која потажна и поболна?

Ја гледам празната лулка и болка градите ми ги стега. Од длабочините на душата ми избликува прашањето - чија е таа лулка? Клекнав покрај неа и голема желба ми е да ја подигнам и да ја стегнам во мојата прегратка и да ја излулам , како што сега ја лулат езерските бранови. Не ја подигнав. Им ја оставив на брановите да ја лулаат и на трските приспивно да и шумолат...- ај лули, лули...

Таму, во тие наши места многу лулки останаа празни и запустени и кои дење и ноќе ги лулат езерските бранови и приспивни песни им шумолат високите трски.

Ај лули, лули, ај лули запустена судбино наша...

59

По најголемото зловреме малкумина туѓинци се доселиле во Преспа, но не и ја вратија убавината и мирот. По најголемото зловреме Преспа без роднокрајните Преспани и со Преспанскиот договор не е Преспа.

Небаре за утеха или покајание по години едниот од потписниците на договорот, јавно и гласно ќе се издери – срамота е луѓе! Срамота!

Извика човекот, остана жив и се нафати да прави партија за спас на тоа што го уништи.

Се запраша ли тој за кого е срамота?

Па токму тој, кој го стави потписот, чија рака таткото писмено јавно ја благослови, дали од гризење на совеста или од нешто друго, гласно ќе се издере:

- Срамота е луѓе! Срамота!

За кого, бре пиле, е срамота?

За наротот кој на референдум го бранеше името или за тие кои го продадоа?

Кој е тој народ кој со договори се откажува од делови на својот народ, од својот род и од својот јазик?

Тоа го посакаа, го изнудија и го добија други, а нашите, нека ги наречеме така, без размисла и недораснати да чуваат држава, прво го дадоа името и знамето, па земјата ја поделија на пашалуци, раздадоа илјадници државјанства и државата ја доведоа до нејзино опстојување. Тоа се тие, памперсите, кои уште недораснати ја презедоа власта и странци ја поплавија државата.

И не само тоа, туку и многу друго. А тоа ме потсетува на времето кога туѓи попови влегоа во охридските цркви и на Прличевата песна „1762 лето“ во која се пее:

„ ... ќе ве дават, ќе ве стрижат ќе м'лзат до крв

Меѓу народот ќе сејат

Несогласија и раздори,

Да се мразат син со татко и со брата брат

Еј! И со брата брат.“

Имам впечаток дека овие пророчки слова се пишувани денес. На ова што ни се случува и ни се прави денес не им личи друга боја, туку само црна, бидејќи нашинци по мерка на туѓинци црно ни ја бележат и ни ја кројат иднината.

Да е жив и здрав умниот Венко Андоновски кој не потсети на Гане. (нека ми прости Венко што без негово одобрение го преземам неговиот текст):

„Ах, што не е жив Гане, да ви каже кои сте, од А до Ш (па обвинете му ја поезијата за говор на омраза): арамии, абдали, акмаци, болигазовци, бесрамници, бесчесници, витосници, вопери, влекачи, гниди, гадури, грабачи, давајгазовци, драпајколчишпта, дибеци, ѓурултаии, ѓонообрази, ѓозбојации, евнуси, евтинции,

есапчии, жонглери, жганови, живодери, замети-зачисти-забриши, испичутури, изроди, измелезени, јавашлии, јагмации, јаничари, килави, куртшаци, ќесеции, незадоени, наакани, неранимајковци, острастени, ороспикефлии, отчовечени, паликуќи, простаци, подлизурковци (прдежи со претензии за громови) растурикуќи, разумогубители, распојасани, сеирции, сезнајковци, сенештари, токмаци, тепајмакамајковци и тепајтатковци, ќарлии, ќелеши и ќелепури, ујдурмации, утки, укур-костумлии, фејсбук фанариоти, гоџоштаплери, хајкачи, хулниви, цензори, цепеници, шалабајзери, шарлатани, шутраци!’’

Сите се наши и меѓу нив голема шепа злодојденци. Само ги нема тие со јагаганите, со белите фесофи и партизаните.

Така, де, сите се нашинци и делови од други народи и племиња и по некој од пријателскиот стратешки запад и за да ни биде попрјателски некој таму си го преместил изгревот на сонцето. Се според крпениот устав и многу очекуваните промени и диктирани измени.

Во мигот кога ова го пишувам, ми доаѓа силно и гласно да се помолам:

- Оче наш, Кој си на небесата, слези од небото на земјата викана Македонија, прости ни ги гревите, вразуми не и на зло дојденците покажи им го патот за дома...

АМИН!

Се молам и само сонувам и во сонот си вела:

- Дојди, дојди, пробуди се, прероди се партизанска Македонијо!

За сите што погоре се наведени без име и презиме, а се знае кои се, некои велат дека за нив нема лек. Други, пак, се противат и упорно тврдат дека за нив лек има во аптеките на Шутка и Идризово. Белки ќе дочекаме кога ќе стигнат таму, по грмежот на мечтаениот трет Илинден што во многу говори, написи и колумни го заговара академик Љупчо Коцарев. Дај Боже да му се позлати мислата, словото, зборот, раката, пенкалото, хартијата и да му се исполни желбата и мечтата. И мојата!

Потсетувајќи се на Преспанскиот договор и неговите последици што веќе следат, трагично, до солзи ми прозвучуваат предупредувачките зборови на генијалниот Мисирков:

- Што направивме?

Па направивме: го сменивме знамето, територијално ја распарчивме државата, го сменивме името, потпишавме договори и пуштивме странци во државата да ни сеат ветер. Најдовме странски стратешки партнери, а најважниот и најмоќниот стратешки партнер, сопствениот народ, го пуштивме по вода. И некои забораваја или не научија или други ги подучија дека за секој поединец и за секој народ патриотизмот е темелен поим во кој е вградена историјата. Ако не ја знаеш историјата на сопствениот народ не барај и не настојувај да бидеш претседател на државата, премиер на владата и министер и не потпишувај штетни договори. А вие кои веќе се дофативте до тие позиции, а и вие, кои сакате да дојдете, берете ум и не заборавајте дека некој потсети дека не ги фрлил чизмите на буниште, туку ги обесил на таванот и за потсмев или предупредување дека токму сега му е времето за уште едно или повеќе барања. Таа закана или предупредување помина небаре како да е шега, како да е шега и играњето топка во државни простории од туку што испилени државно творци, небаре е шега и подбивот дека со влегувањето во

одбранбено-агресивниот сојуз, за Македонија сонцето ќе изгрева на Запад, дека е шега веењето на знамето на некоја идна голема држава. Новиот астроном, кој скалпелот за кој учел го заменил со креда и на училишна табла убедува што е добро за Северна, му даде шанса на Коперник по векови да се преврти во гробот. И уште. Не затворајте очи, кога некој пред нос ви отвора клубови, не ви признава минато, род и јазик и некои од вашиот круг, бараат побратимство во Уставот со тие, кои некогаш на градите носеа нацистички обележја и гореа македонски села.

И заменик-министерката, да доучи дека еден дел од распарчениот македонски народ не е малцинство и без срам бара како малцинство да го внесе во преамбулата на Уставот. Тоа го научила дома, во училница или некој од надвор и го кажа?

И пак ќе речам, патриотизмот не е само темелен поим, туку знаење дека тие, од некои наречени Егејци, не се малцинство во државата во која со своето знаење, трудо-љубивост и чесност, со високо развиено национално чувство, придржувајќи се на долгата традиција која извира од Кирила и Методиј, Гоце Делчев, Загоричанецот Благоев, Мисирков, Влахов и цела плејада умни и мудри личности независно од местото на своето живеење и образование, високо го држеа и го држат факелот на македонштината, па оттука имаат вкоренет влог во создавањето на македонската држава.

Несомнено Преспанскиот договор има историско значење. Времето ќе потврди дали најголема корист ќе имаат малите на Балканот или големите отаде океанот и европските потомци на некогашните колонисти.

Денес на Запад се дига огромен крик ако се најде гробница од само еден или неколку убиени. Денес никој не се најде да ги открие и да ги отвори масовните гробници во Преспа, во реонот на Вичо и во Лерин. Денес Преспа е заборавена масовна гробница. Денес во Преспа има малку живи Преспани. Малку се живите Преспани кои доаѓаат во Преспа. Многу се гробовите и гробниците во Преспа, не на Егејци, туку на Македонци.

Кога ќе погледнеш од ридот викан Превалот, пред очите ќе ти легне целото Мало и Големо Преспанско Езеро и нивната околина и споменот за големото зло. Можеби тогаш и ќе наведнеш глава и ќе се поклониш над преспанските македонски болештини...

Од мене толку, бидејќи други, многу посилни пера ја имаат опишано целата нејзина убавина, страдања, болки, очај, ужас, мечти и надежи. Јас само се нафатив да потсетам на неколку настани од поодамнешното и посегашното време во кое се ткаеше судбината на Преспа, најмногу отаде граничната линија, а сега и на цела Македонија.

Голема е болката кога ќе се потсетиш дека во таа Божја убавина, сега напуштена и жалосна, се натрупани сите болештини на Македонците од дамнешните и сегашните времиња.

Годините на предавството не се бројат. И предавниците исто така. Зад нив остануваат штетите и барањата и задоволствата на туѓинците. За нив нема заборав.

Долго ќе се паметат, како бакнежот на Јуда.

Не заборавајте!

Каменот на кој седам ако би можел да прозбори, тогаш и тој би прозборил на забранетиот јазик за тоа како и во мракот живееле моите селани. Би прозборил и за тоа што останало во моето село. Може би ќе прозбори и за тоа дали новите поколенија, потомци на суровите владели, сега образовани, просветени и надоеени со вредностите на слободата и богатството на различноста, ослободени од мракот на омразата, ќе се покајат за тоа што ни го сторија нивните предци и ќе подадат рака на помирување? Такви желби сакам да излезат од молкот на мојот БЕЛ КАМЕН.

Сега, кога на ова запустено божјо парче земја, каде никого нема и во тишината која ја прекинува некакво тажно и свечено пеење на птиците, чекор в чекор барам остаток од темел. Каде и да чепнам наоѓам болка, јад, чемер, плач, клетва, саклет, тага, грижа, несреќа, молк, пепел, безнадеж и самотија. Заедно со нив самотува и Белиот Камен.

И јас.

62

Ми се пристори дека некој далечен и тивок глас ме прашува:

- Тука ли е крајот?

Во мојот длабок воздиг истечува одговорот:

- Има уште многу за кажување до крајот што води до бескрајот.

Во моите сознанија незаборавно ќе остане писмото на партизанскиот мајор А. Ковачи, кое честопати го повторувам. Испратено е до Захаријадис во кое пишува:

„Другар Захаријадис ние овој народ го донесовме во емиграција и должни сме да го заштитиме?“²⁰

Ковачи одговор не добил, но за тоа останува прашањето:

- Кој го изврши бегството на Македонците од Грција?

И уште еден ред за односот на Комунистичката партија на Грција во однос на Македонците:

Генералниот секретр на ЦК на КПГ, Флоракис, во 1982 година запрашан дали во Грција има македонско малцинство, одговорил:

- За нашата партија такво малцинство во Грција не постои.

Зарем заборавил дека токму тоа малцинство од неговата партија беше многу барано и масовно вклучено во Граѓан-ската војна?

Постоеше, господа, и постои и покрај сите напори за нивно однародување. Но за ова во продолжение на друго место.

Со идеолошкото и политичкото врзување со грчките комунисти одреден број Македонци со својата идеолошка приврзаност кон грчките комунисти и со своите активности во текот на Граѓанската војна и по неа, извршија национално предавство и самоубиство на сопствениот народ.

Во тие времиња и подоцна во свеста на моите селани не престана да гори жарта на пламенот пренесуван од колено на колено дека на своето се свои и покрај тоа што новата власт сакаше се да покрие со мракот на заборавот и со силни повевы на

²⁰ Копија од писмото во личниот архив на авторот.

злото да го замрачи вековното постоење и да го уништи
домашниот звук на зборот.

63

Сега што има во моето село?

Само тишина која ги покрива ливадите, неизораните ниви,
црна изгорена и пеплосана земја, дебелиите дабје околу црквите
Св.Танас, Света Петка, Свети Ѓорѓи, празните пасишта,
подгорените бадеми на тета Фима и есенскиот и зимскиот
налудничав ветер, синото небо кое ноќе е навезено со свездите и со
варакосаната светлина на полната месечина и Белиот Камен на кој
седам и се обидувам да си ја смирам душата, немирот кој ми го
завладеа срцето, да ја подсмирам болката и да се впуштам во
бујноста на спомените.

Се свртувам и гледам дека се е здробено освен Белиот
Камен кој истраја и трае и јас кој се уште трајам заедно со каменот
кој ме крепи.

Седам на Белиот Камен –прагот низ кој поминав со првите
детски чекори и по неколку години со подолги чекори го
пречекорив и носејќи ги со себе сите дедови приказни и кога
лошите ветришта ме однесоа во светот во кој не забораив ништо
од тоа што било, како било, како е. Се е замотано во клопчето на
незаборот.

Станувам од Каменот и гледајќи ја неговата белина, го
потсетувам за тоа дека моите предци писмо измислија, кое на други
им го дадовме, а ние останавме неписмени и врзани за ралото,
мотиката и српот. Така влечевме векови, крвавеле нашите предци,
по нив нивните потомци во крвави денови извојуваа светлина.

Изгледа за некои не беше пожелна, па ваму се лизнавме, таму згазнавме на подмолно поставената стапица која ни ги фати нозете и умот ни го зароби. Гласот ни секна, глас-крик не дигнавме и стратешки партнери побара-вме преку, а најмоќниот, домашниот партнер, народот, го пуштивме по вода. Исплукавме се што е најсвето, се што како завет ни го оставија предците. Шарено ја извалкавме дедовината и сопствениот образ го извалкавме. Гледајќи ги на телевизиските екрани шарените револуционери и карика-турите од изгледаните коски од човечки раце и нозе, тогаш се смеевме, а сега плачеме и се прашуваме која е таа будала што на такви им ја довери државата?

Се изнасмеа светот кога му јавивме дека знаме и име менуваме затоа што некој друг така сака. И пак несакана ми се наметнува прашањето каков е тој народ кој на пилиштари, никакви, без трошка национално чувство, со валкани образи и дланки лепливи, кои буквите на кирилицата не ги знаат, им дозволува знаме да менуваат и држава со друго име да прекрстуваат?

Камену, вреди ли да зборуваме за такви, кои валкано зборуваат и многу валкани работи направија?

64

Бел Камену сега кога пак сме заедно желба ми е да ти раскажам за едно мое патување. Така подолго ќе бидеме заедно и заедно ќе се обидеме да го врземе крајот што не врзуваше и да ја бришеме прашина која и во разделба не покрива.

По голема летна гореа тргнавме на пат. На граничниот премин Медитлија, на полицаецот му го подавам дипломатскиот пасош и го поздравувам на неговиот јазик. Тој за миг закова поглед

во мене, потоа го прелиста пасошот и очи взалепи за компјутерот. Тапка, бара и одново го прави истото. Ниту вториот, ниту третиот пат не може да го најде тоа што јас одамна го знам, бидејќи не е првпат дежурниот полицаец да ме бара во компјутерот, па му реков:

- Господине не се мачете. Јас ќе ви кажам што барате. Го барате моето крстено име и презиме, името на таткото ми, името на мајката ми и името на селото и белешката колку сум опасен за безбедноста на Грција. Што ви треба толку да барате во компјутерот? Само отворете ја фиоката од вашата работна маса и таму ќе најдете се за мене.

Полицаецот намрштено ме погледна и враќајќи ми го пасошот, рече:

- Така ми е наредено. Сите што се родени во грчкиот дел на Македонија, мора да се контролираат. Така е запишано во наредбата. Ако ова не го направам, тогаш ми отиде чинот. Повелете и добар пат. А да ве прашам – каде ќе одите.

- На Халкидики...

- Денес сите одат таму. За нас веќе таму тукуречи нема место... Само ваши...

На Халкидики не отидовме. Свртивме десно и го фативме патот за Сер. Возам полека и барам сообраќаен знак со натпис Карвез (Кариес), порано Баница. Возам натаму и ете десно, на лимена плочка, со грчко и латинско писмо, натпис Карвез-Karies. Продолжувам по стар напукнат, тесен асфалтен пат. Наоколу нема жива душа. Пред нас голема рамница, некосени ливади и околу нив брановито распослани ритчиња. На едно од нив гледаме стара камбанарија со искривен крст. Тука некогаш имаше село, имаше

луѓе, имаше голема црква. Сега нема село, нема луѓе, ја нема и големата црква. На ритчето само осамена стои старата камбанарија која од сите страни ја веат ветришта и дождови, а таа стои, како единствен сведок на времето кога тука имаше село, во селото луѓе и црква во која со векови на свој јазик се молеа луѓе и во молитвите траеше православната вера. Селото во вековите на турското владеење се викаше Баница и така се викаше до последниот здив на големата империја, во која до пред сто и нешто години живееле само Македонци. И луѓето и селото и црквата настрадале и беа уништени во Втората балканска војна од новите владетели. Остана само камбанаријана сега нем сведок на стореното зло. Новите владетели камењата од темелите обраснати со коров, шипови и трња ги нарекоа Кариес, каде нема живот и траги од времето дека тука некогаш владеел животот, дека тука се орало, сеело, жнеело, ткаело, празнувало, се венчавало, се раѓало, се трудело, тагувало, мечтаело и умираело...

Возењето го прекинувам, го исклучувам моторот и го отворам лап-топот.

На википедија читам:

- Баница (грчки *Καριές*, Кариес до 1922 година *Μπανιτσα* – Баница- поранешно село во Серско, Егејска Македонија, на територијата на денешната општина Сер на истоимениот округ во областа Централна Грција. Се до неговото уништување во Втората балканска војна било населено исклучиво со Македонци.

Така пишува и во книгите и спомените оставени од старите.

Остатоците од селото се наоѓаат 20 километри северно од градот Сер, во падината на планината Шарлија и текот на реката Серовица, која се вика Фратска Река, по соседното село Фрашатани''. Броено само толку.

А за стореното зло пред сто и нешто години, ниту збор. За тоа колку знам? На помош го повикувам времето.

Ја свртувам страницата на минатото и полека и внимателно се впуштам во него. Тоа ја знае и ја чува вистината за доброто и злото, за лагата и добрината, за лошата судбина, за пријателите и непријателите, за злобниците и злосторниците, арамите и предавниците. Го повикувам дамнешното и сегашното време што го дели голема разделница и лоша судбина. Го повикувам времето во кое упорно некој ја крие вистината, друг ја осакатува, трет ја уништува, а во него секогаше присутна е Баница. Сега само по каменот во затревениот темел, по урнатата стара црква и кривиот крст на камбанаријата живее остатокот од Баница и споменот од крвавиот чин.

Кога учев во основно и во средно, па и на факултет, за Баница и за тоа што се случило во Баница, не научив ништо, а и тие кои ме учеа, во тоа време не ме научија. Не дека не знаеја. Сигурно знаеја, ама тогаш некои велеа за тоа не треба многу да се знае. Затоа и јас не знаев. А кога дознав, не изостана прашањето:

- Зошто од 1941 до 1944 кога Бугарското царство владеело со Тракија и Источна Македонија, во Баница не бил поставен белег дека тука бил убиен Гоце Делчев, туку после сто и нешто години претседателот на Евро-унијатска и Натовска Бугарија го замоли грчкиот претседател на Гоце Делчев во Баница бугарската влада да му подигне споменик на Делчев? Тогаш Делчев не бил нивен, ама кога еден дел од Македонија создаде своја држава, тогаш Делчев станал бугарски херој и е споменуван за време на секое одбележување на бугарски празници и свечености. Од будалаштина и незнаење или од подлизуркување дури и претседателот на Северна гласно рече дека Гоце е Бугарин. Рече, сиромашниот во мозокот и

за несреќа остана жив. Грците немаат рогови на главите, туку мозок во главите и знаат што значи таквата лисичина итровштина.

Попладнето се враќаме. Оптоварени сме со тоа што го видовме.

По пат се потсетив на Библијата каде е напишано и речено:

СТЕБЛОТО КОГА ЌЕ СЕ ИСЕЧЕ ОД КОРЕНИТЕ
РАЗЛИСТУВААТ НОВИ ФИДАНКИ...

Дај, Боже...

А патот не одведе на друго место, каде пред нас се истопорија остатоците од Пела и ни се пристори дека некој, кој таму е роден, не прашува: што сторивме до сега?

- Многу. Го заборавивме АСНОМ, се што изгра- дивме во текот на 45 години испокрадовме, распродадовме, го сменивме знамето со сонцето од Кутлеш, државата ја распределивме на пашалаци, имаме и странски советници колку душа да ти посака, кои врвеж ја направија твојата Македонија, што сега наместо Македонија ја викаме нашата земја, нашата држава, небаре чекаме некој да ни подрече пак да ја прекрстиме, а странците, Крсте, веќе не нарекуваат Северџани. Имавме, Крсте, и шарена револувија чии револуционери со најсмрдлива плунка си го исплукаа својот образ и Твојот. Не оставија ништо неизвалкано и во таа валканица и Тебе те извалкаа. Имаме, Крсте, и предавници, платеници, арамии, шпиони и агенти, кои на лошо ги умножија и ги извалкаа македонските работи... имаме и многу партии раскарани до немој каде, кои внесоа немир и неслога не само во државата, туку и во нашите домови и многу, многу други понижувања и бескрај будалаштини.

Се имаме, Крсте, само ум немаме.

Не е така како што Ти посака да не учиш. Некои други даскали, домашни и најмногу надворешни, многу се зафатени и загрижени за македонските работи, ама не така, како што посака Ти! Бурбатат, Крсте, валкаат и тераат безвредното да надвлее над вредното...

На памет ги знаеме Твоите мисли, совети и препораки, а Тојата книга „За македонските работи“ ја читаме и ја чуваме во нашата домашна библиотека – реков гласно, небаре разговарам со Крсте Мисирков.

Книгата, Крсте, ја ставивме покрај Библијата затоа што не учи и ни го чува јазикот, адетите и нас и не потсетува на шарените кои валкајќи го Твојот образ, си го извалкаа сопствениот.

Ќе и најдеш ли крај на подлоста?

Едно до друго стојат две свети писма во редицата книги што сега некој почна да не го признава и јазикот на кој се напишани.

Света е таа книга насловена „За македонските работи“ и покрај тоа што некои повеќе ценат туѓа паричка, отколку домашни светости.

Домашните, македонските светости, треба да ги имаш во душата и мозокот, се вели во Твојата книга!

Така го разбираме сето што во неа е напишано.

Додека ја разгледуваме околината, ни се присторува дека некој друг, роден во таа иста Пела, од дални далнини и векови не

гледа. Од Вавилон ли, од Египет ли или од немај каде од некои мрачни подземни одаи.

Гледај, си шепнав, и знај, дека после тебе, некој ти ја растури недогледната царштина.

Поклон пред вечната Пела и го фаќаме патот што пругоре не води кон Воден и од далеку допира до нас бучавата на водопадите и крикот на удавените, убиените и ранетите во бојот за заземање на Воден. Тогаш, на 25 декември 1948 година, зимата беше остра, студена и лута, водата на реката Воден, лудо надојдена и многу студена во која за да го фатат другиот брег борците на ДАГ се даваа влечени од ужасно студените бранови. Не ги поштедија и борците загинати за Негуш и Саботко. Виновниците вината му ја фрлија на партизанскиот генерал и го стрелаа во Преспа и продолжија да подготвуваат нов зимски колеж во Лерин. Виновниците останаа живи и живи стигнаа до Ташкент, потоа јадовити гнезда свиткаа во Букурешт и живи и здрави се вратија во Атина. Сега таму почиваат покриени со омразата на своите жртви.

Застанавме под сенката на чинарите и споменот ни го полнат лелеците на борците кои изгинаа во битката за Воден. Китка од разнобојни цветови фрламе во водите на Воден и со натежнати солзи во очите тргнавме за Западна Македонија. Така викаат новите владетели еден дел од распарчената татковина.

Низок поклон пред Горничево и вечна клетва изустена пред споменикот на Каравангелис. Потоа го дишаме Костур и Костурско. Ја голтатае неговата убавина иако тука и во целата околина болка на не исцелена рана длаби во нашите души и срца. Споменот боли. Околните планини дремат во зеленилото израснато врз крвта и коските на жртвите од граѓанската, а некои

ридови се уште се соголени од напалмот. Таму трева не расте,
цвеќиња не цутат, славеи не пеат.

По патиштата на изгнанството и невратот пладнето
стигавме во Лерин кој страшно е огрден со ликот на Коте. На
лицето му се гледа лишајот на предавството. Под опинниците му
лежи шпиунлакот и гордоста на тие кои добро го потплатија.
Срамот на предавството не е само во Руља. Лебди над цела
Македонија.

Стигнавме на граничниот премин и тука краток застој за
проверка.

- Што имате да пријавите? – поспано праша цариникот.

- Болка и тага – реков.

Полицаецот, кој стоеше настрана, изгледа го слушна мојот
одговор. Молчи. Образите му треперат. Јас добро го разбрав тоа
треперење и му намигнав.

Полицаецот наведна глава, војнички поздрави и замина.

Се разбравме. Коренот ни е ист.

65

Камену мој, ти што издржа во вековите и молчејќи ги
слушаше гласовите на мојот род, имам уште нешто да ти кажам.
Не оти тоа не го знаеш. Го знаеш, ама јас само да потсетам.

Во срцевината на зелениот планински венец долго молчеше
Преспа без Преспани, онемена од немоќ, од бес и од болка. Молк.
Тишина повремено распарувана од крикот на езерските птици.
Така се дотогаш, до кога властите на оваа питома земја не доселија

Власи овчари од Епир и говедари бегалци Грци од Албанија. Живна Преспа ама без Преспани. Во нивните куќи завладеаја други обичаи и јазик кој Преспани никогаш не го зборуваа.

Сега Нивици, некогаш најсиромашното село во Преспа кое живееше од лов и продажба на циронки, е познато туристичко село. Средено е и богато.

Стотици туристи од цела Грција оставаат таму куп пари. Ги привлекува природата и богатата трпеза со вкусни македонски јадења и македонски вина. И кога се изговара неговото име, тогаш едни од нив и едни од нас се згрозуваат, а други од нив и други од нас се радуваат и се гордеат. Грците селото го именуваа со името ПЦАРАДЕС (Рибари), а нашите државата ја именуваа со името СЕВЕРНА. И едното и другото име е грдо.

Во мигот кога ова го пишувам, ми доаѓа силно и гласно да се помолам:

- Оче наш, Кој си на небесата, слези од небото на земјата викана Македонија, прости ни ги гревите, вразуми не и на зло дојденците покажи им го патот за дома...

АМИН!

Се молам и само сонувам и во сонот си вела:

- Дојди, дојди, пробуди се, прероди се партизанска Македонијо!

За сите што погоре се наведени без име и презиме, а се знае кои се, некои велат дека за нив нема лек. Други, пак, се противат и упорно тврдат дека за нив лек има во аптеките на Шутка и Идризово. Белки ќе дочекаме кога ќе стигнат таму, по грмежот на мечтаениот трет Илинден што во многу говори, написи и колумни

го заговара академик Љупчо Коцарев. Дај Боже да му се позлати мислата, словото, зборот, раката, пенкалото, хартијата и да му се исполни желбата и мечтата.

И мојата!

Потсетувајќи се на Преспанскиот договор и неговите последици што веќе следат, трагично, до солзи ми прозвучуваат предупредувачките зборови на генијалниот Мисирков:

- Што направивме ?.

За секој поединец и народ патриотизмот е темелен поим во кој е вградена историјата. Ако не ја знаеш историјата на сопствениот народ не барај и не настојувај да бидеш претседател на државата, премиер на владата и министер и не потпишувај штетни договори. А вие кои веќе се дофативте до тие позиции, а и вие, кои сакате да дојдете до нив, берете ум и не заборавајте дека некој потсети дека не ги фрлил чизмите на буниште, туку ги обесил на таванот и за потсмев или предупредување дека токму сега му е времето за уште едно или повеќе барања. Таа закана или предупредување помина небаре како да е шега, како да е шега и играњето топка во државни простории од туку што испилени државно творци, небаре е шега и подбивот дека со влегувањето во одбранбено-агресивниот сојуз, за Македонија сонцето ќе изгрева на Запад, дека е шега веењето на знамето на некоја идна голема држава. Новиот астроном, кој скалпелот за кој учел го заменил со креда и на училишна табла убедува што е добро за Северна, му даде шанса на Коперник по векови да се преврти во гробот. И уште. Не затворајте очи, кога некој пред нос ви отвора клубови, не ви признава минато, род и јазик и некои од вашиот круг, бараат побратимство во Уставот со тие, кои некогаш на градите носеа нацистички обележја и гореа македонски села.

И заменик-министерката, да доучи дека еден дел од распарчениот македонски народ не е малцинство и без срам бара како малцинство да го внесе во преамбулата на Уставот. Тоа го научила дома, во училница или некој од надвор и го кажа?

И пак ќе речам, патриотизмот не е само темелен поим, туку знаење дека тие, од некои наречени Егејци, не се малцинство во државата во која со своето знаење, трудо-љубивост и чесност, со високо развиено национално чувство, придржувајќи се на долгата традиција која извира од Кирила и Методиј, Гоце Делчев, Загоричанецот Благовое, Мисирков, Влахов и цела плејада умни и мудри личности независно од местото на своето живеење и образование, високо го држеа и го држат факелот на македонштината, па оттука имаат вкоренет влог во создавањето на македонската држава.

Несомнено Преспанскиот договор има историско значење. Времето ќе потврди дали најголема корист ќе имаат малите на Балканот или големите отаде океанот и европските потомци на некогашните колонисти.

Денес на Запад се дига огромен крик ако се најде гробница од само неколку убиени. Денес никој не се најде да ги открие и да ги отвори масовните гробници во Преспа, во реонот на Вичо и во Лерин. Денес Преспа е заборавена масовна гробница. Денес во Преспа има малку живи Преспани. Малку се живите Преспани кои доаѓаат во Преспа. Многу се гробовите и гробниците во Преспа, не на Егејци, туку на Македонци.

Кога ќе погледнеш од ридот викан Превалот, пред очите ќе ти легне целото Мало и Големо Преспанско Езеро и нивната околина и споменот за големото зло. Можеби тогаш и ќе наведнеш глава и ќе се поклониш над преспанските македонски болештини...

Од мене толку, бидејќи други, многу посилни пера ја имаат опишано целата нејзина убавина, страдања, болки, очај, ужас, мечти и надежи. Јас само се нафатив да потсетам на неколку настани од поодамнешното и посегашното време во кое се ткаеше судбината на Преспа, најмногу отаде граничната линија, а сега и на цела Македонија.

Голема е болката кога ќе се потсетиш дека во таа Божја убавина, сега напуштена и жалосна, се натрупани сите болештини на Македонците од дамнешните и сегашните времиња.

Не заборавajte!

66

Со Сопругата седиме на балконот од нашата вила и не откинуваме поглед од јужниот дел на езерото.

На југот од езерото зеленее планината викана Врба. Во птичји лет границата на Македонија со Македонија е далеку околу два километри и од таму многу блиску и многу, многу далеку отаде неа се нашите села, нашите растурени куќи, нашите темели под урнатините покриени со бурјанот, трњата, нашите цркви, нашите гробишта, во кои почиваат нашите предци, ридовите, чешмите и изворите, нашите корени.

Таму сме со мислите, со духот, со споменот и тагата која боли...

Таму е БЕЛИОТ КАМЕН...

Таму сме заедно.

Иако далеку, ама секогаш блиску и со духот и мислата таму ќе сме додека ќе бидеме живи.

Не вика родната грутка, не викаат спомените...

Потоа?

Потоа само една порака:

Вие кои ќе дојдете после нас немојте да го заборавите огништето на вашите предци...

Во Светото Писмо е напишано дека Господ Бог за да воведет ред меѓу луѓето, кај себе го повика Мојсеј и со прстот на камен му напишал десет заповеди, кои со рака на срце, сега, а можеби и порано, речиси ретко кој ги почитува. А на каменот Господ Бог читко со прстот напишал да му се верува само нему, ама наместо нему, сега најмногу им се верува на партиски водачи во кои се колнеа и не мислеа така, како што мислеа тие. И натаму со прстот Господ напишал: седмиот ден од неделата да не се работи, ама некои не работат ниту првиот, вториот, третиот, четвртиот, петиот, шестиот ниту седмиот ден и добро и безгрижно си живеат. Подолу Господ Бог пак со прстот напишал да се почитуваат татковците и мајките, ама сега младите наместо да ги чуваат, ги сместуваат во старски домови каде на старост осамени битисуваат и уште напишал Господ Бог верниците да не убиваат, ама тие во војни милиони убиваат и да не вршат прељуба, ама од тоа многу не се возрдуваат и да не крадат, ама најмногу крадат богатите и силните, а ако се работи за лажење и пожелување туѓо, тука мерка нема.

Господе, Боже, кој ли сега ги засака и почитува Твоите десет заповеди?

На мојот Бел Камен никој со прст не напишал заповеди, само некој се потрудил со глето да исклеса забрани. Во неговата тврдост му се скршило челичното глето.

Во оваа црнина ако Белиот Камен би зборувал, тогаш би ми раскажал за се низ што поминал мојот род, а јас само би го потсетил дека вербата во ветувањата ја плативме со многу животи, куќите, имотите и вечното изгнанство. Многу посакувам да имаше моќ на зборување и многу посакувам таков да остане и за него никогаш сетнина да нема. Таков да остане и во вековите што доаѓаат и како што него земјата го држи, тој нашите надежи моќно да ги крепи.

Вербата ме окрилува дека вечно ќе остане за да ни ги обелува лицата и будни да не држи и да не потсетува на големата мисла изречена од умниот фински претседател, Кеконен, кој народите кога се буделе од ропството на колонистите, чии потомци сега се собрани во едно друштво, ги подучувал:

НЕ БАРАЈТЕ ПРИЈАТЕЛИ ДАЛЕКУ,

А НЕПРИЈАТЕЛИ БЛИСКУ.

Дали вреди да му се верува?

Опustoшеното село пеплосана прашина го покрива, која ветерот во навеви ја одвејува, дождот го пере и ноќе го покрива небеската позлата на ѕвездите и месечината.

Во сите злобни и крвави времиња, Камену, си останал белег на нашето постоење и истрајноста, горен со обиди да бидеш здробен, биен и издржлив од ровјите, но моќен и траен како светлината на сонцето, жештината на оганот и грозната сила на бурите, издржлив под тежината на племенски војски, од

страдањата и сечилата на ножевите и јатаганите, моќен, тврд, долговечен и иако молчалив, не си нем, туку си жив сведок на нашето минато, чувар на споменот и паметењето, на мудроста, силата, истрајноста, тврдоста, моќен против злобата, чемерот, болката, трајното паметење и желбите за утрешнината.

Злобници не те скршија. Врз тебе не им успеа да ја фрлат сенката на смртта, поганата желба и напорот за искоре-нување, не те откорнаа од Мајката-Земја. Во вековите што ги оцрнија времињата си останал како олтар во урната црква која го послуша викот и крикот на обесправените. Некои посакаа камен на камен да не остане, а ти тврд и непокорен остана на стража на нашето постоење. Никој не успеа да те помрдне од твоето легло, во кое вечно си останал жив сведок и споменик на нашето постоење.

Камену мој, ти си ми мерка меѓу мракот и светлината. На твојата белина никој со прст не напишал заповеди и никоја рака со глето не изделка закони. А ако понекогаш ветерот ќе те покрива со пеплосана прашина, Бога ќе молиме да те мие со нашите солзи, чемери и душевни болки. Не сме скршени иако од стари времиња обложени сме со клетвата на неслогата која фрли густ, непрониклив и кобен мрак на злобата, посеа делби, нетрпеливост, неукост, предавства и подаништво. Окрили не со надеж и новите поколенија задолжи ги со завет дека со моќта на разумот земјата да ја очистат од подмолната лукавост и алчноста на недоучените и подучени владетели, кои без чувство на државност, непот-ковани со кирилицата и со национална свест, достоинство и гордост, верници на разни цркви, збирштина од туѓи родови, муцки без образ, арамии и измамници алчни за власт и пари, кои глава наведнаа и кичма искривија и сокриени под плаштот на предавството судбината на државата како паричка на црковна тацна ја ставија во туѓи дланки, а народот, најсигурниот стратешки

партнер во кој бесрамно се колнат, го пуштија по вода. Туѓата желба и грижа е црвец кој беспопштедно го грицка столбот на државата.

Со твојата моќ, крепи не Бел Камену.

Паметам дека пред заодот на сонцето под тремот на црквата се собираа старите и нивниот муабет по некогаш се влечеше до изгревот на ѕвездите. Се што тој ден се случуваше во селото и подалеку од него, беше на врвот на нивниот јазик и секој на свој начин му даваше значење на настанот. Прво зборот го преземаа најстарите кои на старите, синови или блиски роднини, комшии и пријатели, им раскажуваа за тоа што се случувало пред нив и во нивното време и за времето што го знаеја од нините дедовци. Така од збор до збор живнуваше и се врзуваше дамнината со сегашнината. Живиот збор преминуваше од колено на колено. Клопчето во кое се намотуваше минатото стануваше се подебело. Тоа што најстарите им го пренесуваа на помладите од себе, тие на своите внуци беше долгиот конец кој ги поврзуваше поколенијата и го создаваше клопчето во кое не само со збор, туку со намнисувања, песни и ора и опстојување без клечење, се замотуваше долгиот конец на минатото. Живиот збор, молитвата, адетите и во најмрачните времиња будеше надежи и го јакнеше духот.

И пак ќе речам дека во моето село меѓу старите нај умен и најбогат со спомени наследени од неговиот дедо, беше дедото Трпо, кој младите ги советувааше: немојте да правите нешто што е надвор од умот и немојте да слушате туѓинци кои ќе ве тераат во матно. Слушајте и послушајте-судбината на народот, како паричка на црковна тацна не ја ставајте во туѓи дланки. Берете ум. Со срце, велеше, сакајте, а со ум мислете и правете. Царштината, велеше, не е фурнадиска лопата.

Некои не го послушаа и судбината на народот наивно измамани ја ставија во туѓи раце.

Времињата потврдија дека дедо Трпо беше во право.

67

Одот ме носи кај црквата Свети Танас за да се помолам, свеќа да запалам и да го видам стариот даб под чија сенка вториот ден од Велигден се собираве целото село, а младите на најдебелата гранка префрлуваа јаже на кое врзуваа лулашка и цел ден ја лулаа својата младост, соништата и мечтите.

Кутнат е дабот.

Пресечена лежи дебилата гранка на радоста.

Кој тоа го стори?

Се урнаа сите мостови на желбите и надежите кои навестуваа среќа, се поплавија сите патишта од тие одмаздливи бури.

Некој глас вика и пресудува: неуки и поданички умови, кои моите млади селани ги поведија во бури под туѓи наредби и стремеж, дали некогаш ќе најдат мир на совеста, носејќи ги на врат клетвите на нивните мајки?

Кој го закла дабот?

Кој ја закла гранката на мечтите?

Кој го пресече патот на животот и земјата ја преврти на опаку?

Која погана рака го закла дабот?

Која валкана душа ја згасна надежта и љубовта и душата на сите кои еднаш годишно се собираа за да ја испејат својат радост, да го издигнат пламенот на жарта за уште повеќе да ја согрејат својата љубов, да ја исткајат својата судбина, да го обележат и времето во кое живот ќе создаваат.

Која, чија злонамерна душа со валкани раце, со замрачен и болен ум бездушно посегна по животот на дабот?

Кој стрвник посака да го снема дабот и дебелиот гранка на која секој втор ден од Велигден се лулаше младината, која во лулањето пред себе ја гледаше својата судбина и се потхрануваше со нектарот на мечтите и надежта?

Околу навалениот пен гледам, дека растат нови, млади кривки ластари.

Дај, Боже, да зајакнат, високи и дебели да пораснат, да се извишат и разгранат.

Лежи закланиот даб, лежи до него и закланата гранка.

Многу би сакал да бројам млади израсоци, кои растат во фиданки, а тие во дабови, наместо да ги бројам круговите на закланиот даб.

Во срцевината на дабот е првиот круг и околу неа кругови, кои секој бележи една година растеж и сите кругови вековно траење.

Во срцевината на дабот врие нашето битие, нашето јас, нашите песни и желби, ората и свирењето на кавалот, гласот на зурлата и грмежливото тропане на тапанот.

Дабот со неговата гранка беше не само радост, туку и чекање собрано во клопчето на надежта.

Сега го нема дабот, песната, ороото, лулашката на која чупите се лулаа, а момците воздивнуваа, мислејќи која да изберат. Ја нема чупата која се лули, го нема и тој кој ја пули, како што пееше песната која сега и неа ја нема. И кавалот и зурлата и тапанот ги нема.

Во таа пустелија секое камче, секој јагленосан пен, секоја неискосена ливада, неиззорана нива, ненасадена бавча, секој извор на добрината и вдохновението, среќите и болештините, радостите и чекањата, молкот на камбаната, будат и откриваат спомени во кои сега е нашата пробудена свест.

Над моето село има само небо, ноќе преполнето со свезди и се е покриено со позлатата на месечината, дење поплавено со сончева светлина и топлина и во него, иако далеку, таму секогаш со мислите сме ние. Таму сме ние кои останавме и тие кои допрва ќе дојдат. Гледајќи го осамениот пен, се трудам да го одделам белото од црното, плевелот од пченицата, ведрината од темнината, нечовештината од човештината и доброто од злото.

Со болка во душата ги гледам и одново и одново ги бројам круговите.

Со мислата, душата и желбата цврсто и длабоко сум врзан за ова парче земја, за овој даб чии корени, длабоко и подлабоко до подземните води од кои се појат вжилените корени на дабот.

Пенот безмилосно го пече горештината, дождот го мие и го плакне, го дува ветер, го смрзнува зимата и го смлачува пролетта и го стоплува летото, а тој трае во натажената осама.

Круговите имаат боја на неисцелена рана.

И пак и многупати ќе прашам кој го закла дабот?

Кој на ова место му ја зеде убавината и мирот?

Кој ја испогани земјата на моето детство?

Седам на БЕЛИОТ КАМЕН и се напрегам да ја спитомам горчината поради тоа што моето седење на БЕЛИОТ КАМЕН, за некои е непожелно.

Овој бел камен сега е единственото наследство што остана од вековите и желба ми е со неговата цврстина и моќ да ја брани и нашата надеж.

Со телото ќе ме откорнат, ама затоа љубовта кон БЕЛИОТ КАМЕН ќе ми ја очеличат.

Ако си одам со збогум, тогаш уште подолго ќе трае мракот.

БЕЛ КАМЕНУ мој, карпа и надеж на мојата душа, насушно, цврсто и непокорно парче од распарчената татковина. Со љубов, гордост и тага те гледам како споменик извишен до небото од чија светлина клетвата и предавствата да ги снеса и духот на минатото да не окрилува и обнадежува.

БЕЛ КАМЕНУ мој, си одам отаде, зашто во мојата земја во која од насилно дојдените не сум пожелен. Со мене ќе ја носам благодарноста затоа што ми го чуваш прагот од куќата во која сум роден и земјата во која сум зачекорил. А ти сакам да се издигнеш исправен како бела запалена ламбада за да има светлина за душите на растурените по светот и за оваа занемена запустеност. А и јас за сите ќе се молам така, како што ме учеше мајка кога стоевме пред старата зачадена икона на Богородица. Молитвите не сум ги

заборавил таму, во таа далечна северна земја, каде некој се грижеше да ги фрли во гнилежот на заборавот.

Сега нема збогум, туку само желба за ново видување и надеж.

Болката и омразата на мегданот се присутни.

Ќе се најде ли некој мегданот од омразата да го прочисти?

Ќе се најде ли некој омразата да ја прекали во љувов?

68

Белиот камен трае во тишината што ја донесе големата крвава бура и му пркоси на времето злосторничко. И чека и ме охрабрува да верувам дека само умни, писмени, образовани и културни личности од соседството, со славно име во својата татковина и пошироко, ослободени од омразата и надоеени со вредностите на новото време ќе смогнат да наберат сила за да ја разберат потребата со која ќе ја врзат добрината кон тие на кои нивните предци на туѓојазичните соседи не им го признаваа правото на потекло, род, адет, име и јазик.

Седејќи на Белиот камен од далечното време ми допре уште еден детски спомен. Си спомнувам како на крајот од црниот облак висеше рогот на месечината. Во мракот со песна се довикуваа штурците. Светулките, летајќи од грмушка до грмушка со прекин го палеа кандилцето кое го носеа обесено на своето газе. Тогаш, кога бевме деца ги факавме и тие мали зрнести кандилца ги лепевме на чело, на образи, на бради и шарено светевме во мракот. Сега на оваа пеплосена земја грмушки нема и затоа меѓу нив светулки не летаат и не светат со тие мали кандилца обесени на газето.

Старите велеа дека светулките се душите на умрените. Кога има топла ноќ тие на земјата се како ѕвездите на небото. Сето тоа како клин ми е вковано во паметењето кое на мои години полека овенува.

Го чувствувам дамнешниот опоен мирис на младото сено, на шумите, ливадите и на тукушто расцутеното цвеќе, на пчелинокот и мајчината душичка, на цунцулето и трендафилот во дворот, на ѓозмото, босилекот и зуењето на пчелите. Ги гледам подгорените дрвја на кои секоја птица имаше своја гранка за пеење.

Што има сега во моето Крчишта?

Сега има само мирис на пеплосана земја.

Си одам и со себе носам една голема молба:

Намернику, ако некогаш патот те однесе во Крчишта, поздрави ми го **БЕЛИОТ КАМЕН**.

Скопје-Долно Дупени, 2023-2026

Текстот го завршив на 15 јуни 2026 во 16:00 часот во Долно Дупени – Преспа.

Во црковните книги тој ден 15 жетвар 1936 е запишан како ден на моето раѓање.

Книги на Петре Наковски

- Analysis of Petre Nakovski's books, by Tatjana Pelivanova

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Literaturata-na-Faktot-vo-Romanite-na-Petre-Nakovski.pdf>

- Golemata izmama - Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Golemata-Izmama.pdf>

- Golemata Udolnitsa – Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Golemata-Udolnitsa.pdf>

- I Kamenot e zemia – Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/I-Kamenot-e-Zemia.pdf>

- Kalina – Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Kalina-Macedonian.pdf>

- No Patot kon Nevratot – Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Na-Patot-Kon-Nevratot.pdf>

- Na pat so vremeto – Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Na-Pat-so-Vremeto.pdf>

- Nokjni Beleski, Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Nokjni-Beleshki.pdf>

- Postela za chemernite – Petre Nakovski

<https://www.pollitecon.com/Assets/Ebooks/Postela-za-Chemernite.pdf>